

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ ГРОМАДСЬКИЙ ЦЕНТР «ВОЛОНТЕР»
ПРЕДСТАВНИЦТВО ДИТЯЧОГО ФОНДУ ООН (ЮНІСЕФ) В УКРАЇНІ

ПОПЕРЕДЖЕННЯ, ВИЯВЛЕННЯ І ПОДОЛАННЯ ВИПАДКІВ НАСИЛЬСТВА ТА ЖОРСТОКОГО ПОВОДЖЕННЯ З ДІТЬМИ:

- тренінговий курс для працівників освіти
- програма курсу для студентів вищих навчальних закладів спеціальностей «Соціальна педагогіка», «Соціальна робота», «Практична психологія»

УДК 343.54
ББК 67.408
П 57

Рекомендовано до друку Науково-методичною радою
Міністерства освіти і науки України
(Протокол №7 від 11 листопада 2008 року)

Автори-упорядники:

Журавель Тетяна Василівна, координатор проектів
ВГЦ «Волонтер», викладач Інституту психології і соціальної педа-
гогіки Київського університету імені Бориса Грінченка

Програма курсу для студентів
вищих навчальних закладів

Кочемировська Олена Олексіївна, кандидат психол. наук, прези-
дент Харківської асоціації молодих професіоналів «Клас», доцент
кафедри психології Національного аерокосмічного університету
імені М. Є. Жуковського «ХАІ»

Тренінговий курс для
працівників освіти:
Модуль 1,
Модуль 2 (у співавторстві)

Ясеновська Марія Едуардівна, президент Харківської обласної
фондації «Громадська альтернатива», експерт з прав людини.

Тренінговий курс для
працівників освіти:
Модуль 2 (у співавторстві)

За загальною редакцією *Безпалько Ольги Володимирівни*, доктора педагогічних наук, професора.

Рецензенти:

Алексєнко Тетяна Федорівна, завідувач лабораторії соціальної педагогіки Інституту проблем
виховання Академії педагогічних наук України, кандидат педагогічних наук;

Лемківський Казимир Михайлович, перший заступник директора Інституту інновацій та зміс-
ту освіти Міністерства освіти і науки України, доктор історичних наук, професор.

**Попередження, виявлення і подолання випадків насильства та жорстокого поводжен-
ня з дітьми: методичний посібник для освітян** / Авт.: Журавель Т. В., Кочемировська О. О.,
Ясеновська М. Е. / За заг. ред. Безпалько О. В. – К.: ТОВ "К.І.С."; 2010. – 242 с.

ISBN 978-966-1568-37-1

Ці методичні матеріали містять тренінговий курс, що складається з двох модулів та спря-
мований на підготовку освітян до попередження жорстокого поводження з дітьми. Тренінговий
курс буде корисним для фахівців, які організують підготовку працівників освіти (вчителів, ви-
хователів, соціальних педагогів, психологів тощо) у напрямку попередження та подолання жор-
стокого поводження.

Окрім того, матеріали містять програму курсу з підготовки студентів ВНЗ у сфері поперед-
ження жорстокого поводження з дітьми, що буде корисною для викладачів вишів, які готують сту-
дентів за спеціальностями «Соціальна педагогіка», «Соціальна робота» та «Практична психологія».

УДК 343.54
ББК 67.408

Видання підготоване в рамках проекту «Удосконалення нормативної та методичної бази на-
ціональної системи моніторингу випадків насильства над дітьми та в сім'ї», що реалізований
Всеукраїнським громадським центром «Волонтер» за підтримки Представництва Дитячого фонду
ООН (ЮНІСЕФ) в Україні (www.unicef.org.ua).

Координатор проекту
від Представництва Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні –
Андрій Гайдамашко.

Координатор проекту
від Всеукраїнського громадського центру «Волонтер» –
Тетяна Журавель.

© ВГЦ «Волонтер», 2010
© Представництво Дитячого фонду
ООН (ЮНІСЕФ) в Україні, 2010
© Фото на обкладинці
EU-UNICEF/Ukraine/2010

ISBN 978-966-1568-37-1

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
ТРЕНІНГОВИЙ КУРС ДЛЯ ПРАЦІВНИКІВ ОСВІТИ	
«Попередження жорстокого поводження з дітьми»	6
Модуль 1. Роль освітян у попередженні насильства в сім'ї щодо дітей.....	6
Модуль 2. Профілактична робота вчителя із запобігання насильству і жорстокому поводженню з дітьми.....	50
Додатки до тренінгового курсу	97
ПРОГРАМА КУРСУ ДЛЯ СТУДЕНТІВ ВНЗ	
«Соціально-педагогічна робота з попередження жорстокого поводження з дітьми»	188
Додатки до програми.....	211

ПЕРЕДМОВА

Наразі українське суспільство визнає існування проблеми жорстокого поводження з дітьми, а також – необхідність здійснення комплексу послідовних заходів щодо удосконалення системи попередження, виявлення та подолання цього явища.

Достеменно відомо, що однією з причин смерті дітей, зокрема, раннього віку – є брак належного за ними догляду, незабезпечення їхніх основних потреб. Іншими наслідками жорстокого поводження є поширення насильницьких методів спілкування, розв'язання суперечливих ситуацій, нетолерантне ставлення членів суспільства один до одного, безоглядність та безпритульність дітей, їх алкоголізація та наркотизація тощо. Звісно, найгірші наслідків для дитини має насильство, що здійснюють по відношенню до неї її батьки, або особи, що їх замінюють.

Останніми роками в Україні прийнято ряд законодавчих актів, спрямованих на попередження насильства у сім'ї та над дітьми, в яких визначено, що основою діяльності має стати міжвідомча взаємодія, тобто спільна діяльність різних фахівців – держслужбовців, соціальних працівників і соціальних педагогів, освітян, правоохоронців, медиків.

Однак фахівці не завжди готові до виконання функцій, які покладає на них держава, часто – через брак спеціалізованої підготовки, яка допомогла б виявляти насильство на ранніх стадіях, вчасно ідентифікувати тих, хто від нього страждає, надавати якісну допомогу сім'ям та окремим їхнім членам, у першу чергу – дітям. З огляду на це, у програми підготовки різних фахівців, зокрема, працівників соціальної сфери та освіти, доцільно внести спеціальні курси, спрямовані на попередження, виявлення та подолання жорстокого поводження з дітьми. Це завдання, зокрема, визначено як одне з першочергових у Рекомендаціях парламентських слухань «Сучасний стан та актуальні завдання у сфері попередження гендерного насильства» (затверджені Постановою Верховної Ради України №817-V від 22 березня 2007 року) та у Національній платформі дій з протидії насильству стосовно жінок, дітей та насильству в сім'ї, що була розробило Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту спільно з рядом громадських організацій під час Форуму у рамках Національної кампанії «СТОП насильству», що відбувся у жовтні 2008 року.

Тренінговий курс для освітян, що складається з двох модулів, та Програма «Соціально-педагогічна робота з попередження жорстокого поводження з дітьми», що розроблена кафедрою соціальної педагогіки та корекційної освіти Інституту психології і соціальної педагогіки Київського університету імені Бориса Грінченка, стали результатом реалізації проекту Всеукраїнського громадського центру «Волонтер» за підтримки Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) у 2008–2009 роках.

Матеріали тренінгових курсів та програми були апробовані під час проведення семінарів-тренінгів у 2008–2009 роках у м. Києві та м. Запоріжжі, учасниками яких стали, відповідно, педагоги та психологи закладів освіти (загальноосвітніх шкіл та дошкільних закладів) та соціальні працівники і соціальні педагоги, що працюють, як у системі освіти, так і в системі центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді.

Окрім того, у 2009 році під час конференції, присвяченої подоланню насильства щодо дітей, що проводив Український фонд «Благополуччя дітей», навчальну програму «Соціально-педагогічна робота з попередження жорстокого поводження з дітьми» презентовано для завідувачів кафедр соціальної педагогіки вищих навчальних закладів України.

У відповідь на побажання та зауваження фахівців, які брали участь у цих заходах з апробації матеріалів, їх суттєво доопрацьовано.

Сподіваємося, що представлені матеріали будуть корисними у попередженні та подоланні жорстокого поводження з дітьми для широкого кола фахівців. Для нас надзвичайно важливі Ваші відгуки та побажання, які можна надсилати на електронну адресу Всеукраїнського громадського центру «Волонтер» – vgc_volunteer@ukr.net.

*Журавель Т. В.,
координатор проекту*

ТРЕНІНГОВИЙ КУРС ДЛЯ ПРАЦІВНИКІВ ОСВІТИ «ПОПЕРЕДЖЕННЯ ЖОРСТОКОГО ПОВОДЖЕННЯ З ДІТЬМИ»

Модуль 1. Роль освітян у попередженні насильства в сім'ї щодо дітей

Модуль 2. Профілактична робота вчителя із запобігання насильству і жорсткому поведженню з дітьми

МОДУЛЬ №1

РОЛЬ ОСВІТЯН У ПОПЕРЕДЖЕННІ НАСИЛЬСТВА В СІМ'І ЩОДО ДІТЕЙ

Вступ

Загальновідомо, що в сім'ї закладаються основи буття людини, її духовні, моральні, світоглядні якості. Сім'я відіграє визначальну роль у становленні людини, задовольняючи цілу низку психологічних потреб особистості, серед яких прагнення моральної підтримки, безпеки, захищеності від зазіхань, емоційного комфорту, визнання та прийняття з боку значущих людей. На жаль, для багатьох дітей, які стають жертвами жорстокості власних батьків та піклувальників, родинний спокій є нездійсненою мрією. Насильницькі дії з боку членів власної сім'ї завдають серйознішої психологічної та фізичної шкоди, ніж аналогічні діяння з боку сторонніх осіб, порушуючи основний принцип здорової життєдіяльності родини – безпечне та комфортне існування будь-якого її члена.

Дослідження останніх десяти років свідчать, що близько 72% українських жінок та дітей зазнають в своїх сім'ях різних форм приниження та знущання. Насильство в сім'ї є основною причиною травматизму та загибелі дітей в усьому світі та брутальним порушенням прав людини (а це й право на життя, право не бути об'єктом знущань чи жорстокого, нелюдського або принизливого поведження, право на здоровий та безпечний розвиток), які держава має відстоювати і захищати. Україна ратифікувала цілу низку міжнародних угод, взявши тим самим на себе зобов'язання щодо захисту дітей від жорстокого поведження, в тому числі в сім'ї.

Незважаючи на те, що Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» вступив в силу ще в 2002 році, система попередження сімейного насильства й досі перебуває на початковому етапі свого становлення: бракує спеціалістів для роботи з постраждалими та кривдниками, не вистачає відповідної методичної літератури та освітніх програм, не ведеться цілеспрямована підготовка фахівців з попередження насильства в сім'ї. Значною мірою інформації щодо проблеми жорстокого поведження з дітьми та її попередження (перш за все його ознак та наслідків для дитини) бракує освітянам, які не мають змоги адекватно оцінити стан дитини та правильно визначити характер педагогічного впливу. Крім того, саме працівники освіти переважно першими стикаються з наслідками жорстокого поведження з дітьми, отже,

вони мають володіти як засобами виявлення фактів сімейного насильства, так і змогою передавати здобуті відомості до компетентних органів та служб.

Цільова аудиторія тренінгового модуля:

- педагоги дошкільних навчальних закладів;
- фахівці загальноосвітніх навчальних закладів, зокрема шкільні психологи, соціальні педагоги, заступники директорів з позашкільної (виховної) роботи, вихователі;
- виховний та педагогічний склад інтернатних закладів;
- педагоги-організатори клубів за місцем проживання та закладів позашкільної освіти;
- фахівці інформаційно-методичних центрів;
- спеціалісти навчально-методичних центрів, центрів практичної психології та соціальної роботи;
- фахівці інститутів післядипломної освіти;
- викладачі, студенти вищих навчальних закладів, в яких здійснюється фахова підготовка педагогів, психологів, соціальних педагогів, соціальних працівників.

Мета тренінгового модуля:

надати учасникам базові знання з питань попередження та подолання насильства в сім'ї та жорстокого поведіння з дітьми, а також відпрацювати навички виявлення прихованих форм зазначених явищ у межах їхньої професійної діяльності.

Завдання тренінгового модуля:

- підвищити рівень обізнаності педагогічних працівників щодо поведінкових та психологічних наслідків жорстокого поведіння з дитиною;
- посилити та розвинути навички емпатії, довірливої міжособистісної комунікації та створення простору безпечного спілкування для дітей, які постраждали від жорстокого поведіння;
- відпрацювати базові навички спілкування з батьками та піклувальниками дитини, постраждалої від жорстокого поведіння;
- відпрацювати методику поширення інформації з питань попередження насильства в сім'ї та щодо дітей серед педагогічних працівників.

Що повинні знати та уміти фахівці після проходження тренінгового курсу:

По закінченні тренінгового модуля учасники мають **знати**:

- визначення насильства в сім'ї та жорстокого поведіння з дітьми, а також форми цих явищ;
- можливі дії педагога, спрямовані на попередження насильства в сім'ї щодо дитини;
- основні фізичні та психологічні прояви наслідків насильства щодо дитини;

- можливі методи і форми виявлення фактів жорстокого поводження з дитиною;
- психологічні основи організації бесіди з дитиною, постраждалою від жорстокого поводження;
- перелік органів та служб, що діють у сфері попередження насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми, а також межі їхньої компетенції.

По закінченні тренінгового модуля учасники мають **уміти**:

- застосовувати індикативні таблиці виявлення прихованих форм насильства щодо дитини та карту спостереження за поведінкою дитини;
- проводити первинну бесіду з дитиною, постраждалою від жорстокого поводження;
- оцінювати ситуацію в родині та наявність жорстокого поводження щодо дитини шляхом спілкування з батьками та піклувальниками;
- своєчасно передавати інформацію до відповідних органів та служб.

Зміст

№	Зміст	Форма	Час
ДЕНЬ І.			
Сесія 1. Знайомство та актуалізація тематики (2 години)			
1.	Мета та завдання тренінгу. Регламент та форми роботи	Інформаційне повідомлення	10 хв.
2.	Знайомство учасників тренінгу	Вправа на знайомство «Інтерв'ю»	30 хв.
3.	Прийняття правил роботи групи	Вправа «Визначення правил»: мозковий штурм, дискусія	10 хв.
4.	Визначення очікувань учасників	Вправа «Індивідуальні та групові очікування»: індивідуальна робота, обговорення.	20 хв.
5.	Обговорення програми та її складників	Інформаційне повідомлення, дискусія	10 хв.
6.	Визначення стереотипів щодо насильства по відношенню до дітей	Вправа «Міфи та факти щодо насильства над дитиною»	25 хв.
7.	Насильство в сім'ї над дитиною: витоки проблеми	Групова дискусія	15 хв.
Сесія 2. Виявлення жорстокого поводження з дитиною за поведінковими ознаками в ситуації шкільного навчання: можливості працівників системи освіти (2 години)			
8.	Визначення впливу сімейного насильства на поведінку дитини у школі	Вправа «Життєва історія»	45 хв.
9.		Вправа «Зверніть на мене увагу!»	15 хв.
10.		Робота в малих групах. Вправа «Дерево насильства».	60 хв.
Сесія 3. Виявлення жорстокого поводження з дитиною за поведінковими ознаками в ситуації шкільного навчання: можливості працівників системи освіти (продовження) (1,5 години)			
11.	Нормативно-правові засади попередження насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми в Україні	Інформаційне повідомлення	40 хв.
12.	Розпізнавання жорстокого поводження серед ряду виховних впливів з боку батьків на дитину	Вправа «Виховання чи жорстоке поводження». Робота в малих групах	50 хв.

НАСИЛЬСТВА ТА ЖОРСТОКОГО ПОВОДЖЕННЯ З ДІТЬМИ

№	Зміст	Форма	Час
Сесія 4. Виявлення жорстокого поведіння з дитиною за поведінковими ознаками в ситуації шкільного навчання: можливості працівників системи освіти (закінчення) (1,5 години)			
13.	Виявлення насильства щодо дитини: наочні та поведінкові ознаки, вікові особливості	Інтерактивна лекція. Обговорення.	70 хв.
14.	Підбиття підсумків дня	Індивідуальна робота. Обговорення	20 хв.
ДЕНЬ II.			
Сесія 5. Відпрацювання навичок виявлення прихованих форм насильства в сім'ї: застосування індикативних таблиць (1,5 години)			
15.	Узагальнення результатів роботи першого дня	Вправа «Карта знань». Робота в малих групах.	40 хв.
16.	Застосування індикативних таблиць для виявлення прихованих форм насильства щодо дитини	Інформаційне повідомлення. Робота в малих групах.	50 хв.
Сесія 6. Відпрацювання навичок виявлення прихованих форм насильства в сім'ї: побудова бесіди з постраждалою дитиною (1,5 години)			
17.	Бесіда з дитиною. Особливості побудови розмови з дитиною.	Інформаційне повідомлення	30 хв.
18.	Відпрацювання навичок розпізнавання емоцій	Вправа «Зламаний телефон. Емоції».	20 хв.
19.	Відпрацювання навичок отримання та переробки інформації під час спілкування	Вправа «Інтерв'ю»	40 хв.
Сесія 7. Відпрацювання навичок виявлення прихованих форм насильства в сім'ї: побудова бесіди з постраждалою дитиною (продовження) (2 години)			
20.	Відпрацювання навичок активного слухання та емпатійної взаємодії	Вправа «Слухати та чути»	30 хв.
21.	Відпрацювання навичок емпатійної взаємодії та ефективного обміну інформацією	Вправа «Зворотний зв'язок»	20 хв.
22.	Відпрацювання навичок ведення бесіди та отримання потрібної інформації	Вправа «Скерований діалог»	30 хв.
23.	Відпрацювання навичок безоцінного діалогу	Вправа «Я-Ти-повідомлення»	40 хв.
Сесія 8. Відпрацювання навичок виявлення прихованих форм насильства в сім'ї: побудова бесіди з постраждалою дитиною (закінчення) (1,5 години)			
24.	Відпрацювання навичок переформулювання та приєднання до співрозмовника	Вправа «Парафраз»	20 хв.
25.	Узагальнення отриманої інформації. Основні принципи побудови бесіди вчителя з дитиною	Вправа «Утвердження правил спілкування з постраждалою дитиною». Робота в малих групах.	60 хв.
26.	Підбиття підсумків дня		10 хв.
ДЕНЬ III.			
Сесія 9. Взаємодія з батьками як спосіб своєчасного виявлення та попередження жорстокого поведіння з дитиною (1,5 години)			
27.	Відпрацювання навичок ефективної комунікації з батьками дитини як способу своєчасного виявлення проявів жорстокого поведіння з дитиною	Вправа «Найважчі» батьки»	45 хв.
28.		Вправа «Впевнена, невпевнена та агресивна поведінка»	20 хв.
29.		Вправа «Приєднання та перемога»	25 хв.

ПОПЕРЕДЖЕННЯ, ВИЯВЛЕННЯ І ПОДОЛАННЯ ВИПАДКІВ

№	Зміст	Форма	Час
Сесія 10. Взаємодія з уповноваженими органами та службами в сфері попередження жорстокого поводження з дітьми (2,5 години)			
30.	Послуги, яких потребують діти, що зазнали жорстокого поводження	Робота в малих групах	50 хв.
31.	Повноваження органів та служб, задіяних у систему попередження жорстокого поводження з дітьми. Визначення обов'язків освітян та алгоритму дій у випадку виявлення насильства.	Вправа «Міжвідомча взаємодія у попередженні насильства. Повноваження органів та служб». Робота в малих групах	50 хв.
32.		Вправа «Конкретизація обов'язків». Обговорення.	20 хв.
33.		Вправа «Алгоритм дій». Інформаційне повідомлення. Обговорення.	30 хв.
Сесія 11. Організація базової просвіти щодо форм та наслідків жорстокого поводження з дітьми: можливості та обмеження (2 години)			
34.	Поширення інформації щодо неприпустимості жорстокого поводження з дітьми серед батьків	Робота в малих групах. Обговорення.	70 хв.
35.	Поширення інформації щодо неприпустимості жорстокого поводження з дітьми серед учнів	Обговорення у групі	20 хв.
36.	Толерантність вчителів до насильства як перешкода своєчасному виявленню жорстокого поводження з дітьми: можливості подолання	Обговорення у групі	30 хв.
Сесія 12. Роль працівників освіти в профілактиці жорстокого поводження з дітьми (1,5 години)			
37.	Що може зробити вчитель для захисту дитини від насильства в сім'ї? Можливості. Обмеження.	Робота в малих групах. Обговорення у групі. Презентації. Вироблення загальної стратегії.	60 хв.
38.	Підбиття підсумків роботи	Індивідуальна робота. Загальне обговорення.	15 хв.
39.		Підбиття підсумків «Зберімо кошик»	15 хв.

СТРУКТУРНІ КОМПОНЕНТИ ВПРАВ У ТРЕНІНГОВИХ МОДУЛЯХ

ДЕНЬ I

Сесія 1. Знайомство та актуалізація тематики

Завдання сесії:

- ознайомити учасників з темою, метою і завданнями тренінгу;
- визначити, узагальнити та скоригувати очікування учасників відповідно до запропонованої програми;
- налаштувати групу на продуктивну роботу протягом тренінгових сесій, створити позитивну атмосферу в групі;
- затвердити правила роботи групи як інструменту дотримання регламенту та уникання конфліктних ситуацій;
- визначити базовий рівень знань учасників щодо насильства в сім'ї, актуалізувати знання щодо проблеми.

Час: 2 години.

Обладнання: аркуші для фліпчарту, маркери, папір (блокноти) для індивідуальної роботи.

Зміст сесії:

- визначення основних напрямків роботи на тренінгу;
- знайомство учасників тренінгу;
- надання базової інформації щодо насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дитиною.

1. Оголошення мети та завдань тренінгу, регламенту та форм роботи

Мета:

ознайомити учасників з метою та завданнями тренінгу, його розкладом, а також налаштувати учасників на ефективну роботу.

Час проведення: 10 хв.

Необхідні матеріали:

аркуші для фліпчарту (або роздаткові матеріали) з виписаними назвою, метою та завданнями тренінгу.

Хід вправи

Ведучий озвучує мету та завдання тренінгу. За потреби, робить коментар стосовно проекту або ж напрямку діяльності, в рамках якого відбувається тренінг. Відповідає на запитання учасників.

Коментарі для ведучого

Наголос робиться на практичній цінності запропонованих тренінгових завдань саме для педагогічних працівників, а також на тому, що тренінг передбачає максимальне врахування потреб учасників і побудований на їхньому досвіді.

2. Вправа на знайомство «Інтерв'ю»

Мета вправи:

- познайомити учасників тренінгу;
- створити позитивну емоційну атмосферу в групі та ввести учасників у тренінговий простір.

Час проведення: 30 хв.

Хід вправи

Ведучий об'єднує учасників у пари та просить поспілкуватись один з одним і отримати відповіді на такі запитання:

- ім'я співрозмовника;
- місце роботи та посада;
- яким чином тема тренінгу пов'язана з професійною діяльністю і чи вважає співрозмовник її актуальною.

На наступному етапі учасники презентують один одного. Кожну презентовану пару коло учасників вітає оплесками.

Команді ведучих також варто брати участь у знайомстві.

Коментарі для ведучого

Ведучий пропонує учасникам записати на бейджиках, що повинні бути у роздаткових матеріалах, свої імена, прикріпити бейджі на одязі та не знімати протягом усіх днів спільної роботи, оскільки це підвищить ефективність спілкування та дозволить звертатись один до одного по імені, адже одразу досить важко запам'ятати імена усієї групи.

3. Вправа «Визначення правил»

Мета вправи:

- визначити загальні для всієї групи принципи спільної роботи та правила поведінки, за якими відбуватиметься тренінг;
- встановити зворотний зв'язок між командою Ведучих та групою.

Час проведення 10 хв.

Необхідні матеріали:

аркуші для фліпчарту, маркери.

Хід вправи

Ведучий звертається до групи з пропозицією скласти своєрідну угоду – перелік правил поведінки протягом тренінгу, які будуть обов'язковими для дотримання всіма учасниками групи. Члени групи по черзі пропонують ті чи інші ідеї, коментуючи, що саме вони мали на увазі. Ведучий уточнює в інших членів групи, чи згодні вони з запропонованим правилом. У випадку згоди правило фіксують на аркуші для фліпчарту. Після того, як група висловить всі пропозиції, ведучий повторює зафіксовані правила, за необхідності, додає та узгоджує з групою власні пропозиції. Ведучий наголошує на тому, що правила прийняті спільно і просить всіх учасників дотримуватись їх.

Аркуш для фліпчарту із написаними правилами має бути розміщено в зручному місці для його перегляду протягом всього тренінгу.

Коментарі для ведучого

Ведучий наголошує на спільності прийнятих правил, на співавторстві всіх учасників, а отже, на їхній обов'язковості для дотримання всіма членами групи.

Нижче наведено перелік обов'язкових правил (його можуть доповнювати учасники), які мають бути прийняті, та коментарі, які може дати ведучий:

- приходити вчасно, бути присутнім на всіх заняттях

Можливий коментар: *важливо бути дисциплінованими не лише по відношенню до себе, а й до інших. Слід поважати їхнє право не гаяти час на очікування тих, хто спізнюється;*

- бути позитивними

Можливий коментар: *позитивне ставлення до себе та інших запобігає руйнівним процесам, сприяє встановленню довіри та зміцненню стосунків у групі;*

- не критикувати особистість

Можливий коментар: *різні люди по-різному вбачають на одні й ті ж самі явища, але це не означає, що один спосіб є правильним, а інший – ні. Коли ми сваримося, ми вважаємо себе правими, а позицію інших – як таку, що має бути змінена. Це неконструктивно. Давайте пам'ятати, що ніхто з нас не знає всієї істини, кожен володіє лише малою її частиною. Це правило не унеможливілює дискусію, але ми критикуємо не людей, а аргументовано висловлюємо незгоду з їхніми ідеями, пам'ятаючи, що вони також мають право бути;*

- говорити по черзі та дотримуватись регламенту:

Можливий коментар: *згадуючи про свої права, не слід забувати і про права інших висловитися в комфортній атмосфері, бути почутими та зрозумілими;*

- вимкнути мобільні телефони

Можливий коментар: *право на висловлювання в комфортній атмосфері, на повагу з боку інших учасників вимагає того, щоб людина знала, що її уважно вислухають. Тому давайте користуватися мобільними телефонами лише в перервах, а протягом робочих сесій їх вимикати;*

- правило добровільності

Можливий коментар: *кожен з нас має право як виконати якусь вправу, так і ухилитися від неї, оскільки окремі вправи можуть викликати досить сильні емоції. Втім, пам'ятаймо, що ми навчаємось, а всі вправи спрямовані на розширення власних знань. Отже, давайте не зловживати своїм правом на відмову від виконання вправ;*

- правило конфіденційності

Можливий коментар: *як вже зазначалося, певні вправи можуть викликати сильні емоції або потребують звернення до власного досвіду. Тому дуже важливо, щоб кожен з учасників групи міг довіряти іншим. Це означає, що інформація особистісного характеру обговорюється лише в групі, в тренінговій залі, і не виноситься назовні;*

- відмова від стереотипного мислення та невиправданих узагальнень (використовувати «Я-висловлювання» – говорити від свого імені)

Можливий коментар: *узагальнення часто перешкоджають об'єктивній оцінці ситуації та призводять до взаємних непорозумінь і конфліктів. Отже,*

слід намагатися уникати фраз типу: «Всі учні...», «Всі батьки...», «Кожна людина...», які нівелюють індивідуальність людей та заважають набувати необхідного досвіду роботи з дітьми.

4. Вправа «Індивідуальні та групові очікування»

Мета вправи:

- визначити та узагальнити очікування учасників щодо тренінгу;
- пов'язати їх з метою і завданнями тренінгу;
- мотивувати групу на подальшу роботу;
- виявити специфіку групи та визначити аспекти, що потребують особливої уваги.

Час проведення: 20 хв.

Необхідні матеріали:

аркуші паперу А4 (А5) із заголовком «Мої очікування» – відповідно до кількості учасників; 3 аркуші для фліпчарту А1 з надписами: «Загальні очікування», «Індивідуальні очікування», «Внутрішньогрупові очікування», маркери.

Хід вправи

Ведучий пропонує учасникам написати на розданих аркушах їхні власні очікування щодо тренінгу відповідно до визначених мети й завдань (час на індивідуальну роботу – 5–7 хвилин).

Після закінчення індивідуальної роботи один з учасників (учасник А) називає очікування, написані на його аркуші. Ті, хто написав на своїх папірцях ті ж самі – встають. Якщо встає більше половини групи – ведучий записує назване очікування на аркуш «Загальні очікування». Якщо стоїть менше половини, але більше 2-х осіб (разом із тим, хто називає) – «Внутрішньогрупові очікування». Якщо стоять дві або одна людина, то запис робить на аркуші «Індивідуальні очікування».

Коли всі очікування учасника А названі, ведучий запитує, чи є в когось не названі очікування. Якщо є – процедура повторюється з учасником Б. І так далі, доки очікування всіх учасників не будуть виписані. Після цього ведучий ще раз називає найзагальніші очікування та пов'язує їх з метою і завданням тренінгу.

Крім того, він просить переглянути названі індивідуальні очікування та з'ясує, чи дійсно вони є індивідуальними та, за необхідності, переносить на відповідний аркуш.

Коментарі для ведучого

Ведучий наголошує на цінності всіх висловлених очікувань, незалежно від того, чи вони є груповими, чи індивідуальними. Ведучий також має продемонструвати зв'язок між висловленими очікуваннями та метою тренінгу, а також інформацією, яка надаватиметься протягом тренінгової роботи, наголосити на врахуванні очікувань та індивідуального досвіду учасників.

Крім того, ведучий просить учасників зберігти свої індивідуальні аркуші до закінчення тренінгу.

Запитання для обговорення

Чи всі очікування названі? Чи поділяє хтось очікування з тих, що написані на аркуші «Індивідуальні очікування»? Які очікування є для учасників найголовнішими? Які мають бути досягнені в першу чергу?

5. Обговорення програми**Мета:**

- ознайомити учасників зі змістом програми тренінгу;
- показати перспективи реалізації кожного очікування в запропонованих рамках програми;
- встановити зворотний зв'язок між командою ведучих та групою.

Час проведення: 10 хв.

Необхідні матеріали:

роздатки з переліком складових частин тренінгу та питань, що будуть розкриті в його межах.

Хід вправи

Учасники знайомляться з розкладом програми (2–3 хв.). Ведучий з'ясовує чи все зрозуміло, розкриваючи сутність кожного з пунктів, зупиняється на основних пунктах програми (темах сесій) та підкреслює ті очікування, здійснення яких безпосередньо збігається з програмою. Він оголошує розклад та регламент роботи, попереджаючи, що програма дуже насичена і потребує значної групової активності.

Коментарі для ведучого

Наголос робиться на тому, що під час проведення тренінгу будуть максимально враховані досвід і потреби учасників. Ведучий акцентує на тих очікуваннях, реалізація яких залежить від активності учасників, і вказує, на якому етапі тренінгу це може бути зроблене. Також необхідно чітко назвати очікування, які не можуть бути реалізовані в рамках цієї програми, пропонує учасникам через обговорення знайти можливість для реалізації цих очікувань.

Ведучий підкреслює значення внутрішньогрупової активності та ще раз нагадує про необхідність бути присутніми на всіх заняттях, оскільки вони пов'язані одне з одним.

Запитання для обговорення

Чи залишились якісь незрозумілі пункти програми? Чи готові присутні до активної роботи? Які очікування можуть бути реалізовані в межах тренінгу? Які ні? Що можна зробити протягом тренінгу, щоб все ж таки здійснити ці очікування? Що для цього потрібно? Чи можна це зробити з урахуванням програми? Яким чином?

6. Вправа «Міфи та факти щодо насильства по відношенню до дитини»**Мета вправи:**

- визначити базовий рівень знань щодо насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дитиною;
- актуалізувати знання, набуті протягом попередніх модулів;

- посилити рівень зрілості та обґрунтованості позицій фахівців щодо проблеми жорстокого поводження з дітьми.

Час проведення: 25 хв.

Необхідні матеріали:

три таблички (аркуші А4) з написами: «Так», «Ні», «Складно відповісти», заздалегідь розміщено на стінах тренінгової кімнати; роздатковий матеріал з переліком стереотипних висловлювань стосовно насильства щодо дитини; роздатковий матеріал з даними стосовно насильства щодо дітей.

Хід вправи

Можна почати вправу з такого коментаря:

Хоч як це дивно, але далеко не всі фахівці мають чітке уявлення щодо того, що таке насильство в сім'ї та жорстоке поводження з дитиною. Часто ми формуємо свої уявлення, спираючись на стереотипи, думки знайомих, недостатні знання з проблеми, чулки та упередження. Це небезпечно, оскільки міфи щодо сімейного насильства можуть применшувати його реальну загрозу, виправдовувати агресорів та необґрунтовано перекладати провину за випадки насильства на постраждалих. З іншого боку, міфи щодо жорстокого поводження з дітьми можуть породжувати почуття безвиході, нездатності змінити ситуацію, втрутитися в неї. Зараз ми спробуємо згадати все, що знаємо стосовно насильства щодо дітей, та розібратись, про що ж насправді йдеться.

На стінах кімнати розміщено три таблички з написами «Так», «Ні», «Складно відповісти». Ведучий по одному зачитує поширені твердження (можна обрати 7–8 тверджень), стосовні виховання дітей та їхніх стосунків з дорослими. Після кожного твердження учасники мають вирішити, чи згодні вони з ним, визначитись щодо відповіді та стати біля відповідної таблички у певній частині кімнати. Після озвучення запитання та розташування учасників у частинах кімнати згідно з їхніми відповідями, сформуються міні-групи, представникам яких необхідно протягом 1 хвилини обговорити, чому вони обрали саме такий варіант відповіді і пояснити іншим свій погляд (від групи може говорити один або два учасники). Лише після обґрунтування учасниками своєї думки, ведучий пропонує наступне твердження.

Наприкінці вправи відбувається загальне обговорення проблеми жорстокого поводження з дітьми. Протягом вправи ведучому варто утримуватись від коментарів і давати більше можливості висловитись учасникам. Також ведучий має постійно підкреслювати, що учасникам не слід зловживати табличкою «Складно відповісти», а все ж таки намагатися визначитися з власним варіантом. До того ж освітяни добре знають, що навчитись чогось без помилок неможливо. Всі учасники тренінгу зібралися, щоб підвищити свій професіоналізм, тому помилитися – це краще, ніж взагалі нічого не робити.

Можливі фрази для обговорення:

- якщо дитина неслухняна, то без ременя не обійтись;
- з сучасними дітьми неможливо ні про що домовитися. Вони ж нічого не розуміють, якщо не виявляти суворості;
- батьки мають бути твердими, щоб дитина не розпестилася;

- якщо слухати, чого хоче дитина, то вона взагалі не буде нічого робити;
- дитина легко може збрехати, що батьки примушували її працювати, аби примусити краще навчатись у школі;
- дитина має знати своє місце – ми жили без примх, то нехай зникає до реального життя;
- дитина має завжди виявляти повагу до своїх батьків, які її народили та виховують;
- дитині не слід відмовляти ні в чому. Хай хоч вона нормально житиме;
- хвалити дитину слід лише тоді, коли вона зробила щось дійсно гарне;
- дитина має завжди слухатися дорослих та робити те, що їй скажуть;
- батько і мати мають бути єдиної думки щодо виховання дитини та послідовні у своїх вимогах;
- погані оцінки у школі – непутяща дитина;
- якщо дитина кричить на своїх батьків, то вони мають право дати їй ляпаса або виштовхати її на вулицю, щоб вона охолонула;
- дитині не слід міркувати над словами дорослих – вони краще знають;
- у звичайній школі вчать діти батьків, які не заподіють своїй дитині шкоди;
- від сексуального насильства та експлуатації страждають лише дівчата;
- над дітьми знущуються лише у бідних та неблагополучних сім'ях, де є алко- або наркозалежні, або ж злочинці;
- добре, якщо дитина чогось боїться. Гра на її страхах є прекрасним інструментом виховання;
- діти мають доглядати за молодшими братами чи сестрами, коли батьки на роботі;
- школа існує для того, щоб виховувати дитину. Дитина там перебуває увесь день, тож нехай вчителі нею займаються;
- якщо дитина починає займатися проституцією, то це її власний вибір, і батьки до цього не причетні;
- людина з вищою освітою не може заподіяти шкоду своїй дитині;
- вчитель має більше довіряти словам батьків, ніж дітей;
- агресію з дитини слід вибивати;
- якщо дитина повернулася надто пізно, то нехай ночує там, звідки прийшла;
- якщо батьки покарають дитину за погані шкільні успіхи, це піде їй лише на користь.

Коментарі для ведучого

Після закінчення вправи доцільно надати учасникам додаткову інформацію щодо проблеми жорстокого поводження з дітьми (*Додаток 1*), а також наголосити, що у ході тренінгу група неодноразово буде повертатись до подібних тверджень і намагатиметься знайти найбільш доцільну і правильну відповідь на них.

Запитання для обговорення

Чим небезпечні наведені твердження щодо насильства над дитиною? Чи є вони взагалі небезпечними? Яке з тверджень мало на вас найбільший

вплив (запам'яталось)? Чому? Які сфери життя описують запропоновані твердження? Чи стосуються вони лише неблагополучних родин? Звідки у суспільстві виникають такі уявлення щодо виховання дітей? Наскільки вони поширені? Чи поширені подібні до наведених стереотипи виховання дитини у колі педагогічних працівників? Чи є це проблемою? Чому? Чи змінив хтось з учасників свій погляд? Чому? Що дозволило його змінити?

7. Вправа «Насильство в сім'ї над дитиною: витоки проблеми»

Мета вправи:

- сприяти усвідомленню учасниками причин та витоків сімейного насильства, його негативного впливу на особистість дитини;
- посилити мотивацію щодо подальшого здобування знань з проблеми жорстокого поводження з дітьми.

Час проведення: 15 хв.

Хід вправи

Ведучий пропонує групі обговорити під час дискусії декілька запитань, що так чи інакше нададуть нам можливість розширити та актуалізувати причини жорстокого поводження з дитиною у сім'ї, а також охарактеризувати такі сім'ї.

Коментарі для ведучого

Ведучий, резюмуючи все сказане, звертає увагу учасників на те, що досить часто дітей, які потерпають від насильства, педагоги обговорюють як так званих «важких» дітей та підлітків. Вони заважають учителям, порушують правила поведінки в школі, у них погані стосунки з однолітками, вони можуть вживати психоактивні речовини (палити, вживати алкоголь, наркотики) тощо. І зазвичай дорослі, що оточують дитину, можуть навіть не замислюватись про дійсні причини поведінки такої дитини, яка насправді може бути жертвою того чи іншого різновиду насильства.

Ведучий узагальнює висловлювання учасників та підводить їх до висновку щодо необхідності подальшого здобування знань з визначеної проблеми. Він підкреслює важливість досвіду учасників, вже наявних у них відомостей щодо проблеми та наголошує на тому, що ця база має розвиватися. Він також пропонує ознайомитись з короткою інформацією щодо типів батьківського виховання (Додаток 2).

Запитання для обговорення

- Нерідко вчителі дивуються: «У таких прекрасних батьків – така жахлива дитина!», чи може таке бути і якщо так, то чому?
- Чи завжди діти, що зазнають жорстокого поводження з боку батьків чи інших родичів, виховуються у так званих «неблагополучних» сім'ях?
- Чи відомі вам родини, в яких батьки свідомо виховували дитину як майбутнього агресора, правопорушника, працівника секс-індустрії, примушували жебракувати?
- А чи відомі вам такі сім'ї, де дитину виховують як жертву?
- Від чого тоді залежить те, що дитина стає «некерованою»? Які чинники цьому сприяють?

- Чим важливою для нас була дискусія? Які висновки ми можемо зробити з усього висловленого та почутого?

Сесія 2. Виявлення жорстокого поведінки з дитиною за поведінковими ознаками в ситуації шкільного навчання: можливості працівників системи освіти

Мета:

надати базову інформацію щодо виявлення насильства в сім'ї та жорстокого поведінки з дитиною на підставі оцінювання її поведінки в школі.

Завдання:

- продемонструвати форми впливу насильства в сім'ї на поведінку дитини;
- охарактеризувати особливості порушень поведінки дітей, що потерпають від жорстокого поведінки;
- визначити зв'язок між насильницькими діями в сім'ї та поведінкою дитини в школі;
- надати відомості щодо можливостей виявлення прихованих форм насильства щодо дитини в межах шкільного навчання;
- закріпити наявні знання щодо проблеми жорстокого поведінки з дитиною.

Час: 2 години.

Обладнання: аркуші для фліпчарту, маркери, папір для індивідуальної роботи.

Зміст сесії:

- вправи, спрямовані на посилення розуміння поведінки, емоцій та особистісних рис дитини, що потерпає від насильства в сім'ї;
- аналіз та узагальнення набутої інформації та відомих фактів щодо насильства в сім'ї.

8. Вправа «Життєва історія»

Мета вправи:

- продемонструвати зв'язок між насильницьким вихованням в сім'ї та проблемами дитини в шкільній ситуації;
- розвинути емпатійні навички в освітан;
- показати, що покарання за погану поведінку в школі часто є невинуватим та таким, що продовжує лінію негативного сімейного виховання.

Час проведення: 45 хв.

Необхідні матеріали:

бланк вправи «Моя історія» (Додаток 3); аркуші для фліпчарту (4 листи) з написами: «Моя поведінка», «Ставлення однокласників», «Ставлення вчителів», «Мої почуття»; маркери.

Хід вправи

Вправа складається з двох частин: індивідуальної та групової.

Індивідуальна частина (10 хв.)

Всі учасники тренінгу отримують бланки вправи «Життєва історія», які мають заповнити відповідно до інструкції, яку дає ведучий:

Будь ласка, закрийте на хвилинку очі або просто закрийте обличчя долонями. Згадайте когось з ваших учнів чи учениць або колишніх шкільних друзів, або просто знайомих дітей, когось з тих, хто – ви це точно знаєте – потерпає від жорстокості власних батьків або інших родичів. Можливо, вони б'ють цю дитину, можливо примушують жебракувати, можливо постійно ображають її або сміються з неї, можливо роблять ще щось жорстоке. Згадали? А тепер уявіть себе на місці цієї дитини. Уявіть, що ця дитина – це Ви (на хвилинку ведучий замовкає, дає учасникам відчутти, як вони почуваються у ролі цієї дитини). Що вона відчуває? Що думає?

А тепер відкрийте очі. Перед вами листки з щоденника, який ви вирішили вести, щоб записати туди все, що з вами відбувається. Це перша сторінка, і ви починаєте її заповнювати. Пам'ятайте, що ви зараз – це дитина, яка навчається в вашій школі, або колись сиділа з вами за однією партою. Заповніть цей листок від першого імені, так, нібито та дитина – це ви. Заповніть всі рядки, не пропускайте питань. Не хвилюйтесь – цю історію без вашого бажання ніхто не прочитає».

Групова частина (30 хв.):

Після того, як учасники напишуть «власні» життєві історії, ведучий просить добровольців прочитати «свої» біографії вголос (декілька історій).

Коли історії прочитано, ведучий пропонує обговорити їх за такою схемою:

- найпоширеніші форми поведінки в школі та основні проблемні сфери (названі учасниками варіанти ведучий випишує на аркуші для фліпчарту «Моя поведінка»);
- ставлення однолітків (названі учасниками варіанти ведучий випишує на аркуші для фліпчарту «Ставлення однолітків»);
- ставлення вчителів (названі учасниками варіанти ведучий випишує на аркуші для фліпчарту «Ставлення вчителів»);
- почуття дитини (названі учасниками варіанти ведучий випишує на аркуші для фліпчарту «Мої почуття»).

Підбиття підсумків (5 хв.)

Ведучий узагальнює всі запропоновані учасниками варіанти, а також пропонує замислитись над тим, для чого була потрібна ця вправа. Ведучий узагальнює отриману інформацію разом з учасниками, підводячи їх до розуміння того, що погана або «дивна» шкільна поведінка часто є формою захисної реакції дитини на сімейні проблеми.

Запитання для обговорення

Які відчуття супроводжували вас під час виконання вправи? Які виникали труднощі? Чому?

Для чого була ця вправа? Що вона дає вчителю?

9. Вправа «Зверніть на мене увагу!»

Мета вправи:

- продемонструвати особливості емоційної та поведінкової сфери дітей, які страждають від жорстокого поводження в сім'ї;
- розвинути навички поєднання вербальних та невербальних засобів спілкування.

Час проведення: 15 хв.

Хід вправи

Всі учасники мають виконати однакове просте завдання: за будь яких умов, будь якими способами повернути до себе увагу оточення. Завдання ускладнюється тим, що його виконують всі учасники групи одночасно. На виконання вправи дається 5–7 хвилин.

Після закінчення «активної» частини відбувається коротке обговорення. Ведучий може резюмувати обговорення так.

Наразі ви мали можливість ознайомитись майже з тими ж самими почуттями, які є в дітей, що страждають через брак батьківської любові та уваги. Вони всіма силами намагаються досягти того, щоб хоч хто-небудь помітив їх та їхні зусилля. Часто такі діти обирають не найкращі, а найпростіші способи – бійки, лайки, злочини – і тоді хоч ненадовго вони відчують, що оточення проявляє до них цікавість (не важливо, позитивну чи негативну – будь-яку).

Коментарі для ведучого

Ведучий має продемонструвати, що погана шкільна поведінка постраждалої від насильства дитини – це не стільки результат її «негідності», «безвідповідальності», «зухвалості», скільки спосіб психологічного захисту від самотності та відчуття власної непотрібності.

Запитання для обговорення

Які відчуття супроводжували вас під час виконання вправи? Чому? Що ви відчували, коли вам не вдавалося звернути на себе увагу оточення? Що ви відчували, коли вам нарешті вдалося? Які способи повернення уваги виявилися найпростішими? Як ви гадаєте, яке ставлення батьків може призвести до такої поведінки дитини? Чи є погана поведінка причиною або наслідком проблем дитини в школі?

10. Вправа «Дерево насильства»

Мета вправи:

- визначити причини та наслідки сімейного насильства щодо дитини;
- закріпити наданий матеріал;
- узагальнити наданий обсяг інформації щодо насильства в сім'ї.

Час проведення: 60 хв.

Необхідні матеріали:

аркуші для фліпчарту (за кількістю малих груп), маркери.

Хід вправи

Учасники тренінгу об'єднуються у 4 групи і на аркушах для фліпчарту малюють «Дерево насильства», в якому корені символізують його причини, стовбур – саму проблему насильства:

- фізичне (група 1);
- психологічне (група 2);
- економічне (група 3);
- сексуальне (група 4).

Гілки – це конкретні форми, в яких здійснюється насильство щодо дитини, а листя та плоди – це наслідки насильства, які проявляються в поведінці дитини.

Ведучий просить звернути увагу на багаторівневість причин та наслідків насильства в таких сферах: суспільство, сімейні стосунки та індивідуальні особливості людей. Ведучий пропонує відбити цю багатовимірність в деревах, які малюватимуть учасники.

Після закінчення малюнку, групи презентують свої «дерева».

Ведучий підбиває підсумки та звертає увагу учасників на роздатковий матеріал, де зазначено види, причини та наслідки насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дитиною.

Коментарі для ведучого

Під час презентацій напрацювань учасників ведучий звертає увагу присутніх на різноманітність наслідків однієї форми насильства, а також на те, що різні види жорстокості щодо дитини можуть призводити до однакових наслідків. Ведучий наголошує, що кожний вид насильства містить в собі психологічний складник, який накладає значний відбиток на поведінку та емоційний стан дитини, її пізнавальну та мотиваційну сфери.

Ведучий підводить учасників групи до розуміння того, що розв'язання проблеми насильства означає знищення її коренів, та обговорює роль освітян у подоланні причин жорстокого поводження з дітьми у сім'ї, а також подолання проявів та наслідків цього феномену.

Запитання для обговорення

В яких формах може проявлятися фізичне (психологічне, економічне, сексуальне) насильство? Чим схожі і чим відрізняються дерева, намальовані різними групами? Що можна зробити, щоб позбутися плодів «дерева насильства»? Які заходи можуть цьому сприяти? Що можуть зробити працівники освіти в сфері подолання причин насильства? Що вони можуть зробити, щоб зменшити негативний вплив сімейного насильства на дитину? На її оточення?

Сесія 3, 4. Виявлення жорстокого поводження з дитиною за поведінковими ознаками в ситуації шкільного навчання: можливості працівників системи освіти (продовження)

Мета:

надати базову інформацію щодо виявлення насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дитиною на підставі оцінювання її поведінки в шкільній ситуації

Завдання:

- продемонструвати форми впливу насильства в сім'ї на поведінку дитини;
- висвітлити особливості порушень поведінки дітей, що потерпають від жорстокого поводження;

- визначити зв'язок між насильницькими діями в сім'ї та шкільною поведінкою дитини;
- надати відомості щодо можливостей виявлення прихованих форм насильства щодо дитини в межах шкільного навчання;
- закріпити наявні знання щодо проблеми жорстокого поводження з дитиною.

Час: 3 години (з перервою).

Обладнання: аркуші для фліпчарту, маркери, папір для індивідуальної роботи.

Зміст сесії:

- вправи, спрямовані на посилення розуміння поведінки, емоцій та особистісних рис дитини, що потерпає від насильства в сім'ї;
- аналіз та узагальнення набутої інформації та відомих фактів щодо насильства в сім'ї.

11. Інформаційне повідомлення «Нормативно-правові засади попередження насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми в Україні»

Мета вправи:

надати інформацію щодо законодавчого врегулювання попередження насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми.

Час проведення: 40 хв.

Необхідні матеріали:

проектор, інформаційні матеріали «Нормативно-правові засади попередження насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми в Україні» (Додаток 4).

Хід вправи.

Ведучий презентує інформаційне повідомлення, подане у Додатку 4 (бажано на основі запропонованої інформації підготувати слайдову презентацію). На наступному етапі ведучий ініціює обговорення.

Запитання для обговорення

Чи всі згадані статті вам відомі? Чи використовуєте ви у своїй діяльності згадані нормативно-правові акти? Якщо так, то у яких ситуаціях?

Коментарі для ведучого

Ведучий має підготувати кілька прикладів, які ілюструють ті чи інші форми насильства. Крім того, має підкреслити, що на практиці часто досить важко відрізнити насильницьке ставлення до дитини від припустимого виховного процесу.

12. Вправа «Виховання чи жорстоке поводження»

Мета вправи:

- сформулювати базові навички розпізнавання соціально припустимих виховних заходів і форм жорстокого поводження з дитиною;
- продемонструвати складність такого розпізнавання без відповідного інструментарію.

Час проведення: 50 хв.

Необхідні матеріали:

роздаткові матеріали з описом ситуацій взаємодії батьків та дитини.

Хід вправи.

Учасники об'єднуються у 3 малі групи. Кожна група отримує для розгляду по дві ситуації, які учасники мають оцінити з погляду наявності або ненаявності жорстокого поведіння з дитиною (15 хвилин). Після ознайомлення з ситуаціями, представники груп презентують висновки обговорення.

Приклади ситуацій

...Громадянин К. постійно пропонує своєму 16-річному сину алкогольні напої, а якщо той відмовляється, ображає його, а іноді намагається вдарити...

...15-річна М. у липні пішла на дискотеку до сусіднього села. Вона домовилася з батьками, що повернеться до дванадцятої ночі, але з'явилася дома лише о п'ятій ранку в стані алкогольного сп'яніння. Батько відмовився впускати її в дім, і М. довелося спати надворі протягом трьох ночей підряд...

...52-річний Д. забороняє власному шестирічному онуку, з яким проживає в одній квартирі, виходити на вулицю та вільно спілкуватися з друзями, постійно принижує його, словесно ображає, шантажує його станом свого здоров'я...

...Піклувальники (обидва безробітні) 16-річної В., яка отримує пенсію за інвалідністю та стипендію в ПТУ, вилучають в неї всі отримані нею гроші, які витрачають на власні потреби та утримання двох рідних доньок. В. одягають сусіди; вони ж час від часу дають дівчині їжу. Піклувальники пояснюють своє поведіння з дівчиною тим, що вона має бути вдячна їм за те, що вони взагалі опікуються нею після смерті її матері...

...10-річний Р. живе в селі в сім'ї безробітних. Тому він постійно вимушений працювати на городі, займатися господарською роботою майже весь вільний від навчання час. Навчається він досить погано, тому що батьки не можуть допомогти йому з виконанням домашніх завдань. Крім того, хлопчик недоїдає, його харчування досить одноманітне, а основна їжа – це обід в шкільній їдальні. Батьки не купують йому одяг та взуття: він носить старі речі, які дають сусіди, а в теплу пору року майже весь час ходить босоніж...

...С., художниця, мати 14-річної дівчини вимагає, щоб та постійно слідувала за молодшими дітьми: 10-ти, 8-ми та 5-ти років, виконувала всю хатню роботу, готувала їжу. С., яка вийшла заміж в 16 років, вважає, що ходити до школи не обов'язково та часто вимагає, щоб дівчина залишалася вдома. С. мотивує це тим, що дівчина має готуватись до заміжного життя. Найчастіше це відбувається, коли С. очікує на гостей чоловічої статі...

Коментарі для ведучого.

Ведучий звертає увагу на складну природу сімейних стосунків, які зумовлюють той факт, що відрізнити неприпустимі насильницькі діяння від певних проблем у вихованні буває нелегко. Ведучий підкреслює, що кожен випадок потребує пильної уваги, адже далеко не завжди слід звинувачувати батьків в жорстокості щодо дитини.

Ведучий має продемонструвати, що насильницьке ставлення є там, де проблему розв'язують з позиції «хто сильніший, той і правий» безвідносно до змісту самої проблеми. Виховний вплив базується зазвичай на визначенні найдоцільнішого варіанту розв'язання проблеми (навіть, коли рішення не подобається одній із сторін). Отже, насильницькі дії, як правило, не є достатньою мірою обґрунтованими, вони часто неадекватні ситуації; виховні ж заходи є здебільшого пропорційними до чинників, які їх викликали.

Запитання для обговорення

Чи легко було виконувати вправу? За якими ознаками учасники визначили чи було жорстоке ставлення до дитини, чи ні? Чим відрізнялися насильницькі діяння від «звичайного» виховання? Де можна провести межу?

13. Інтерактивна лекція: «Виявлення насильства щодо дитини»

Мета вправи:

надати відомості щодо способів виявлення прихованих форм фізичного та економічного насильства за наочними й поведінковими ознаками.

Час проведення: 70 хв.

Необхідні матеріали:

проектор; роздаткові матеріали відповідно до кількості учасників (Додаток 5).

Хід вправи

Ведучий подає інформацію щодо способів виявлення кожного з видів насильства по відношенню до дитини, що міститься у Додатку 5, та відповідає на запитання учасників.

Коментарі для ведучого

Ведучий має підкреслити той факт, що наведена інформація стосується саме візуальних ознак, які може побачити вчитель в своїй повсякденній практиці без спеціальних тестових методик або без медичного огляду. Крім того, необхідно наголосити на тому, що мова йде не про точне «поставлення діагнозу», а про визначення ймовірності проявів насильства в стосунках батьки – дитина за наявності наведених ознак.

Запитання для обговорення

Чи мали Ви або ваші колеги-педагоги досвід виявлення випадків насильства та притягнення батьків до відповідальності? На що найчастіше, перш за все, звертає увагу педагог?

14. Підбиття підсумків дня

Мета вправи:

визначити основні теми, розглянуті протягом дня, підбитти підсумки дня.

Час проведення: 20 хв.

Хід вправи

Ведучий пропонує учасникам по колу дати відповідь на такі запитання:

- один аспект, що примусив мене здивуватися;
- один аспект, що відкрився для мене з нового боку;

- один аспект, що викликав у мене бажання діяти.

Ведучий дякує групі за роботу та анонсує програму наступного дня.

ДЕНЬ II

Сесія 5. Відпрацювання навичок виявлення прихованих форм насильства в сім'ї: застосування індикативних таблиць

Мета:

відпрацювати навички роботи з виявлення прихованих форм насильства в сім'ї щодо дитини.

Завдання:

- узагальнити наявну теоретичну інформацію щодо поведінки, емоційного стану та зовнішнього вигляду дітей, постраждалих від насильства в сім'ї;
- здобути навички роботи з індикативними таблицями виявлення прихованих форм насильства щодо дитини.

Час: 1,5 години.

Обладнання: аркуші для фліпчарту, маркери, роздруковані індикативні таблиці (2 примірники для кожного учасника).

Зміст сесії:

- узагальнення результатів роботи першого дня тренінгу;
- освоєння роботи з індикативними таблицями.

15. Вправа «Карта знань»

Мета вправи:

узагальнити отриману протягом попереднього дня інформацію, стосовно насильства в сім'ї щодо дитини

Час проведення: 40 хв.

Необхідні матеріали:

аркуші для фліпчарту (3 аркуші), кольорові маркери.

Хід вправи

Ведучий зазначає, що учасники тренінгу отримали вже багато інформації щодо проблеми жорстокого поводження з дітьми. Ця інформація потребує свого узагальнення та систематизації. Саме тому учасникам пропонується створити карту знань, яка міститиме в собі всю інформацію стосовно насильства в сім'ї щодо дитини, отриману протягом першого дня тренінгу.

Учасники об'єднуються у чотири групи і кожна малює на аркуші для фліпчарту власну карту знань (у довільній формі) – 20 хвилин.

Після закінчення роботи в малих групах відбувається презентація зроблених карт.

Коментарі для ведучого

Варто навести приклад карти, яку необхідно розробити учасникам: схематично намалювати її на аркуші для фліпчарту – це може бути річка, в яку вливаються джерельця різних форм насильства, річка закінчується

ся водоспадом, бризки від якого – це наслідки насильства для оточення. По річці пливе дитина, яка не може протистояти напору жорстокості самостійно ... тощо. Кожна група може придумати свою карту, яка б відбивала аспекти проблеми насильства щодо дитини, демонструвала її сутність та наслідки.

Запитання для обговорення

Що зображено на карті? Чому саме така форма була обрана? Як показано зв'язок між різними формами насильства щодо дитини? Як показано зв'язок між насильством в сім'ї та поведінкою дитини в школі? Чи слід щось в карту додати? Прибрати з неї?

16. Вправа «Застосування індикативних таблиць для виявлення прихованих форм насильства щодо дитини» (інформаційне повідомлення та практичне відпрацювання).

Мета вправи:

Надати інформацію щодо сутності індикативних таблиць та навчити учасників використовувати їх задля виявлення прихованих форм сімейного насильства щодо дітей.

Час проведення: 50 хв.

Необхідні матеріали:

проектор, індикативні таблиці (Додаток 6); проблемні ситуації, для розгляду яких за допоміжний інструментарій беруть таблиці індикаторів прихованих форм насильства в сім'ї.

Хід вправи

Ведучий роз'яснює учасникам спосіб роботи з індикативними таблицями виявлення прихованих форм насильства щодо дітей:

Виявити та зафіксувати всі ознаки сімейного насильства щодо дітей досить важко, тому фахівці-психологи О. Кочемировська та А. Ходоренко створили методика, яка дозволяє виявити жорстоке поведіння з дитиною.

Ця індикативна методика була створена на підставі попереднього вивчення досвіду та потреб спеціалістів, які стикаються з проблемою попередження насильства в сім'ї.

У цій методиці відокремлено та визначено основні наочні (прямі та непрямі) ознаки, що можна спостерегти у дітей, які потерпають від сімейного насильства. Базова індикативна методика може бути доповнена психодіагностичним тестуванням, глибинним інтерв'ю тощо (їх може проводити шкільний психолог або фахівець служби у справах дітей). Для працівників освіти найважливішими її частинами є:

- базові індикативні таблиці наявності сімейного насильства над дитиною;
- карта спостереження за поведінкою дитини (якщо планується подальша психологічна реабілітація дитини та її направлення до психологічної служби).

Ця методика складається з двох частин. У першій таблиці відокремлено наочні ознаки насильства над дитиною. У другій – непрямі ознаки насильства щодо дитини. Кожна таблиця складається з чотирьох стовпчиків:

- 1) перший стовпчик містить у собі характеристики тих чи інших ознак насильства;
- 2) у другому стовпчику подано спосіб визначення цих ознак. Основні з цих способів – це огляд та безпосереднє спостереження за дитиною, станом її житла, родичами;
- 3) у третьому стовпчику цієї таблиці педагог робить відмітку про наявність тієї чи іншої ознаки насильства в сім'ї (чорнилом або кульковою ручкою);
- 4) четвертий стовпчик слугує для приміток та нотаток. Нотатки також роблять чорнилом або кульковою ручкою.

При аналізі результатів необхідно пам'ятати, що одна або дві відмітки в таблицях не завжди можуть свідчити про наявність насильства в сім'ї, але мають привернути увагу педагога.

На наступному етапі для виконання вправи учасники об'єднуються у групи, кожна з яких отримує опис ситуації, де потрібно визначити:

- а) Чи можна припустити факт наявності сімейного насильства щодо дитини?
- б) Якщо факт насильства щодо дитини можна припустити, то чому? Які індикатори на це вказують?
- в) Які саме форми насильства застосовують до дитини?

Ведучий нагадує, що таблиці побудовано на виявленні наочних ознак, які може побачити вчитель у своїй повсякденній практиці без спеціальних тестових методик або без медичного огляду. Крім того, необхідно ще раз наголосити на тому, що мова йде про визначення ймовірності насильства в стосунках батьки – дитина.

Запитання для обговорення

Запитання від учасників щодо користування індикативними таблицями.

Сесія 6–8. Відпрацювання навичок виявлення прихованих форм насильства в сім'ї: побудова бесіди з постраждалою дитиною

Мета:

відпрацювати навички спілкування з дитиною, постраждалою від насильства в сім'ї.

Завдання:

- операціоналізувати наявну теоретичну інформацію щодо поведінки, емоційного стану та зовнішнього вигляду дітей, постраждалих від насильства в сім'ї;
- відрацювати навички побудови бесіди з дитиною, постраждалою від насильства в сім'ї;
- розвинути навички емпатії, активного слухання та безоцінювальної бесіди.

Час: 5 годин (сесія 6–1,5 години; сесія 7–2 години, сесія 8–1,5 години).

Обладнання: аркуші для фліпчарту, маркери, роздаткові матеріали.

Зміст сесій:

- вправи, пов'язані з розвитком емпатії та активного слухання;
- відпрацювання навичок бесіди з постраждалими дітьми.

17. Інформаційне повідомлення «Бесіда з дитиною. Особливості побудови розмови»

Мета вправи:

надати інформацію щодо особливостей побудови бесіди з постраждалою дитиною.

Час проведення: 30 хв.

Необхідні матеріали:

рекомендації щодо побудови бесіди з дитиною (*Додаток 7*).

Хід вправи

Ведучий надає інформацію щодо особливостей організації бесіди, спрямованої на виявлення обставин сімейного насильства, з постраждалою дитиною (*Додаток 7*) та відповідає на запитання учасників групи.

Коментарі для ведучого

Наприкінці повідомлення ведучий підкреслює важливість створення позитивного емоційного тла та встановлення довіри для спілкування з дитиною.

Запитання для обговорення

Чому важливо організувати простір довіри при спілкуванні з постраждалою дитиною? Яким чином це можна зробити в школі? Які фахівці з числа шкільних працівників найбільше здатні до побудови ефективної бесіди з дитиною? Яких навичок не вистачає педагогам для ефективної бесіди з дитиною?

18. Вправа «Зламаний телефон. Емоції»

Мета вправи:

навчитись розпізнавати емоції співрозмовника та передавати власні емоції.

Час проведення: 20 хв.

Хід вправи

Учасники групи стають у ланцюжок спиною один до одного (або у два ланцюжки, якщо група має більше 15-ти учасників).

Людина, яка стоїть в кінці «черги», показує попередній людині якусь емоцію (всі інші продовжують стояти спиною) – тільки жестами, без слів. І так далі, доки емоції не будуть показані першій людині в черзі, й вона спробує визначити, яку саме емоцію їй показали. Потім свою версію висловлює друга особа, потім третя, і так до кінця черги, доки учасник, що починав, не скаже, яку ж саме емоцію він мав на увазі.

Ту ж саму вправу можна зробити, не повертаючись одне до одного спинами; так щоб вся група бачила, яку саме емоцію демонструють.

Коментарі для ведучого

Ведучий має підкреслити, що головне – не скопіювати рухи, а зрозуміти та передати саме емоцію. Можливо, це буде зроблено по-іншому (адже одні й ті ж почуття ми переживаємо по-різному), але головне – зберігти загадану емоцію.

Ведучий також з'ясовує, коли було простіше передати та розпізнати емоцію – коли всі стояли спинами чи коли бачили рухи попередніх гравців.

Запитання для обговорення

Чи легко було виконати вправу? Чому? Що було найскладнішим? За якими ознаками ви виявляли емоції? Чому відбувалися помилки? Коли було легше визначитись з емоцією?

19. Вправа «Інтерв'ю»

Мета вправи:

- розвинути навички слухати співрозмовника та вдосконалити комунікативні навички;
- навчитись скорочувати комунікативну дистанцію в бесіді.

Час проведення: 40 хв.

Хід вправи

Вправу виконують в чотири етапи:

1. Учасники об'єднуються у пари. З цією метою ведучий звертається до аудиторії:

«Будь ласка, знайдіть в групі людину, яку ви вважаєте найбільш схожою на вас. Без слів, лише очима домовтеся з нею та сформууйте пару. Якщо ви домовилися, візьміть стільці та сядте віч-на-віч»;

2. У кожній парі є 10 хвилин (5 хвилин на одну особу), щоб розповісти про себе. Люди, що опинилися в одній парі намагаються дізнатись про свого візаві якомога більше.

«Зараз в кожного з вас є 5 хвилин (10 хвилин на пару), щоб розповісти про себе через 10 років. Уявіть, що минуло десять років, ви зустріли свого давнього приятеля або приятельку, вони розпитують вас, як справи, і ви розповідаєте про себе. Розповідайте, будь ласка, в теперішньому часі, так, ніби десять років вже минули. Дозвольте собі трішечки помріяти, відірвітьесь від буденної реальності»;

3. Група збирається в коло, і кожен з учасників коротко, але змістовно представляє свого співрозмовника.
4. На цьому етапі охочі коментують, чи правильно їх представили, чи повністю передали бажану для них інформацію.

Запитання для обговорення

Для чого була виконана ця вправа? Що було найважчим? Що було важче: спілкуватись, представляти співрозмовника чи слухати розповідь про себе? Чому частина інформації була втрачена, а частина викривлена? Про що це свідчить? На що слід звертати увагу при спілкуванні?

20. Вправа «Слухати та чути»

Мета вправи:

вдосконалити навички комунікації та емпатійної взаємодії.

Час проведення: 30 хв.

Хід вправи

Група об'єднується у пари (без слів «домовляються», шукаючи собі пару). Кожен з учасників протягом 2–3 хвилин розповідає про себе щось на тему: «У мене добре виходить...», «Мені подобається в собі...». Важливо, щоб, говорячи про себе, люди уникали самокритики або елементів недосконалості (наприклад, «Мені здається, що в мене непогано виходить...» або «Я добре вмію..., але зовсім не можу...»). Якщо людина закінчує говорити, а дві хвилини ще не минули, то пара сидить мовчки, доки не з'являться думки, які відповідають темі.

Після цього «слухач» протягом 1–2 хвилин переказує почуте своєму співрозмовнику, щоб визначити, наскільки розповідь була уважно вислухана та правильно сприйнята. Той, хто розповідав, уважно слухає свого партнера, не перебиває його (за винятком випадків, коли явно порушуються правила тренінгу)

Співрозмовники міняються ролями.

Загальне обговорення.

Запитання для обговорення

Наскільки важливо правильно чути та розуміти, що каже інша людина? Чому? Наскільки це важливо при визначенні ситуації жорстокого поводження з дитиною? Чи надає такий спосіб спілкування підтримку дитині? В чому це проявляється?

Яку вправу було важче виконати: цю чи попередню? Чому?

Які думки та почуття виникли в ході вправи? Що складніше – говорити про себе, слухати чи переказувати? Що сприяло ускладненню або спрощенню розмови? Які слова? Жести? Чого не вистачало?

21. Вправа «Зворотний зв'язок»**Мета вправи:**

- формувати вміння давати зворотний зв'язок;
- відпрацювати навички визначення стану іншого на підставі невербальної інформації.

Час проведення: 20 хв.

Хід вправи

Кожен учасник групи обирає собі партнера, після чого протягом 3–4 хвилин в усній формі описує його стан, настрій, почуття, бажання в цей конкретний момент. Той, чий стан описується має підтвердити або спростувати припущення свого візаві.

Учасники пари міняються ролями.

Робота може відбуватись як в парах, так і в загальному колі (одна пара перебуває в центрі кола, а інші спостерігають та висловлюють власні припущення щодо стану особи, яка погодилася стати «об'єктом спостереження»).

Коментарі для ведучого

Ведучий підкреслює необхідність зосередитись на невербальних проявах емоційного стану «співрозмовника», пропонує запам'ятати, на що саме спостерігач звертав увагу, оцінюючи стан свого співрозмовника.

Запитання для обговорення

Чи важко було виконувати цю вправу? Чому? Які показники свідчили про стан партнера? На що учасники звертали увагу в першу чергу? Як ця вправа може стати у нагоді при спілкуванні з дитиною?

22. Вправа «Скерований діалог»**Мета вправи:**

- навчитися перебирати ініціативу протягом бесіди, контролювати діалог із співрозмовником;
- відпрацювати навички емпатійної взаємодії.

Час проведення: 30 хв.

Необхідні матеріали:

картки з довільним набором тем особистого характеру за кількістю учасників (на кожній картці представлено три теми); картки-приклади для демонстрації правил вправи.

Хід вправи

1. Для демонстрації вправи запрошують двох добровольців. Кожному з них дають картки з трьома темами, на які вони мають вивести свого партнера. Теми в учасників різні. Для демонстрації використовують картки з жартівливими темами, наприклад:

<i>Учасник А.</i>		<i>Учасник Б.</i>
Іжачок		Сніговик
Літак		Сорочка
Гаманець		Ластівка

Двоє учасників сідають в центр кола та намагаються вивести один одного на потрібні теми, записані в картці.

2. На наступному етапі учасники об'єднуються у пари, кожен з них отримує теми на картці, які він має обговорювати з партнером. Отже, учасники відпрацьовують вміння перебирати ініціативу в розмові, переводячи партнерів у бажаний напрямок комунікації. Завдання полягає у тому, щоб робити це акуратно, не викликаючи підозр у навмисності виходу на ту чи іншу тему.

За теми краще використовувати ті, які зазвичай не обговорюють в колі малознайомих людей, наприклад: «Сімейний статус», «Рівень доходів», «Розпорядок повсякденного життя», «Проблеми шлюбу», «Проблеми у вихованні дитини», «Чи били Ви колись свою дитину?» тощо.

Коментарі для ведучого

Ведучий звертає увагу присутніх, що більшість обговорюваних тем у взаємодії «вчитель – школяр» вважаються закритими. Отже, важливо, підтримуючи загальну атмосферу доброзичливості, виявити значущу інформацію щодо свого партнера, зберегти власний інформаційний простір.

Запитання для обговорення

Чи помітили ви якісь закономірності створення емпатійного, доброзичливого тону спілкування? Наскільки важливим є обмін рівноправною інфор-

мацією («у мене теж...»)? Яким чином можна визначити та зафіксувати інтереси співрозмовника, щодо яких він готовий спілкуватися? Для чого була потрібна ця вправа? На що слід звертати увагу при спілкуванні з постраждалою дитиною? Яким чином її можна вивести на болісну для неї тему, одночасно не створивши дискомфорту?

23. Вправа «Я-Ти-повідомлення»

Мета вправи:

- визначити, які думки та почуття виникають в ситуації конфлікту, суцільної недовіри або ієрархічного спілкування;
- відпрацювати вміння адекватно реагувати на провокативну, конфліктну, дратівливу поведінку дитини.

Час проведення: 40 хв.

Необхідні матеріали:

картки з описом конфліктних ситуацій в сфері взаємодії «дорослий – дитина», які готує тренер відповідно до особливостей аудиторії, інформаційні матеріали «Особливості застосування «Я-повідомлень» (Додаток 8).

Хід вправи

Ведучий демонструє зразки «Ти-повідомлення» та «Я-повідомлення» так: він викликає добровільця і починає звинувачувати того в егоїзмі, неувважності, неактивності на занятті тощо доти, доки людина (або ще хтось з учасників групи) не розлютиться й не почне відповідати тим самим (або займе оборонну позицію). Після цього ведучий зупиняє «сварку», вибачається перед співрозмовником та пояснює, що це був типовий приклад «Ти-повідомлення», яке є настановою, оцінку та не передбачає уваги до співрозмовника. Слід пам'ятати, що гнів завжди призводить до «Ти-повідомлень».

Ведучий подає інформаційне повідомлення *Додатку 8*.

Перш за все ведучий розповідає про негативну роль вербальної інформації, часто актуалізовуваної в конфліктах:

- применшення значущості дій іншої людини («Так роблять лише бовдури»);
- приниження іншої людини як особистості («Ти – ніхто, і звати тебе ніяк»);
- безапеляційні твердження від першої особи («Я не розумію, як таке взагалі можна зробити. Я тепер просто не можу з тобою нормально спілкуватися»);
- оцінні твердження («Ти не маєш власної думки, ти просто повторюєш за іншими. Це дуже погано»);
- схильність до узагальнень та засосування слів «завжди», «ніколи», «всі нормальні люди», «жоден дурень», «немає жодної людини, яка б...» тощо.

Після цього ведучий здійснює перехід до практичної частини, по закінченні якої звертає увагу на фрази: «Мені здається», «Я відчуваю, що...», «Коли я бачу, як ти...», «Мені б хотілося, щоб в майбутньому...», які містять в собі відмову від звинувачень та негативних оцінок, прагнення описувати власні почуття, а не дії іншої сторони. Ведучий підкреслює, що такий спосіб спілкування є безконфліктним, адже людина говорить про себе, а не оцінює дії свого співрозмовника.

Ведучий також пропонує звертати увагу на подібні «Ти-висловлювання» в словах інших людей – часто вони є способом спровокувати конфлікт, перевірити співрозмовника на стійкість до подібного втручання, формою реагування на якусь болісну ситуацію, спробою відштовхнути співрозмовника. В таких випадках слід переводити бесіду в площину «Я-повідомлень» («Мені здається, що ти дуже ображений, що тобі погано», «Коли я бачу, як ти кричиш, мені стає дуже прикро за тебе» тощо).

На наступному етапі, група об'єднуються у підгрупи, і кожна з них розглядає конфліктну ситуацію, в межах якої учасники тренігу формулюють «Ти-повідомлення» та «Я-повідомлення», після чого порівнюють почуття, що виникають у кожному випадку. Після роботи у групах відбувається презентація.

Коментарі для ведучого

Часто провокативна, конфліктна, дратівлива поведінка дитини проявляється в спілкуванні з педагогічними працівниками. Отже, бажано, щоб ситуації, наведені тренером у цій вправі, відбивали професійний досвід учасників групи. Так, якщо тренінг проводять для педагогів загальноосвітніх шкіл, то ситуації можуть стосуватися взаємин «вчитель – учень». Якщо серед учасників є вихователі або педагогічний склад інтернат цих закладів – то конфліктних ситуацій, які виникають в межах таких інституцій (між вихователями та вихованцями, вчителями та вихованцями тощо). Аналогічно ситуації можуть стосуватися стосунків викладачів закладів позашкільної освіти та дітей, вихователів дитячих садочків та вихованців тощо.

Запитання для обговорення

Які думки та почуття виникають в ситуації «Ти-повідомлення»? «Я-повідомлення»? Чому так? Як людина може відреагувати в складній ситуації, щоб не загострювати конфлікт? Чи дійсно вияв та пояснення власних думок та почуттів сприяє зниженню гостроти конфлікту? Чому? Що може приховувати «Ти-повідомлення» дитини, яка постраждала від насильства в сім'ї? Як реагувати вчителю в такій ситуації?

24. Вправа «Парафраз»

Мета вправи:

сформувати навички переформулювання питань у взаємодії зі співрозмовником.

Час проведення: 20 хв.

Хід вправи

Учасники об'єднуються у групи, узгоджують тему для бесіди та відпрацьовують техніку парафраза. Той, хто слухає спочатку постійно ставить уточнювальні запитання, а потім переходить до переформулювання. Потім учасники міняються ролями.

Ведучий пояснює групі: буває так, що дитина сприймає питання як втручання в її особистий простір, як агресію, і тоді необхідною є навичка запитувати в оповідальній формі. Іноді вчитель не до кінця розуміє про що дитина говорить, або не знає, що їй відповісти, але не може визнати це через страх втратити встановлений контакт. У таких випадках дуже корисним є застосу-

вання техніки парафразу – переформулювання власних думок та способу уточнення слів співрозмовника.

Ця техніка полягає в тому, щоб пом'якшити поставлене запитання. Наприклад, фразу «Це тебе дратує?» можна сформулювати «Мені здається, що така ситуація може дратувати, чи не так?». Або «Як ти почуваєшся, коли таке чуєш?» – «Такі слова можуть викликати складні почуття, я правильно розумію?».

Крім того, техніка парафразу дозволяє скласти чіткіше уявлення про предмет розмови, коли він недостатньо зрозумілий, перейти на глибший рівень усвідомлення проблеми. Наприклад, дитина каже: «Я ненавиджу повертатись додому, самі знаєте чому». Відповідь вчителя (який не повністю розуміє, про що йдеться) може бути такою: «Повернення додому дуже складне для тебе, адже там таке відбувається».

Зазначені висловлювання підбадьорюють дитину до продовження розповіді, але не дратують її. Такий спосіб спілкування демонструє вашу зацікавленість у визначенні всіх деталей справи та дають дитині зрозуміти, що ви усвідомлюєте всю складність її стану.

Коментарі для ведучого

Тренер може заздалегідь підготувати та надати учасникам теми для бесіди на кшталт «Мій день», «Моя улюблена книга», «Неприємна ситуація, що трапилася минулого тижня». Водночас учасники й самі можуть визначити та узгодити бажану тему для спілкування; це допоможе їм додатково розвинути навички комунікативної компетентності та неагресивної поведінки. Наприклад, учасник говорить: «Я хочу розповісти про...», після чого йде його/її розповідь на обрану тему.

Запитання для обговорення

У чому допомагає парафраз? Коли було простіше розповідати? Коли співрозмовник виявився зацікавленішим в темі бесіди? Чому вам так здалося? Як парафраз пов'язаний з попередніми вправами?

25. Вправа «Визначення правил спілкування з постраждалою дитиною»

Мета вправи:

на підставі здобутого особистого досвіду спілкування та наявних інформаційних матеріалів виробити правила спілкування з постраждалою дитиною.

Час проведення: 60 хв.

Необхідні матеріали:

аркуші для фліпчарту, маркери, роздатковий матеріал (*Додаток 7*);

Хід вправи

Учасники об'єднуються у 4 малі групи, і кожна група створює власний перелік та ієрархію правил щодо побудови бесіди з постраждалою дитиною (20 хв.).

Кожна група презентує власні нароби, після чого знайомиться з пропозиціями спеціалістів щодо спілкування з постраждалою дитиною. Ведучий

пропонує повернутися до Додатку 7 та порівняти представлені там правила із тими, що запропонували учасники.

Загальне обговорення проблеми та формулювання загальних правил бесіди з постраждалою дитиною.

Запитання для обговорення

Які правила є найважливішими? Чому? Що має бути враховано під час розмови з дитиною? Яких правил треба обов'язково дотримуватись? Чого не можна робити в жодному разі?

Чи відрізняються правила, запропоновані учасниками від тих, що виробили фахівці-психологи? Якщо так, то чим? Що ще має бути враховане? Якщо поєднати всю наявну інформацію, то які правила побудови бесіди з дитиною є базовими? Чому? Наскільки просто чи складно їх дотримуватись? Навіщо їх дотримуватись? Чи треба взагалі проводити бесіду?

26. Підбиття підсумків дня

Мета вправи:

визначити основні теми, що було розглянуто протягом дня, підбити підсумки дня.

Час проведення: 10 хв.

Хід вправи

Ведучий просить учасників, за бажанням, висловити свої враження від роботи на тренінгу у другий день.

Ведучий дякує групі за роботу та анонсує програму наступного дня.

ДЕНЬ III

Сесія 9. Взаємодія з батьками як спосіб своєчасного виявлення та попередження жорстокого поводження з дитиною

Мета:

відпрацювати навички ефективної комунікації з батьками дитини як способу своєчасного виявлення проявів жорстокого поводження з дитиною

Завдання:

- відпрацювати навички побудови бесіди з батьками та донесення до них інформації щодо неприпустимості жорстокого поводження з дитиною;
- розвинути навички виявлення агресивної, впевненої та залежної поведінки;
- відпрацювати навички визначення потенційних жорстоких дій батьків щодо власної дитини.

Час: 2 години.

Обладнання: аркуші для фліпчарту, маркери, роздаткові матеріали.

Зміст сесій:

- вправи комунікативної компетентності;
- вправи, спрямовані на визначення поведінкових особливостей батьків дитини, яких підозрюють у жорстокому поводженні.

27. Вправа «Найважчі» батьки»**Мета вправи:**

- створити «каталог» батьківської поведінки;
- визначити, які типи поведінки є небезпечними з боку жорстокого поведіння з дітьми.

Час проведення: 45 хв.**Необхідні матеріали:**

аркуші для фліпчарту, маркери, Додаток 2.

Хід вправи

Ведучий може почати вправу з такого коментаря:

Є різні типи батьків. Загальні відомості наведено в Додатку 2. Але можна створити ще й інший перелік – з погляду спілкування батьків з учителем. Тут має бути враховано багато чинників, наприклад: легкість виходу на контакт, готовність до контакту з вчителем, готовність враховувати побажання вчителя, ставлення до дитини та її думки тощо. Дуже важливо оцінити, які з визначених вами типів найнебезпечніші для дитини та її психічного й фізичного добробуту, на яких батьків слід звернути увагу соціальних служб.

На наступному етапі ведучий об'єднує учасників у 4 малі групи. Завдання груп – створити каталог типів батьківського виховання з погляду вчителя, відповідно до власного професійного досвіду. Час на роботу у групах – 20 хв.

Коментарі для ведучого

Вправа передбачає активізацію певної творчості учасників, саме тому жорсткі та чіткі правила для визначення того чи іншого типу виховання не задаються. Кожна група має самостійно визначити критерії, обговорити їх та дійти згоди щодо них.

Запитання для обговорення

Які типи поведінки батьків є найнебезпечнішими з боку насильства щодо дітей? З якими найважче спілкуватися вчителю? Чому? Яким чином можна вплинути на таких батьків?

28. Вправа «Впевнена, невпевнена, агресивна поведінка»**Мета вправи:**

навчитися розрізняти впевнену, невпевнену та агресивну поведінку.

Час проведення: 20 хв.**Необхідні матеріали:**

картки з коротким описом конфліктної ситуації

Хід вправи

Ведучий може почати вправу з такого коментаря:

Буває так, що особа, не знаючи як поводитися в тій чи іншій ситуації, почувавши себе невпевнено, веде себе неприродно. Невпевненість в собі, в своїх словах та правильності власних дій може виявлятися в надмірній скруті, улесливості, намаганнях справити надто позитивне враження. Але можливий і інший варіант, який характеризується фразою: «Крадійський спосіб захисту – це напад», коли особа веде себе агресивно, не прислуховується до співрозмовника, а лише намагається «подолати» його, довести свою силу та

правоту. І невпевнена поведінка, і агресивна поведінка є неконструктивними способами побудови бесіди та заважають розв'язати конфліктну (або неприємну) ситуацію. Водночас ми далеко не завжди можемо чітко визначити яким саме чином ми поводитися в тій чи іншій ситуації.

Отже, запропонована вправа як раз і спрямована на те, щоб навчитися відрізняти невпевнені, агресивні і впевнені (асертивні) дії та виробити навички відповідної поведінки в різних ситуаціях – у спілкуванні як з дітьми, так і з дорослими.

На наступному етапі кожному учаснику ведучий роздає по одній картці з описом конфліктної ситуації. І пропонує продемонструвати впевнену, невпевнену та агресивну реакцію на події, а інші учасники мають вгадати, яка саме реакція була продемонстрована.

Приклади ситуацій

1. Ви сидите в кафе та очікуєте на знайомих. До вас підходить людина, що вам неприємна, та наполягає на знайомстві з вами. Ви не хочете спілкуватись з цією особою, а тому кажете...
2. На перерві ви збираєтесь зателефонувати у справах, а колега просить дозволити зробити короткий терміновий дзвінок. Ви погоджуєтесь, після чого чуєте, що розмова, яка затягнулася, вже перейшла на обговорення пліток та особистих знайомих колеги. Ви обурюєтесь і...
3. Директор школи викликає вас та сердито повідомляє, що на вас надійшла скарга від одного з батьків. Це – мати учня, який постійно «забуває» зробити домашнє завдання, і якому ви зробили різке зауваження з цього приводу. Ви роздратовані несправедливістю та...
4. Вас постійно просять вийти на чергування в канікули, свята, навантажують вас громадськими обов'язками тощо. Вам це набридло, і ви...
5. Ви купили нову сукню та вдягнули вперше на роботу. Колеги розглядають обнову, говорять вам компліменти, та одна з них починає відпускати жарти щодо вашого зовнішнього вигляду. Цілком зрозуміло, що ваша реакція...
6. Під час батьківських зборів кілька осіб починають звинувачувати вас в тому, що неправильно організуєте роботу з дітьми, висловлюють необґрунтовані, на ваш погляд, претензії. У відповідь ви...
7. Учні одного з класів починають запевняти вас, що не зробили домашньої роботи, тому що ви нічого не задавали. Ви знаєте, що це не так, і...
8. Учень біжить коридором школи, зіштовхується з вами та болісно штовхає. У відповідь ви...
9. Вам доручено зібрати з батьків гроші на черговий шкільний захід. Батьки незадоволені та висловлюють свої претензії особисто вам. У відповідь ви...
10. До вашого класу переводять «важкого» учня, який є племінником досить поважної особи. Вас попереджають, що до нього треба ставитися «особливим чином», незважаючи на всі його витівки. Ви нічого не можете вдіяти, але вважаєте за необхідне...
11. Ви захворіли перед важливою перевіркою і телефонуєте до школи, щоб попередити що не прийдете. Директор наполягає на вашій присутності, хоча ви знаєте, що в ній немає необхідності. Ви...

12. Колега, з якою ви сидите за одним столом, постійно кладе свої речі до ваших шухлядок, бере ваші канцелярські прилади, перекладає ваші речі. Ви...
13. Ви готуетесь до бесіди з батьками одного з ваших учнів і питаєте в колеги, яка з ними вже спілкувалася, про її враження. Вона досить різко відповідає, що нічого не може вам сказати, коли поспілкуєтеся з ними – все самі зрозумієте. Ви перепитуєте, що вона має на увазі, але вона відмовляється прокоментувати свої слова. У відповідь ви...
14. Через непередбачені обставини вам треба швидко піти зі школи, й ви звертаєтесь до колег з проханням замінити вас. Вони відмовляють, посилаючись на різні обставини, і коли остання з них також знаходить причину для відмови, ви не витримуєте і...

Заяпитання для обговорення

Яку реакцію продемонструвати найважче? Чому? Яку найпростіше? Як це впливає на побудову стосунків з дітьми чи їх батьками? Яким чином?

За якими ознаками можна було визначити характер реакції? Які почуття викликала кожна з реакцій?

Чому важливо демонструвати впевнену реакцію? В чому вона допомагає? Як характер реакції впливає на подальшу бесіду? Як би ви самі відреагували в подібній ситуації?

29. Вправа «Приєднання та перемога»

Мета вправи:

виробити (покращити) навички спілкування учасників з батьками дітей

Час проведення: 25 хв.

Хід вправи

Ведучий може почати вправу з такого коментаря:

Досить часто батьки не готові до конструктивного діалогу з вчителем щодо власної дитини. Нерідко вони намагаються або принизити роль вчителя, або, навпаки, погодитися з усім, що той скаже, аби скоріше піти. В останньому випадку батьки дійсно можуть відчувати провину перед вчителем за «погану» поведінку дитини, яка потім зазнає суворого покарання за ті хвилини, коли батько чи мати відчували себе присоромленими (адже часто їм здається, що претензії вчителя до дитини є способом сказати: «Ви – погані батьки, нездатні контролювати свою дитину»). Як правило, в благополучних сім'ях батьки здатні відділяти незадоволеність конкретними діями дитини від своєї особистості. Коли ж в родині наявні насильницькі стосунки подібного не відбувається, і вказівка на будь-яку помилку або невдачу дитини перетворюється на звинувачення в усіх гріхах та призводить до неминучого покарання (навіть коли для цього немає жодної підстави). Крім того, за умов сімейних негараздів батьки, як правило, дуже неохоче йдуть на контакт зі вчителем або перекладають на нього всю відповідальність за виховання дитини («Я слабка мати, я знаю, ви маєте, щось зробити», «Ми нічого не можемо, він (вона) нас не слухає, ми вже й кричали, й били», «Сім'я – це сім'я, як вважаємо за потрібне, так і виховуємо, ви маєте навчити – ось і вчіть собі» тощо).

У той же час, якщо у вчителя є підозра щодо жорстокого поводження з учнем, він має уточнити свої спостереження та попередити батьків про неприпустимість подібної поведінки (до того ж так, щоб не складалося враження, нібито дитина розголошує «сімейні таємниці»).

Задля цього, вчителю необхідно знайти правильний тон у спілкуванні з батьками, і пропнована вправа спрямована як раз на це.

1 етап. Учасники тренінгу згадують найхарактерніші типи поведінки батьків при спілкуванні з вчителем, передовсім найбільше ті, що провокують негативну реакцію. Учасникам пропонується поміркувати, що саме в поведінці батьків викликає негативну реакцію. Запропоновані варіанти випишує на аркуші для фліпчарту та узагальнює ведучий, який демонструє, що можливі три основні способи вести бесіду: зверхньо, улесливо та на рівних.

2 етап. Учасники виконують вправу в парах. Завдання полягає в тому, щоб звернутися до свого партнера з проханням або з пропозицією, за допомогою того чи іншого типу приєднання:

«приєднання згори» – більш впевнено, наполегливо, ставлячи себе вище за партнера;

«приєднання знизу» – поступаючись співрозмовнику, улесливо, з більш низької позиції;

«приєднання на рівних» – з почуттям власної гідності, спокійно, без виклику, але й без улесливості.

Кожен з учасників має спробувати спілкування в усіх трьох типах «приєднання».

3 етап. Робота в парах продовжується. Завдання – змінити тип приєднання спірозмовника, не ламаючи його (ламати тип спілкування – це провокувати конфлікт та зводити діалог нанівець). Треба «обіграти» приєднання партнера так, щоб вивести спілкування на рівну позицію та обернути на свою користь.

Учасник А звертається до співрозмовника, демонструючи некомфортний для того тип приєднання (згори або знизу). Завдання учасника Б – посилити приєднання учасника А настільки, щоб той був вимушений змінити його на інший, зручний для конструктивного діалогу. Наприклад, учасник А намагається постійно зазирнути у вічі, прихиляючи голову, так що весь час «пригинається» та демонструє підлеглу позицію. Учасник Б може сісти так, що співрозмовник фізично втратить можливість зазирати у вічі знизу.

Запитання для обговорення

1 етап. Як найчастіше поведуться батьки при спілкуванні з вчителем? Чому? Які почуття викликає така їхня поведінка? Заважає чи допомагає бесіді подібне ставлення батьків? Підвищує вона чи знижує ефективність діалогу? Яка поведінка була б бажаною?

2 етап. Який тип приєднання є найпростішим для відтворення? Найскладнішим? Які почуття виникають при його реалізації? А у співрозмовника? Чому? Як це впливає на діалог?

3 етап. Як ви намагалися змінити тип приєднання в співрозмовника? Чи вдалося це? Як це вплинуло на подальший діалог? На що ви звертали увагу для змінення характеру розмови?

Сесія 10. Взаємодія з уповноваженими органами та службами в сфері попередження жорстокого поводження з дітьми

Мета:

розглянути особливості діяльності уповноважених органів та служб у напрямку попередження та подолання жорстокого поводження з дітьми, а також питання співпраці з ними закладів та органів освіти.

Завдання:

- актуалізувати та закріпити знання щодо характеру допомоги, якої потребує постраждала дитина;
- визначити наслідки ненадання або неналежного надання допомоги дитині, постраждалій від жорстокого поводження;
- виробити навички взаємодії з уповноваженими органами та службами.

Час: 2,5 години.

Обладнання: аркуші для фліпчарту, маркери, роздаткові матеріали.

Зміст сесії:

- обговорення проблем співпраці інституцій освіти з уповноваженими органами та службами.

30. Вправа «Послуги, яких потребують діти, що постраждали від насильства у сім'ї»

Мета вправи:

- визначити коло проблем, з якими стикаються діти, постраждалі від насильства в сім'ї;
- актуалізувати та операціоналізувати наявні знання щодо проблеми жорстокого поводження з дітьми;
- визначити напрямки та характер допомоги, яка може бути надана дітям завдяки своєчасному втручання вчителя.

Час проведення: 50 хв.

Необхідні матеріали:

аркуші для фліпчарту, маркери.

Хід вправи

Коментар ведучого:

Ми вже не раз обговорювали тему впливу жорстокого поводження на особистість дитини та її поведінку. Зрозуміло, що негативний вплив сімейної ситуації може значно відбитися і на майбутньому людини, її життєвій перспективі, планах, способах їхньої реалізації тощо. Отже, поміркуймо, по-перше, яким чином можна нейтралізувати або хоча б дещо знизити фактори поганого ставлення батьків до дитини, а по-друге, що станеться, коли дитина не дістане кваліфікованої допомоги, а залишиться сам-на-сам із своєю бідю.

На наступному етапі учасники об'єднуються у 4 малі групи, кожна з яких обговорює питання щодо того, якої допомоги потребують діти, постраждалі від насильства в сім'ї, та яким чином вона може бути надана. Кожна група обговорює одну із сфер, в якій дитина потребує допомоги:

- 1) юридичний захист інтересів дитини;
- 2) психологічна реабілітація дитини;

- 3) соціальний супровід та підтримка дитини;
- 4) медичне обслуговування.

Оцінюючи необхідну для дитини допомогу, ведучий пропонує зафіксувати: а) ідеальний варіант, коли наявний доступ до будь-яких форм захисту й підтримки; б) реальні можливості захисту дитини; в) заходи та інститути, які можуть забезпечити перехід від наявної ситуації до бажаної.

Учасники кожної з груп також визначають, що станеться у випадку ненадання або неналежного надання допомоги в кожній зі сфер:

- а) в індивідуальному житті дитини;
- б) в соціальному житті дитини;
- в) в родині;
- г) в соціальному оточенні дитини.

На виконання цього завдання групи мають 20 хвилин.

Після виконання групи презентують результати роботи. Ведучий ініціює обговорення.

Коментарі для ведучого

Ведучий наголошує на необхідності всебічного, широкого розгляду проблеми, пропонує не зупинятися лише на очевидних, прямих наслідках жорстокого поводження, а уявити життєву перспективу такої дитини та її оточення.

Запитання для обговорення

Якої допомоги потребує дитина, постраждала від жорстокого поводження? Яку допомогу вона має дістати? Яка допомога може бути надана найближчим часом? Що має бути зроблене для підвищення якості послуг постраждалим дітям? Яка роль освітян в цьому процесі?

Що відбудеться, коли дитина не дістане допомоги? Які наслідки це матиме? Як складеться її життя у найближчій перспективі? У подальшому? Як це вплине на її близьке оточення? На місцеву громаду? На суспільство як таке?

31. Вправа «Міжвідомча взаємодія у попередженні насильства. Повноваження органів та служб»

Мета вправи:

надати інформацію щодо обов'язків різних структур, які залучені у процес попередження жорстокого поводження з дітьми, та розглянути схеми взаємодії між різними структурами.

Час проведення: 50 хв.

Необхідні матеріали:

текст Порядку розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення (6 екземплярів), 6 аркушів аркушів для фліпчарту, маркери.

Хід вправи

Ведучий об'єднує учасників в 6 груп, роздає текст Порядку розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення (затверджений спільним наказом Державного комітету України у справах сім'ї та молоді, Міністерства внутрішніх справ

України, Міністерства освіти і науки України, Міністерства охорони здоров'я України від 16.01.2004 N 5/34/24/11).

Кожна група отримує завдання ознайомитись із текстом Порядку і виписати на аркуші завдання і обов'язки різних залучених структур (кожна група працює зі своєю структурою):

- закладів освіти;
- закладів охорони здоров'я;
- служби у справах дітей;
- центру соціальних служб для сім'ї, дітей, та молоді;
- управління у справах сім'ї та молоді;
- кримінальної міліції у справах дітей.

На підготовку відводять 15 хвилин. Учасники презентують свою роботу (по 5 хвилин кожна група). Обговорюються шляхи взаємодії різних структур.

Коментарі ведучого

Ведучий робить наголос на тому, що цей документ дуже важливий саме для працівників освіти, бо це єдиний документ з попередження насильства і жорстокого поведіння з дітьми, де окремо прописано обов'язки системи освіти. Ведучий звертає увагу на необхідність ведення профілактичної роботи, яка записана у Порядку.

Запитання для обговорення

Наскільки працівники освіти поінформовані про цей документ? Наскільки діти поінформовані про цей документ? Як можна підвищити поінформованість дітей? З якими структурами взаємодіють на практиці установи освіти? Які можуть бути форми ефективної взаємодії?

32. Вправа «Конкретизація обов'язків»

Мета вправи:

визначити першочергові обов'язки системи освіти в сфері попередження жорстокого поведіння з дітьми, окреслити обов'язкові дії вчителя при зіткненні з різними проявами насильства над дітьми.

Час проведення: 20 хв.

Необхідні матеріали:

плакат з обов'язками системи освіти, аркуші для фліпчарту, маркери.

Хід вправи

Ведучий пропонує продовжити дискусію, зосередившись тільки на виписаних обов'язках системи освіти. Ведучий пропонує розглянути обов'язкові дії вчителя при зіткненні з проявом насильства у різних площинах: дитина – батьки, дитина – працівник школи, дитина – дитина, дитина – вчитель, дитина – стороння людина.

Окрім того, ведучий просить учасників визначити і записує на аркуші для фліпчарту способи отримання інформації вчителем про жорстоке поведіння з дитиною.

Коментарі для ведучого

Наголос робиться на тому, що треба вміти чітко ідентифікувати випадки жорстокого поводження з дитиною, чітко знати свої можливі дії і вміти розподіляти відповідальність. Ведучий нагадує, що в усіх своїх діях вчитель зобов'язаний в першу чергу керуватися принципом якнайкращих інтересів дитини.

Запитання для обговорення

Як учитель може дізнатися про випадок насильства над дитиною? Що він зобов'язаний зробити? Що він може зробити? До кого вчитель може/зобов'язаний звернутися по допомогу, за консультацією, з офіційним повідомленням?

Чи були у вас випадки використання вчителями раніше розглянутого Порядку? Як це відбувалось? До яких органів державної влади зверталися? Який був результат?

33. Вправа «Алгоритм дій представника системи освіти при зіткненні з випадком жорстокого поводження з дитиною»

Мета вправи:

розробити персональні алгоритми дій у випадках жорстокого поводження з дитиною на основі нормативно-правової бази і рекомендацій експертів, які доцільні для учасників.

Час проведення: 30 хв.**Необхідні матеріали:**

маркери, 3 аркуші для фліпчарту, текст експертного аналізу і запропонований експертами алгоритм (*Додаток 9*).

Хід вправи

Ведучий на основі експертного аналізу робить коротке інформаційне повідомлення (*Додаток 9*). Потім роздає учасникам текст для індивідуального ознайомлення. Далі методом мозкового штурму відповідно до ідентифікованих вище варіантів отримання вчителем інформацій про жорстоке поводження з дитиною, записує алгоритм дій. Кожен крок обговорюється з учасниками на предмет доцільності, ефективності, дотримання якнайкращих інтересів дитини, забезпечення вчителя, відповідності нормам права.

Запитання для обговорення:

Чи є представлений механізм ефективним? Що можна в ньому змінити? Які дії будуть ефективні у цьому випадку? Які дії відповідають нормативно-правовій базі? Чи будуть збережені інтереси дитини? Чи будуть такі дії безпечні для вчителя? Якщо ні, то як можна заохотити вчителя до таких дій в інтересах дитини? З ким і як може розділити вчитель відповідальність?

Сесія 11. Організація базової просвіти щодо форм та наслідків жорстокого поведження з дітьми: можливості та обмеження

Мета:

визначити та відпрацювати форми просвітницької роботи з батьками та дітьми в сфері попередження жорстокого поведження з дітьми.

Завдання:

- визначити тематичні напрямки та методи інформування батьків про неприпустимість насильницьких дій стосовно дитини та наслідків їхнього вчинення;
- тематичні напрямки та методи інформування дітей про неприпустимість насильницьких дій з боку батьків та можливостей захисту;
- знизити вплив чиннику толерантності вчительської громадськості до проявів жорстокості стосовно дітей.

Час: 2 години.

Обладнання: аркуші для фліпчарту, маркери, роздаткові матеріали.

Зміст сесії:

- обговорення форм та напрямків діяльності з попередження жорстокого поведження з дітьми в межах компетенції вчителя.

34. Вправа «Поширення інформації щодо неприпустимості жорстокого поведження з дітьми серед батьків»

Мета вправи:

- визначити тематичні напрямки та основні питання, які мають бути висвітлені під час інформування батьків про неприпустимість жорстокого поведження з дітьми;
- визначити найефективніші методи та форми надання інформації батькам.

Час проведення: 70 хв.

Необхідні матеріали:

аркуші для фліпчарту, маркери.

Хід вправи

Учасники об'єднуються у 3 малі групи, кожна з яких готує інформаційне повідомлення для батьків про неприпустимість жорстокого поведження з дитиною:

- 1) група 1 – виступ на батьківських зборах;
- 2) група 2 – інформаційна листівка для батьків;
- 3) група 3 – виступ на педраді щодо важливості просвітницької роботи з батьками.

Матеріали необхідно готувати за такою схемою: тема; мета; план; зміст (тезово).

На виконання завдання учасники мають 30 хв. Ведучий наголошує, що можна користуватися усією отриманою на попередніх етапах роботи інформацією, використовувати тексти додатків тощо.

За результатами роботи відбувається презентація наробок кожної групи.

Коментарі для ведучого

Ведучий має підкреслити необхідність постійного інформування батьків про неприпустимість жорстокого поводження з дітьми, адже багато хто з них взагалі не розуміє характеру своїх діянь щодо дитини та їхніх наслідків. Крім того, слід наголосити на тому, що більшість батьків не знає про наявність правового регулювання в сфері попередження насильства в сім'ї та можливості настання негативних правових наслідків у разі вчинення відповідних діянь.

Запитання для обговорення

Наскільки важливою є постійна робота з батьками? Який ефект вона матиме? На яких темах треба зробити акцент? Що мають знати батьки про жорстоке поводження з дітьми в першу чергу? Який спосіб донесення інформації вам здається найбільш прийнятним та ефективним? Чому? Як можна підвищити рівень ефективності інформування батьків?

35. Вправа «Поширення інформації щодо неприпустимості жорстокого поводження з дітьми серед учнів»**Мета вправи:**

- визначити тематичні напрямки та основні питання, які мають бути висвітлені під час інформування учнів щодо неприпустимості жорстокого поводження з дітьми;
- визначити найефективніші методи та форми надання інформації дітям.

Час проведення: 20 хв.

Необхідні матеріали:

аркуші для фліпчарту, маркери.

Хід вправи

Напочатку вправи ведучий підкреслює значення інформування учнів про форми та методи попередження насильства в сім'ї, права дитини на здоровий розвиток, необхідність повідомлення учнями у випадку наявності проблеми. Ведучий також підкреслює необхідність врахування вікових особливостей учнів, рівня їхньої загальної обізнаності щодо різних сфер життя.

На наступному етапі ведучий стимулює загальне обговорення можливостей, напрямків та форм інформування учнів про правові та соціально-психологічні аспекти неприпустимості жорстокого поводження в сім'ї.

Коментарі для ведучого

Ведучий наголошує на тому, що обговорювана тема є досить делікатною, адже до складу аудиторії можуть входити діти, що постраждали від сімейного насильства. Отже, варто під час розгляду форм, визначити найприйнятніші для надання інформації, які б не травмували таких дітей.

Запитання для обговорення

Навіщо треба інформувати дітей про їхні права у сім'ї? Яких слів та формулювань слід уникати? Який спосіб надання інформації є найменш травматичним для дітей? На які аспекти слід звернути основну увагу? Яким чином

слід реагувати на запитання учнів, якщо вони виникнуть? Яким чином переконати дітей, що повідомлення про наявність сімейного насильства не є поганим вчинком?

36. Вправа «Толерантність учителів до насильства як перешкода своєчасному виявленню жорстокого поведіння з дітьми: можливості подолання»

Мета вправи:

- визначити напрямки та форми найефективнішої просвітницької роботи з вчительською громадськістю;
- визначити способи подолання упереджень вчителів щодо неможливості втручання в сімейну ситуацію;
- визначити способи зниження толерантності вчителів до проявів сімейного насильства щодо дітей.

Час проведення: 30 хв.

Необхідні матеріали:

аркуші для фліпчарту, маркери

Хід вправи

Ведучий звертає увагу присутніх на той факт, що часто педагоги самі реалізують «страусову політику», заплющуючи очі на наявність проблеми сімейного насильства. У низці випадків це пов'язано з великим професійним навантаженням та упередженістю щодо неможливості втручання в сімейну ситуацію власних учнів, в низці – з тим, що вчителі самі схильні до актуалізації насильницьких дій щодо дітей. Отже, важливим елементом попередження жорстокого поведіння з дітьми є зміна ставлення педагогічного складу до проблеми та посилення готовності розв'язувати означену проблему. Ведучий підкреслює необхідність вироблення ефективних форм інформування вчителів, які б привели до перегляду ними власних позицій щодо насильства в сім'ї.

Відбувається загальне обговорення проблеми толерантності вчителів до насильницьких дій стосовно дітей та упередженості щодо необхідності втручання в сімейні стосунки. Під час обговорення учасники групи висувують власні пропозиції щодо ефективного інформування вчителів з проблеми.

Запитання для обговорення

Чому вчителі часто не звертають уваги на сімейні проблеми дитини як чинник зниження шкільної успішності та порушення правил шкільного розпорядку? Яким чином можна змінити ставлення педагогів до проблеми та залучити їх до реалізації заходів з попередження насильства в сім'ї? Яким чином можна знизити толерантне ставлення до проблеми? Для чого це потрібно?

Сесія 12. Роль працівників освіти в профілактиці жорстокого поведіння з дітьми

Мета:

визначити роль та місце педагогів в системі попередження жорстокого поведіння з дітьми та насильства в сім'ї, узагальнити результати роботи в межах модуля.

Завдання:

- активізувати готовність педагогів брати участь в заходах із запобігання насильству щодо дітей в сім'ї;
- узагальнити знання з проблеми та розроблені в межах модуля рекомендації учасників тренінгу;
- налаштувати учасників групи на продовження діяльності з попередження насильства в сім'ї у закладах освіти.

Час: 1,5 години**Обладнання:** аркуші для фліпчарту, маркери, роздаткові матеріали.**Зміст сесії:**

- загальне обговорення ролі вчителя у профілактиці насильства.

37. Вправа «Що може зробити вчитель для захисту дитини від насильства в сім'ї? Можливості. Обмеження»**Мета вправи:**

- узагальнити набуті знання за темою;
- виробити рекомендації щодо діяльності педагогів в закладах освіти у сфері попередження насильства в сім'ї щодо дитини.

Час проведення: 60 хв.**Необхідні матеріали:**

аркуші для фліпчарту, маркери.

Хід вправи

Ведучий просить коротко переглянути роздаткові матеріали та напрацювання протягом роботи в межах цього тренінгу, і на підставі наявної інформації розробити рекомендації щодо залучення вчителів до системи попередження насильства в сім'ї та жорстокого поведіння щодо дитини.

Учасники об'єднуються у 4 малі групи, кожна з яких готує та презентує власні рекомендації.

Після того, як кожна група презентує власні напрацювання, ведучий пропонує визначити загальну стратегію участі вчителів у процесі захисту дитини від насильства з боку батьків.

Запитання для обговорення

Яку ланку процесу попередження жорстокого поведіння з дитиною може забезпечити вчитель? До яких позитивних наслідків це приведе? Які є обмеження та складнощі? Якою має бути місія вчителя? Яку позицію він має зайняти стосовно: а) дитини; б) батьків; в) уповноважених органів та служб? Які форми роботи вчителя в цій сфері є найефективнішими? Чому?

38. Підбиття підсумків роботи**Мета вправи:**

- підбити підсумки роботи сесії та оцінити рівень справдження очікувань;
- досягти зворотного зв'язку.

Час проведення: 15 хв.

Необхідні матеріали:

аркуші з визначеними індивідуальними очікуваннями, аркуші для фліпчарту «Загальні очікування», «Групові очікування», «Індивідуальні очікування».

Хід вправи

Ведучий пропонує учасникам ще раз переглянути визначені ними на початку роботи очікування та підкреслити ті з них, що були справдженними.

Після цього він читає очікування, винесені на аркуші для фліпчарту «Загальні очікування», та виявляє, наскільки вони були задоволені. Потім аналогічно розглядає аркуші «Групові очікування» та «Індивідуальні очікування».

Коментарі для ведучого

У випадку, якщо певні очікування залишаються незадоволеними, ведучий спільно з групою намагається з'ясувати причину, чому це сталося. Окрім того, варто обговорити з групою, що може бути зроблено задля їхньої реалізації у майбутньому.

Також варто з'ясувати, чи не з'явилися якісь нові очікування після аналізу отриманого масиву інформації. Якщо так, то ведучий запитує у групи, яким чином вони можуть бути реалізовані.

39. Вправа «Зберімо кошик»

Мета вправи:

позитивно, емоційно завершити роботу в групі.

Час проведення: 15 хв.

Хід вправи

Ведучий пропонує уявити, що у кожного учасника групи є кошик або навіть валіза. Поки що вони пусті, та їх треба наповнити так, щоб кожен з учасників тренінгу зміг забрати з собою його частинку: емоції, стосунки, що склалися, добрі слова присутніх людей, нову інформацію. Ведучий пропонує кожному учаснику групи покласти до кошиків інших щось своє. Це може бути що завгодно: якась матеріальна річ, почуття, враження, явище природи тощо.

Коли всі кошики будуть зібрані, їх треба акуратно закрити, щоб не загубити по дорозі додому все, що в них є.

Отже, кожен з учасників забирає з собою згадку про дні, проведені в групі.

МОДУЛЬ №2

ПРОФІЛАКТИЧНА РОБОТА ВЧИТЕЛЯ З ЗАПОБІГАННЯ НАСИЛЬСТВУ І ЖОРСТОКОМУ ПОВОДЖЕННЮ З ДІТЬМИ

Вступ

Нагальна необхідність комплексної профілактичної роботи з запобігання жорсткому поведженню з дітьми зумовлена потребою в новій, ефективнішій системі реагування на насильство щодо дітей та його попередження. Пропонована модель роботи педагогічного колективу, яка спрямована на створення середовища без насильства, ґрунтується на суб'єкт-суб'єктному підході до просування прав дитини, а також на принципах профілактики насильства щодо дітей. Ці принципи зафіксовано у рекомендаціях Європейського Союзу, документах ООН та ЮНІСЕФ, відтворених у передовому досвіді Канади, Швейцарії, Швеції та інших європейських країн.

Система профілактики насильства щодо дітей забезпечує зниження рівня насильства щодо них, а саме:

- запобігає проявам жорстокості щодо дітей, усуваючи їхні ймовірні причини та обставини, що можуть спонукати агресорів чинити протиправні дії (проактивний підхід);
- передбачає активну участь дитячого та педагогічного колективу в процесі підтримки дітей, постраждалих від насильства;
- створює умови, для того щоб члени учнівського та педагогічного колективу мали передумови для можливості забезпечення «шкільного простору без насильства».

Пропонована програма профілактики жорсткого поведження з дітьми враховує особливості психічного та фізичного стану молодшої людини в період формування її особистості, коли їй особливо потрібні підтримка й турбота з боку дорослих. Вона побудована на засадах поваги до суспільних цінностей та орієнтована на формування як у дітей, так і в дорослих шанобливого ставлення до загальнолюдських моральних цінностей, поваги до особистості дитини, її гендерних, етнічних, культурних та інших відмінностей. Отже, в умовах загальноосвітніх навчальних закладів колектив дітей та дорослих об'єднує ресурси для профілактики насильства щодо дітей.

Цільова аудиторія тренінгового модуля:

- педагоги дошкільних навчальних закладів;
- фахівці загальноосвітніх навчальних закладів, зокрема шкільні психологи, соціальні педагоги, заступники директорів з виховної роботи, вихователі;
- виховний та педагогічний склад інтернатних закладів;
- педагоги-організатори клубів за місцем проживання та закладів позашкільної освіти;
- фахівці інформаційно-методичних центрів;
- спеціалісти навчально-методичних центрів, центрів практичної психології та соціальної роботи;
- фахівці інститутів післядипломної освіти;

- викладачі, студенти, працівники психологічних служб вищих навчальних закладів, в яких здійснюється фахова підготовка педагогів, психологів, соціальних педагогів, соціальних працівників.

Мета тренінгового модуля: надати учасникам тренінгу теоретичні знання та виробити практичні навички впровадження технологій з попередження жорсткого поведіння з дітьми та запобігання насильству в загальноосвітніх навчальних закладах.

Завдання тренінгового модуля:

- надати учасникам інформацію щодо практичних технологій профілактики жорсткого поведіння з дітьми та насильницької поведінки;
- сформулювати та закріпити в учасників практичні навички щодо впровадження технологій профілактики насильницької поведінки, форм та проявів жорстокості щодо дітей у закладах та установах освіти;
- розробити та затвердити алгоритми дій працівників освіти у випадках виявлення факту жорсткого поведіння з дитиною або загрозою його виникнення;
- надати учасникам рекомендації щодо застосування технологій профілактики жорсткого поведіння з дітьми та поширення насильства в шкільному просторі;
- сприяти якнайширшому обміну досвідом між учасниками щодо впровадження профілактичних технологій у закладах системи освіти.

Після проходження навчання в межах тренінгового модуля учасники **знатимуть:**

- зміст Порядку розгляду звернень та повідомлень з приводу жорсткого поведіння з дітьми або реальної загрози його вчинення (обов'язки представників системи освіти, механізми взаємодії з іншими залученими державними структурами);
- рекомендації з попередження жорсткого поведіння з дітьми щодо дій представників системи освіти при зіткненні з випадками жорсткого поведіння з дітьми;
- методи і форми профілактичної роботи;
- зміст навчально-виховної роботи з запобігання жорсткому поведінню з дітьми;
- роль та важливість правил роботи, конституції школи, класу, групи як методу розв'язання конфліктів і попередження жорсткого поведіння з дітьми в системі загальноосвітніх навчальних закладах;
- форми використання медіації в системі освіти для розв'язання конфліктів і попередження жорсткого поведіння з дітьми в загальноосвітніх навчальних закладах та сім'ї;
- зміст методики навчання дітей соціальним навичкам і способам заміщенню агресії для попередження проявів насильства над дітьми і між дітьми;
- зміст методики «Форум-театр» як засобу розв'язання конфліктних ситуацій і навчання безпечній поведінці;

- основи міжвідомчої взаємодії фахівців у роботі з попередження насильства та жорстокого поводження з дітьми.

Вмітуть:

- застосовувати на практиці Порядок розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення;
- на основі нормативно-правової бази та рекомендацій експертів скласти індивідуальний алгоритм дій при зіткненні з випадками жорстокого поводження з дитиною;
- обирати методи профілактичної роботи відповідно до конкретного випадку;
- розробляти власний план профілактичної роботи та окремих заходів у сфері попередження жорстокого поводження з дітьми (на рівні групи дітей, класу, школи, тощо);
- організовувати профілактичні заходи на базі загальноосвітніх навчальних закладів.

Зміст

№	Зміст	Форма	Час
ДЕНЬ І.			
Сесія 1. Вступ. Актуалізація теми (2 години)			
1.	Оголошення теми, мети та завдань тренінгу	Інформаційне повідомлення	5 хв.
2.	Знайомство учасників тренінгу	Вправа «Снігова куля»	25 хв.
3.	Визначення очікувань учасників	Вправа «Очікування та побоювання»: індивідуальна робота, презентація	25 хв.
4.	Обговорення програми	Інформаційне повідомлення, дискусія	20 хв.
5.	Правила роботи	Мозковий штурм, дискусія	15 хв.
6.	Визначення ресурсів та потреб учасників	Вправа «Шкала потреб та ресурсів»	30 хв.
Сесія 2. Актуалізація проблеми насильства, жорстокого поводження з дітьми у шкільному просторі (1,5 години)			
7.	Оцінка рівня знань учасників щодо проблеми насильства над дітьми	Індивідуальна робота, обговорення	1 год. 30 хв.
Сесія 3. Актуалізація проблеми насильства, жорстокого поводження з дітьми у шкільному просторі (продовження) (2 години)			
8.	Розгляд феномену насильства, основних його причин, а також шляхів попередження та подолання	Вправа «Створюємо свій закон»: робота у групах, дискусія	50 хв.
9.	Аналіз суб'єктів вчинення насильства	Вправа «Життєві ситуації»	30 хв.
10.	Демонстрація переваг ненасильницького розв'язання суперечливих ситуацій	Вправа «Розтисни кулак»	10 хв.

№	Зміст	Форма	Час
Сесія 4. Форми та методи профілактичної роботи (1,5 години)			
11.	Сутність та види профілактики	Інформаційне повідомлення	15 хв.
12.	Визначення можливих форм та методів профілактичного втручання у закладах освіти	Вправа «Визначаємо можливості»: робота у групах, дискусія	30 хв.
13.	Узагальнення інформації щодо профілактики насильства та жорстокого поводження з дітьми	Вправа: «Схема профілактичної роботи» (карта знань)	30 хв.
14.	Підбиття підсумків дня	Вправа «Акцент»	15 хв.
День II.			
Сесія 5. Прийняття правил роботи в учнівському колективі як метод профілактики насильства та жорстокого поводження щодо дітей (2 години)			
15.	Сутність правил роботи учнівського колективу	Інформаційне повідомлення, робота в малих групах, презентації, обговорення	50 хв.
16.	Визначення процедури прийняття правил	Дискусія, мозковий штурм	20 хв.
17.	Сутність та завдання шкільної конституції	Інформаційне повідомлення, робота в малих групах, презентація «Стіна, що розмовляє», обговорення	35 хв.
18.	Переваги та складності застосування методу	Дискусія	15 хв.
Сесія 6. Медіація в освіті (1,5 години)			
19.	Визначення причин конфліктів	Притча «Про трьох мудреців та слона», обговорення	10 хв.
20.	Загальні відомості про шкільну медіацію	Інформаційне повідомлення	15 хв.
21.	Техніка медіації для розв'язання конфліктів між дітьми	Рольова гра «Допоможемо у примиренні», обговорення	60 хв.
22.	Етика поведінки посередника (медіатора)	Розгляд етичного кодексу медіатора, обговорення	20 хв.
23.	Переваги та складності застосування методу медіації	Дискусія	10 хв.
Сесія 7. Відпрацювання навичок соціально прийнятної поведінки. Елементи тренінгу заміщення агресії (2 години)			
24.	Базові засади тренінгу заміщення агресії (ТЗА)	Інформаційне повідомлення	20 хв.
25.	Сутність тренінгу навичок соціально прийнятної поведінки (ТНССП)	Інформаційне повідомлення, обговорення	20 хв.
26.	Технологія зворотного зв'язку	Інформаційне повідомлення, практика надання зворотного зв'язку	15 хв.
27.	Практика ТНССП	Інформаційне повідомлення, практика у великій групі, обговорення	30 хв.
28.	Відпрацювання ролі ведучого ТЗА	Робота в малих групах, обговорення	30 хв.
29.	Можливості та обмеження застосування ТЗА та ТНССП у сфері попередження жорстокого поводження з дітьми	Обговорення	10 хв.

№	Зміст	Форма	Час
Сесія 8. Відпрацювання навичок соціально прийнятної поведінки. Елементи тренінгу заміщення агресії (продовження) (1,5 години)			
30.	Базові принципи організації тренінгу контролю за гнівливістю	Інформаційне повідомлення, обговорення	10 хв.
31.	Відпрацювання навичок контролю за гнівливістю	Практикування у великій групі, обговорення	30 хв.
32.	Базові принципи організації тренінгу вдосконалення моральних уявлень	Інформаційне повідомлення, обговорення	10 хв.
33.	Відпрацювання навичок вдосконалення моральних уявлень	Робота в групі, обговорення	30 хв.
34.	Особливості застосування тренінгових технологій контролю за гнівливістю та формування (вдосконалення) моральних уявлень	Дискусія	10 хв.
День III.			
Сесія 9. Особливості застосування методики форум-театру як ефективної форми профілактики жорстокого поводження з дітьми (2 години)			
35.	Основні принципи та правила проведення методики «форум-театру»	Робота з текстом, презентації, обговорення у групі	50 хв.
36.	Організація форум-театру. Розробка сценаріїв	Робота в малих групах	70 хв.
Сесія 10. Особливості застосування методики форум-театру як ефективної форми профілактики жорстокого поводження з дітьми (продовження) (3 години)			
37.	Презентації вистав форум-театру. Безпосередня робота за методикою	Відігравання вистав за методикою форум-театру, обговорення	160 хв.
38.	Переваги та складності у застосуванні методики форум-театру	Дискусія	10 хв.
Сесія 11. Розробка плану заходу для навчального закладу з попередження жорстокого поводження з дітьми (2 години)			
39.	Підготовка заходу щодо попередження жорстокого поводження з дітьми	Робота у малих групах, обговорення	60 хв.
40.	Презентації розроблених заходів	Вправа «Банк ідей»: презентації, обговорення у групі	60 хв.
Сесія 12. Підбиття підсумків (0,5 години)			
41.	Здійснення очікувань і подолання побоювань, підбиття підсумків роботи	Вправа «Вдала переправа»	20 хв.
42.	Ритуал прощання	Обговорення у групі	10 хв.

ДЕНЬ І.**Сесія 1. Вступ. Актуалізація теми****Мета:**

визначити структурні компоненти тренінгу, налаштувати групу учасників на подальшу роботу.

Завдання сесії:

- наголосити перед учасниками тему, мету та завдання тренінгу;
- створити у групі атмосферу налаштування на ефективну роботу в рамках теми тренінгу;
- виявити специфіку і очікування групи;
- затвердити правила роботи у групі, встановити механізм здобуття зворотного зв'язку між командою ведучих та групою.

Час: 2 год.

Обладнання:

заздалегідь підготовлені ведучими аркуші з виписаними назвою, метою та завданнями тренінгу, маркери, кольорові стікери, скотч, кольоровий папір 2-х кольорів відповідно до кількості учасників, аркуші для фліп-чарту. Бейджи, блокноти, ручки, папки – для ведучих та учасників.

Зміст сесії:

- знайомство учасників та ведучих тренінгу, оголошення теми тренінгу;
- визначення мети та завдань тренінгу;
- визначення очікувань учасників тренінгу;
- обговорення програми тренінгу;
- визначення ресурсів та потреб учасників;
- визначення правил роботи.

1. Оголошення теми, мети та завдань тренінгу**Мета:**

ознайомити учасників з темою, метою та завданнями тренінгу, налаштувати на ефективну роботу в рамках теми тренінгу.

Час проведення: 5 хв.

Необхідні матеріали:

аркуші для фліп-чарту з виписаними назвою, метою та завданнями тренінгу (або ж відповідний слайд мультимедійної презентації).

Хід справи

Ведучий озвучує назву, мету та завдання тренінгу. Оскільки цей тренінг є другим у циклі підготовки фахівців сфери освіти, ведучий нагадує про перший тренінг та його результати. За необхідності, відповідає на запитання учасників.

Коментарі для ведучого

Наголос необхідно зробити на тому, що на результат цього тренінгу впливає досвід і потреби учасників групи.

2. Вправа «Снігова куля» (знайомство учасників тренінгу)**Мета:**

познайомити учасників і ведучих, створити доброзичливу атмосферу.

Час проведення: 25 хв.

Необхідні матеріали:

Бейджі відповідно до кількості учасників і ведучих, маркери.

Хід вправи

Починаючи з ведучого кожен учасник говорить: «Мене звати... Я працюю на посаді...». Кожен наступний учасник повторює всю інформацію про попередніх. Наприклад, «Мене звати Даша, я працюю на посаді соціального педагога у школі», наступний повинен сказати: «Даша працює соціальним педагогом у школі. Мене звати Сергій, я працюю на посаді вихователя в дитячому садку», третій учасник: «Даша працює соціальним педагогом у школі, Сергій працює вихователем в дитячому садку. Мене звати Олеся. Я працюю психологом в дитячому будинку». По закінченні вправи ведучий пропонує кожному написати на бейджі своє ім'я (або як учасник бажає, щоб його називали на цьому тренінгу) та намалювати простий символ, з яким учасник себе асоціює.

Коментарі для ведучого

Оскільки тренінг для цієї групи є другим у серії тренінгів, учасники вже знайомі між собою. Ведучому варто підкреслити цей факт, але наголосити на тому, що важливо пригадати імена один одного та місця роботи учасників групи. Також, можливо, до групи приєднались нові спеціалісти.

Якщо група учасників добре знайома між собою і місце роботи кожного озвучувати недоцільно, достатньо пригадати імена учасників, а також можна дізнатися щось нове про кожного, наприклад, життєве кредо, хобі, уподобання тощо.

3. Вправа: «Очікування та побоювання»

Мета:

визначити очікування учасників від тренінгу, узагальнити їх та пов'язати з метою і завданнями тренінгу, мотивувати групу на подальшу роботу; а також визначити побоювання учасників, тобто фактори, що можуть заважати кожному досягти мети тренінгу.

Час проведення: 25 хв.

Необхідні матеріали:

маркери, стікери 2-х кольорів, аркуші для фліпчарту, плакат з метою та завданнями.

Хід вправи

Ведучий ще раз просить учасників звернутись до мети і завдання тренінгу, що виписані на плакаті та на видному місці прикріплені до стіни. На наступному етапі учасникам необхідно на стікерах певного кольору і у межах, окреслених завданнями тренінгу, сформулювати власні очікування у вигляді 1–2-х запитань, на які б вони хотіли отримати відповіді під час тренінгу. На стікерах іншого кольору учасники фіксують свої побоювання щодо реалізації завдань тренінгу, справдження очікувань, визначають ті фактори, які можуть перешкодити якнайкращому досягненню мети.

Після чого кожен учасник озвучує свої запитання та приклеює на аркуші для фліпчарту, на якому посередині намальована річка. Очікування розміщують на лівому березі річки, а побоювання – у самій річці.

Після того, як всі учасники зафіксували свої очікування та побоювання, ведучий коментує, що під час тренінгу ми символічно будемо переправлятися через цю річку: від очікувань до їхнього здійснення. А побоювання будуть перепонами на цьому шляху, які ми всі разом намагатимемося подолати.

Ведучий робить акцент на тому, що відповіді на всі запитання неможливо, і гарним результатом тренінгу є той, що дозволяє учасникам поставити нові запитання та шукати відповіді на них під час роботи на власних робочих місцях.

Коментарі для ведучого

Варто також коротко проаналізувати побоювання учасників і запевнити групу, що команда ведучих за підтримки кожного у колі підтримуватиме позитивну атмосферу, що сприятиме обміну досвідом, отриманню та аналізу нової інформації, виробленню навичок, але, окрім цього, необхідне бажання та активність кожного учасника групи і тоді результат неодмінно буде високим і завдання реалізованими.

4. Обговорення програми тренінгу

Мета:

ознайомити учасників зі змістом програми тренінгу, показати перспективи реалізації очікувань учасників в рамках програми.

Час проведення: 20 хв.

Необхідні матеріали:

програма тренінгу, глосарій.

Хід вправи

Ведучий озвучує пункти програми і називає ті очікування, здійснення яких безпосередньо заплановано в програмі. Ведучий робить акцент на тих очікуваннях, реалізація яких залежить від активності учасників, і вказує в якому місці програми це можна буде зробити. Ведучий чітко називає очікування, які не можуть бути реалізовані в рамках цієї програми, пропонує учасникам через обговорення знайти можливість для реалізації цих очікувань: «Як можна в нашій групі реалізувати це очікування? Що для цього потрібно?»

Аналогічно ведучий аналізує побоювання, якщо серед них є такі, що стосуються контексту програми, і разом з групою визначає, як їх можна подолати в рамках тренінгу з врахуванням програми. Також озвучує регламент роботи. Під час тренінгу учасникам пропонує використовувати глосарій.

Коментарі для ведучого

Ведучий наголошує на тому, що при проведенні тренінгу максимально будуть враховані досвід і потреби учасників.

5. Визначення правил роботи групи

Мета:

встановити спільні правила та норми поведінки для ефективної роботи тренінгової групи.

Час проведення: 15 хв.

Необхідні матеріали:

аркуш для фліпчарту, маркери.

Хід вправи

Ведучий звертається до групи з пропозицією: «Для ефективної роботи групи та швидкого досягнення поставленої мети необхідно укласти угоду, що міститиме певний перелік правил, обов'язкових для виконання».

Учасники пропонують правила, які ведучий фіксує на аркуші фліпчарту. Учаснику, який пропонує те чи інше правило, необхідно прокоментувати його, далі, відповідаючи на запитання щодо доцільності запропонованого правила, група учасників спільно вирішує, чи погоджується вона таке правило прийняти та виконувати протягом часу тренінгу.

Запитання до групи у ході прийняття правил:

- Чи для кожного реально дотримуватися цих правил?
- Як можемо переформулювати правило, щоб воно всіх влаштувало?
- Чи всі погоджуються з необхідністю внесення цього правила?
- Які ще правила нам потрібні для ефективної роботи?
- Що робитимемо при недотриманні учасниками групи правил?

Після того, як учасники вичерпають власні пропозиції, ведучий повторює зафіксовані правила, наголошує на тому, що їх прийнято спільно і просить всіх учасників підійти до аркушу фліпчарту і поставити під правилами свій підпис.

Коментарі для ведучого

Ведучий наголошує на співавторстві всіх учасників. Для цієї вправи можна використати Правила роботи з попереднього тренінгу, напрацьовані цією ж групою. Тоді кожне правило треба обговорити, як вказано вище, за необхідності, правила можна змінити.

6. Вправа: «Шкала потреб та ресурсів»**Мета:**

виявити специфіку групи, ідентифікувати індивідуальні для учасників зв'язки між їхніми власними потребами і фахівцями – учасниками групи, сприяти реалізації очікувань і врахуванню досвіду учасників.

Час проведення: 30 хв.

Необхідні матеріали:

маркери, кольоровий папір, скотч, аркуші для фліпчарту.

Хід вправи

Кожен учасник отримує 2 аркуша А5 кольорового паперу. За домовленістю на одному кольорі учасник записує яких знань, вмінь в рамках теми тренінгу йому не вистачає (наприклад, потребує вдосконалення вмінь щодо використання інтерактивних методик в школі), а на іншому – свої ресурси (наприклад, називає якими методиками попередження насильства над дітьми учасник володіє). Кожен аркуш учасник підписує своїм ім'ям. За потреби, ведучий може видати додаткові аркуші кольорового паперу. Потім на аркуші для фліпчарту, який розділено лінією на дві половини: «Ресурси» і «Потреби», за допомогою скотчу кожен учасник прикріплює свої ресурси і потреби у відповідній половині. Після того, як всі учасники закріпили свої аркуші паперу на відповідному аркуші для фліпчарту, ведучий пропонує всім зібратися біля

цього аркушу і кожному спробувати серед сформованих ресурсів знайти те, що він потребує. В такому разі пропонується з'єднати лінією свої потреби із знайденими ресурсами. Необхідно надати час учасникам для спілкування і встановлення попередніх домовленостей.

Коментарі для ведучого

Ведучий пояснює, що запропонована вправа має на меті максимально наблизити реалізацію тренінгу до потреб і очікувань учасників, а також використати їхній власний досвід. Ведучий наголошує, що у цій вправі тільки відвертість і активність кожного з учасників допоможе ефективно обмінятися досвідом і задовольнити потреби групи.

Запитання для обговорення

- Згадайте власний досвід роботи в сфері, якій присвячено цей тренінг?
- Чого вам не вистачає для ефективної роботи? Про що ви хочете дізнатися? Чому навчитися?
- Які думки ви можете винести на загальне обговорення в групі?

Сесія 2. Актуалізація проблеми насильства, жорстокого поводження з дітьми у шкільному просторі

Мета сесії:

актуалізувати знання учасників щодо феномену насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми у шкільному просторі.

Завдання сесії:

- відновити знання щодо виявлення форм насильства, жорстокості щодо дітей;
- актуалізувати знання та навички активного слухання, конструктивної дискусії;
- визначати можливі сфери та типові ситуації, пов'язані з фактами виявлення педагогічними працівниками безпосередніх проявів насильства й жорстокого поводження з дітьми.

Час: 1,5 год.

Роздатковий матеріал:

аркуші паперу А4 відповідно до кількості учасників, маркери.

Обладнання:

заздалегідь підготовлені схеми та означення до вправ на аркушах фліпчарту.

Зміст сесії:

- вправи, спрямовані на відновлення та актуалізацію відомостей щодо проблематики жорстокого поводження з дітьми;
- аналіз та узагальнення набутої інформації;
- вправи для конативного засвоєння (на рівні участі, шляхом практичного виконання) для подальшого їхнього впровадження в закладах освіти, учнівських та педагогічних колективах.

Коментарі для ведучого

Перед початком сесії ведучий інформує учасників, що найближчі кілька годин (сесії 2–4) будуть присвячені знайомству з вправами та техніками «залученого» інформування школярів щодо питань насильства, насильницької поведінки тощо. Як відомо, найефективнішим способом передання тієї чи іншої інформації є залучення особи до відповідної діяльності (гри, обговорення, мозкового штурму, роботи в малих групах). Отже, учасникам будуть представлені вправи, які можуть бути використані в ході роботи педагога або шкільного психолога при роботі як з класом (на класній годині, в позашкільній ситуації тощо), так і з окремими групами учнів.

7. Вправа: «Оцінка рівня знань учасників»**Мета:**

актуалізувати знання учасників щодо насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми.

Час проведення: 1 год., 30 хв.

Необхідні матеріали:

стікери п'яти кольорів, маркери, аркуші для фліпчарту з виписаними визначеннями: «фізичні насильницькі дії», «психологічні насильницькі дії», «насильницькі дії економічного характеру» та «насильницькі дії сексуального характеру», інструкції для спостерігачів. Аркуші з визначеннями мають бути розташовані на фліпчарті або на стіні в зручному місці для читання.

Хід вправи: (вправа складається з трьох частин)

І частина вправи присвячена індивідуальній роботі учасників (15 хвилин). Ведучий роздає учасникам по чотири стікери різних кольорів (всього 16 стікерів) і наголошує, що кожен колір відповідає одному з видів насильства: фізичному, психологічному, економічному і сексуальному. Кожний учасник групи записує на стікерах форми поведінки, з якими може зіткнутися школяр, та які можуть бути кваліфіковані як насильницькі дії щодо нього. На одному стікері має бути записана одна дія. Якщо учасник вважає, що одна і та ж дія може бути віднесена до різних форм насильства, він (вона) заповнює відповідну кількість стікерів.

Після закінчення учасниками роботи, ведучий пропонує звернути увагу на чотири аркуші паперу, позначені термінами «фізичне насильство», «психологічне насильство», «насильницькі дії економічного характеру» та «насильницькі дії сексуального характеру». На цих аркушах ведучий малює вісь координат або ж символічний термометр. Звертаючись до учасників, ведучий пропонує їм прикріпити заповнені ними стікери на відповідні аркуші, зважаючи при цьому на те, наскільки «тяжким» є записаний на стікері прояв насильства.

«Найлегші» прояви насильства мають бути розташовані біля лівого краю аркушу (на початку осі координат, умовного нуля на термометрі тощо), а «найтяжчі» – біля правого. Отже, на кожному аркуші буде своєрідна «шкала тяжкості насильства». Учасники мають висловити власну думку, тобто їм не слід одразу ж погоджувати свої думки з уявленнями інших учасників щодо насильства.

Після того, як учасники закінчать, ведучий читає всі зафіксовані на стікерах дії, після чого об'єднує учасників у чотири групи.

Перед початком наступного етапу ведучий звертається до учасників з проханням про необхідність визначити двох добровольців серед учасників. Вони отримують окреме завдання бути спостерігачами, далі ведучий наголошує: «Будь ласка, уважно спостерігайте за ходом презентації і, перш за все, за тим, як відбувається дискусія. Зафіксуйте кількість (приблизну) «Я-Ти»-повідомлень, емоційний фон спілкування, рівень спокою (або, навпаки, агресивності) в обговоренні. Після закінчення спостереження вам необхідно прокоментувати для всієї групи ваші напрацювання. *(завдання виписане на окремих аркушах паперу)*

II частина вправи присвячена груповій роботі учасників (20 хвилин). Ведучий розподіляє між групами чотири аркуші з видами насильства, попередньо заповнені стікерами. У результаті чого кожна група розглядає один з чотирьох видів насильства.

На наступному етапі групам пропонують таке завдання:

- узгодити між собою та перерозташувати на фліпчарті стікери з різних форм насильницької поведінки щодо дитини. Фактично, учасники мають дійти згоди щодо того, які з дій є найменш та найбільш небезпечними для постраждалої особи;
- визначити, чи всі прояви відповідного виду насильства відбито. Якщо ні – додати ті, яких не вистачає, на загальну думку групи (дії мають бути записані на стікері п'ятого кольору, по одному на стікер, та розташовані на шкалі насильства).

III частина вправи присвячена презентаціям та загальному обговоренню (55 хвилин): Після закінчення роботи, кожна група презентує власні напрацювання, відповідає на коментарі та питання інших груп. Після закінчення презентацій груп відбувається загальне обговорення, в результаті якого група має дійти згоди та дати власне означення того, що таке насильство. Крім того, спостерігачі дають свої зауваження щодо характеру дискусії, яка відбулася: коментують кількість «Я-Ти»-повідомлень, рівень узгодженості позицій групи, наявності агресії чи роздратованості тощо.

Коментарі для ведучого

Перед початком об'єднання в групі ведучий пропонує згадати, що насильство і жорстоке поведіння з дитиною можуть відбуватися у таких стосунках, як дитина – дитина; вчитель/вихователь – дитина; працівник закладу освіти – дитина; дитина – батьки тощо. Отже, учасники мають зважати на це, будуючи власну шкалу насильства.

Ведучий звертає увагу присутніх на те, що далеко не всі дії або висловлювання є саме насильницькими. Крім того, він може підкреслити *(у випадку виявлення на попередніх етапах роботи у групі)* факт виявлення агресії, роздратованості та взаємного невдоволення в групі дорослих людей зі спеціальною підготовкою, – отже, слід пам'ятати, наскільки легко може виявитися перейти межу насильницьких дій підліткам з їхніми віковими психологічними та фізіологічними особливостями (тим більше, якщо вони виховуються в неблагополучних умовах). Саме тому так важливо будувати профілактику насильницьких дій не на теоретичному обговоренні проблеми з учасниками педагогічного процесу, а залучаючи їх до «проживання», «прогривання»

відповідного досвіду, який поєднує когнітивний, емоційний та поведінковий рівні опрацювання інформації.

Запитання для обговорення

- Чи легко було визначити рівень небезпечності насильницьких дій?
- Чи легко було визначити, які саме дії стосуються насильства? Чи були такі дії, щодо яких група вирішила, що вони не є насильницькими? Чому? Які були для цього підстави?
- Чи залежала оцінка рівня небезпечності дії від того, в яких стосунках вона вчиняється? Чи мав значення чинник постійності дій? Чи відбило це на шкалах, запропонованих групами?
- Чи легко було дійти згоди під час побудови шкал? Чому? Що саме завважало/допомагало? Чи додала група нові форми насильницької поведінки? Чому саме такі?
- Навіщо були спостерігачі? Для чого потрібні їхні коментарі та зауваження? Чи були вони корисними? В чому саме? Чому ведучий не міг самостійно прокоментувати хід та характер дискусії?
- Чи легко було дати загальне визначення насильства?
- За якими критеріями будь-яка дія стосується чи не стосується насильства?
- В чому різниця між агресивними висловлюваннями, роздратованістю та висловлюваннями (діями), що мають в собі насильницький складник? Чи всі дії можна вважати насильницькими чи жорстокими? Де проходить ця межа?
- Для чого була ця вправа? Як її можна застосувати в повсякденній роботі?

Сесія 3. Актуалізація проблеми насильства, жорстокого поводження з дітьми у шкільному просторі (продовження)

Мета:

визначити проблеми, пов'язані з насильством щодо дитини та між дітьми, що виникають у закладі освіти (школі, інтернаті, дитячому садочку тощо), виявити психологічні особливості представників, які опиняються в ролі агресора чи потерпілих в ситуаціях насильства, а також визначити роль та можливі дії педагога щодо фактів жорстокого поводження з дитиною.

Завдання сесії:

- відновити навички щодо виявлення форм насильства, жорстокості щодо дітей;
- визначити можливі сфери та типові ситуації, пов'язані з фактами виявлення педагогічними працівниками безпосередніх проявів насильства й жорстокого поводження з дітьми;
- актуалізувати роль педагога щодо конструктивного втручання в ситуації, пов'язані з насильством в шкільному просторі;
- розвинути набуті раніше навички емпатії та емпатійної поведінки щодо дитини, постраждалої від жорстокого поводження (насильства).

Час:

1 год. 30 хв.

Обладнання:

аркуші паперу А4 відповідно до кількості учасників, маркери.

Зміст сесії:

- вправи для конативного засвоєння (на рівні участі, шляхом практичного виконання) для подальшого їхнього впровадження в закладах освіти, учнівських та педагогічних колективах.

8. Вправа «Створюємо свій закон»**Мета:**

закріпити наявні знання та навички щодо проблеми, пов'язаної з насильством над дитиною та між дітьми.

Час проведення: 50 хв.

Необхідні матеріали:

аркуші для фліпчарту, маркери.

Хід вправи

Ведучий звертає увагу учасників на визначення «насильство» та наголошує на можливості його доповнення або внесення змін. Розпочинаючи дискусію, ведучий запитує: «Що є причиною насильства?» Запропоновані варіанти ведучий фіксує на аркуші фліпчарту.

На наступному етапі ведучий об'єднує учасників у малі групи, кожна з яких отримує завдання розробити власний «закон», який би поєднував дії, спрямовані на попередження й зниження рівня насильства по відношенню до дітей. Час на роботу груп – 25 хв.

По закінченні групової роботи кожна з груп має презентувати власні напрацювання щодо проекту закону, а інші групи мають прокоментувати та доповнити. Бажано, щоб між групами виникли дискусії та конструктивне обговорення. У результаті обговорення всі групи мають погодити один проект закону.

Запитання для обговорення

- Що було найскладніше при її виконанні?
- Як ви гадаєте, чому ваш загальний закон виглядає саме так?
- Чи дійсно він допоможе знизити рівень жорстокості щодо дітей в шкільному просторі? Чому?
- Чого не вистачає цьому закону? Що можна в нього додати? Прибрати?
- Для чого ця вправа? Що вона дозволяє зробити? Як її можна застосувати в школі?

9. Вправа «Життєві ситуації»**Мета:**

сформуванню вміння оцінювати себе та власні дії як можливе джерело насильства та попереджати такі прояви.

Час проведення: 30 хв.

Хід вправи:

Ведучий пропонує учасникам об'єднатися у пари, учасники кожної пари мають сісти один навпроти одного, заплющити очі та протягом двох – трьох хвилин пригадати кілька епізодів з їхнього життя, коли:

- сталося так, що хтось застосував насильство щодо них;
- вони самі застосовували насильство щодо інших людей;
- учасник (учасниця) був (була) свідком насильства, але не втрутив(ла)ся.

Після цього в процесі обговорення в парах (10 хвилин), учасники ставлять запитання один одному щодо власних почуттів в кожній із ситуацій, а також причин, що привели до тієї чи іншої поведінки, та відповідають на них у парах.

По закінченні обговорення в парах учасники повертаються в коло, і ведучий пропонує декільком охочим парам поділитися тими ситуаціями та почуттями, про які вони дізналися. Це обговорення ведучий пропонує, якщо в групі є високий рівень довіри, який сформувався на попередніх зустрічах. Крім того, обов'язковою є згода обох учасників пари.

На наступному етапі ведучий підсумовує, наскільки складною для учасників була ця вправа, яка частина виявилася найскладнішою. Крім того, обговорюється питання щодо того, як змінюється сприйняття ситуації, коли чуєш її відсторонено, чи допомагає це розглянути її більш об'єктивно та неупереджено, наскільки точно передано почуття тощо.

Коментарі для ведучого

Ведучий попередньо має наголосити, що ця вправа може виявитися дещо складною з погляду емоційного занурення в ситуацію. Ведучий попереджає про можливість припинення участі в дискусіях, обговорення ситуацій, у разі виникнення гострих неприємних відчуттів. Але на етапі завчасного припинення обговорення учаснику необхідно відповісти на питання: у чому полягає складність, чому? Ведучий пояснює, що ця вправа дозволяє поглибити почуття учасників щодо проблематики насильства, допомагає їм посилити емпатію щодо тих, хто постраждав від насильства. Вона демонструє, що серйозних наслідків можуть завдати навіть найменш значущі вчинки, які, на перший погляд, здаються незначними.

Запитання для обговорення

- Яка ситуація вразила? Чому? Що було складніше: розповідати чи слухати? Чому?
- Чому виникали ситуації, які призводили до насильства? Які причини інциденту? Як би діяли члени групи у схожих обставинах? Чому ви діяли саме так? Що ви могли б зробити по-іншому? Чи допомогло групове обговорення по-новому побачити ситуацію?
- Яку мету переслідує ця вправа? Як її можна застосувати в педагогічному процесі? Які структури особистості вона актуалізує? Яке її значення з погляду профілактики жорстокого поводження з дітьми?

10. Вправа «Розтиснути кулак»

Мета:

продемонструвати та обговорити розв'язання проблемної ситуації, не застосовуючи насильницьких методів.

Час проведення: 10 хв.

Хід вправи

Спочатку учасники об'єднуються у пари. Ведучий наголошує на необхідності визначитись хто з партнерів виконує роль «непідступного», а інший – роль «підкорювача».

«Непідступний» повинен міцно стискати кулак, а «підкорювач» – зробити що завгодно, щоб цей кулак розтиснути, не завдаючи болю чи неприємних фізичних відчуттів. Через одну хвилину процес «протистояння» закінчується, учасники міняються місцями в парах і продовжують робити те ж саме.

Після закінчення ведучий керує обговоренням процесу «протистояння». Для дискусії ведучий запитує учасників: «Ті, хто стискали кулак й розтиснули, що відчували й що підштовхнуло розтиснути свій кулак? Ті, хто стискали кулак і не розтиснули, чому? Ті, хто намагався розтиснути й розтиснули? Ті, хто намагався розтиснути кулак і не розтиснули?».

Коментарі для ведучого

Наприкінці обговорення ведучий пояснює, що цю вправу можна застосовувати для наочної демонстрації того, що насильство і агресія (а також маніпулятивні методи на кшталт тиску на жалість або введення в оману) викликають спротив. Крім того, вона дає змогу емоційно зануритися у ситуацію, потенційно пов'язану з насильством, та пережити відповідні емоції.

Сесія 4. Форми та методи профілактичної роботи**Мета:**

актуалізувати та узагальнити інформацію щодо форм та методів профілактичної роботи в системі освіти.

Завдання сесії:

- сформулювати знання щодо напрямків та форм роботи з профілактики насильницької поведінки;
- визначити та зафіксувати форми профілактичної роботи, які є найефективнішими з боку їхнього застосування в шкільному середовищі;
- відпрацювати навички складання плану профілактичних заходів та його узгодження із шкільною практикою.

Час: 1,5 години

Обладнання:

маркери, аркуші паперу А4, аркуші для фліпчарту.

Зміст сесії:

- розгляд форм профілактичної роботи у закладі системи освіти;
- узагальнення напрямків профілактичної роботи в загальноосвітніх навчальних закладах.

11. Інформаційне повідомлення «Сутність та види профілактики»**Мета:**

надати інформацію (відновити знання) учасників щодо сутності та методів первинної, вторинної та третинної профілактики насильницької поведінки в шкільному просторі.

Час проведення: 15 хв.

Необхідні матеріали:

роздатковий матеріал з інформацією (Додаток 10).

Хід вправи

Ведучий робить інформаційне повідомлення на основі Додатку 10, після чого ініціює обговорення.

Запитання для обговорення:

- Чи дійсно профілактична робота ведеться з урахуванням видів профілактики?
- Чи однаково ефективна профілактична робота ведеться на всіх профілактичних рівнях?
- Що потребує удосконалення?

12. Вправа «Визначаємо можливості»**Мета:**

визначити можливі форми профілактичної роботи щодо проявів насильства в закладах освіти

Час проведення: 30 хв.

Необхідні матеріали:

аркуші для фліпчарту, маркери.

Хід вправи

Ведучий об'єднує учасників у малі групи. Бажано, щоб учасники були об'єднані за «професійною» ознакою (вчителі ЗОШ, психологи, представники інформаційно-методичних центрів, вихователі дитсадків, педагогічні організатори, вихователі інтернатів тощо).

На наступному етапі, ведучий наголошує на завданні для учасників: виписати конкретні дії на рівні первинної, вторинної та третинної профілактики, які вони можуть реалізувати в межах їхньої компетенції, повноважень та реальної ситуації.

По закінченні роботи у малих групах делеговані учасники від кожної з груп презентують напрацювання у великому колі учасників.

Коментарі для ведучого

У ході вправи ведучий має наголосити на такому:

- по-перше, учасники груп мають пам'ятати про ті сфери та стосунки, в яких може виникати насильство, та пропонувати профілактичні заходи, виходячи, в тому числі, з цього;
- по-друге, не слід виписувати всі можливі форми профілактичної роботи – треба перерахувати саме ті, які реально може застосувати фахівець в своїй повсякденній діяльності.

Запитання для обговорення

- Чому перераховані саме ці форми?
- Які види профілактики реалізувати найпростіше? Які найскладніше? Чому?
- Які є нормативні обмеження у реалізації профілактики у загальноосвітніх навчальних закладах? Часові? Пов'язані з людським фактором?

- Які форми роботи з тих, що перелічені іншими групами, можуть бути використані?

13. Вправа «Схема профілактичної роботи» (карта знань)

Мета:

узагальнити знання, здобуті протягом дня.

Час проведення: 30 хв.

Необхідні матеріали:

аркуші для фліпчарту, маркери.

Хід вправи

Ведучий об'єднує учасників у малі групи по 5–7 осіб. Кожна група в графічному вигляді створює схему профілактичної роботи (карту знань), яка буде узагальнювати інформацію, стосовну насильства щодо дитини, отриману протягом першого дня.

Після закінчення роботи в малих групах учасники презентують власні схеми – карти.

Коментарі для ведучого

Ведучий зазначає, що здобута протягом дня інформація потребує свого узагальнення та систематизації для подальшої роботи з нею. А саме в схематичному вигляді новий інформаційний матеріал краще засвоюється, що дозволить побудувати внутрішні логічні зв'язки між розумінням проблеми насильства щодо дітей та способами її подолання.

Ведучий підкреслює що завдання потребує творчого підходу та нагадує приклад такої карти, та пояснює, що вона може бути як у вигляді схеми, так і у вигляді звичайного малюнка (місто з вулицями, річка з притоками, планетарна система тощо).

Запитання для обговорення

- Що зображено на карті?
- Чому саме така форма була обрана?
- Поясніть у чому полягає зв'язок між проявами насильства щодо дитини та профілактикою?
- Чи слід щось в карту додати? Прибрати?

14. Вправа: «Акцент»

Мета:

підбиття підсумків дня.

Час проведення: 15 хв.

Необхідні матеріали:

стікери, аркуш фліпчарту з намальованими символами: «лампочка», «молоток» та «знак питання».

Хід вправи

Ведучий наголошує на тому, що перший робочий день тренінгу добігає кінця. Тому варто ще раз зосередитись на його змістовному наповненні. Ведучий звертається до учасників з проханням пригадати власну роботу на тренінгу в цей день та розставити акценти на тому, що з інформативного на-

повнення було найцікавішим, які практичні аспекти варто відзначити, та яке одне або декілька питань виникли в ході роботи у цей день.

Ведучий звертає увагу учасників на фліпчарт та пояснює, що символізують малюнки. Отже, на трьох стікерах різного кольору кожному учаснику необхідно зафіксувати:

- 1) враження від інформативного змісту у перший день тренінгу – «лам-почка»;
 - 2) враження від практичного змісту у перший день тренінгу – «молоток»;
 - 3) запитання, на яке хотіли б отримати відповідь – «знак питання».
- Охочі учасники можуть озвучити свої відповіді.

ДЕНЬ II.

Сесія 5. Прийняття правил роботи в учнівському колективі як метод профілактики насильства та жорстокого поводження щодо дітей

Мета:

навчити учасників застосовувати правила роботи з учнівським колективом у розв'язанні конфліктів і запобіганні проявам насильства та жорстокого поводження з дітьми.

Завдання сесії:

- розглянути основні правила, які потрібні для роботи в класі, групі;
- визначити завдання та зміст шкільної конституції.

Час: 2 год.

Роздатковий матеріал:

інформаційні повідомлення, розміщені в додатках.

Обладнання:

11 аркушів для фліпчарту, маркери, напрацьовані в ході попередніх сесій плакати.

Зміст сесії:

- вправи щодо прийняття правил учнівського колективу;
- розробка шкільної конституції.

15. Вправа «Правила роботи учнівського колективу»

Мета:

Відпрацювати навички розробки внутрішніх правил учнівського колективу (класу, групи) з метою профілактики конфліктів в учнівському середовищі.

Час проведення: 50 хв.

Необхідні матеріали:

4 аркуші для фліпчарту, маркери, Додаток 11.

Хід вправи

Ведучий інформує учасників щодо досвіду впровадження правил роботи (поведінки) учнівського колективу, класу, іншої групи дітей (приклад інформації у Додатку 11) та ініціює дискусію на тему важливості таких правил, наявного досвіду в учасників щодо розробки та запровадження таких правил, їхнього призначення (10 хв.).

На наступному етапі роботи ведучий об'єднує учасників у 4 малі групи (бажано, відповідно до навчальних закладів, які вони представляють на тренінгу). Кожна група отримує завдання розробити правила роботи класу, групи, дитячого колективу.

Ведучий дає завдання групам:

- визначитись, для якої цільової групи будуть розроблені їхні правила (наприклад, для учнів 5 класу ЗНЗ, учнів 11 класу інтернату, вихованців дитячого садка тощо), та розподілити ролі у своїй групі (учні, вчителі, вихователі, директор тощо) – 5 хв.;
- розробити правила поведінки для обраного колективу дітей – 20 хвилин.

Після запропонованої роботи, кожна група презентує свої напрацювання. По закінченні ведучий ініціює дискусію.

Коментарі для ведучого

До початку обговорення у групах важливо ідентифікувати структурні компоненти правил, наприклад:

- обов'язки учнів;
- обов'язки вчителів;
- правила поведінки учнів на уроці;
- правила поведінки учнів під час перерви;
- правила спілкування вчителя та учня;
- правила спілкування учнів старшої школи та молодшої;
- процедура прийняття рішень;
- процедура розв'язання конфліктів;
- наслідки недотримання правил.

Учасникам групи, до складу якої входять вихователі дитячих садочків, необхідно запропонувати подумати над мовою та формою вираження правил для малюків.

Запитання для обговорення

- Навіщо потрібні правила роботи тренінгової групи?
- Якими принципами ми керувалися при розробці правил роботи нашої групи?
- Чи дотримуємося ми їх? Чи легко нам це робити?
- Яка була процедура затвердження правил? Чому це важливо?
- Чи можна провести паралель між тими правилами, які розробляла наша група на початку тренінгу і правилами учнівського колективу?
- Навіщо потрібні правила в класі, в учнівському колективі?
- Чим вони будуть відрізнятися від правил нашої групи? Чому?
- Яким був склад вашої міні-групи? Які ролі відігравав кожен з вас? Чому саме так?
- Чи мають бути залученими до розробки правил учні? А вчителі? Хто саме? А дирекція закладу?

16. Вправа «Процедура прийняття правил учнівського колективу»**Мета:**

визначити основні принципи процедури прийняття правил в класі/групі, школі (інтернаті, дитячому садочку).

Час проведення: 20 хв.

Необхідні матеріали:

2 аркуші для фліпчарту, маркери.

Роздатковий матеріал:

інформаційні матеріали Додатку 12, Додатку 13.

Хід вправи

Ведучий пропонує на аркуші для фліпчарту за допомогою мозкового штурму записати основні принципи, яким повинні відповідати добре розроблені правила. Ведучий продовжує дискусію, акцентуючи на процедурі прийняття правил в класі/групі, а потім в школі (іншому закладі освіти). Ведучий пропонує групі:

- вказати учасників (вчителі, учні, батьки та ін.), які, на їхню думку, обов'язково повинні бути залучені до складання правил;
- поміркувати, чим відрізняється склад групи при розробці класних і шкільних правил;
- зазначити засоби публічного обговорення правил, а також засоби залучення дітей і дорослих до їхньої розробки, врахування їхньої думки;
- подумати, чи потрібна система покарань за недотримання правил, якщо так, то яка саме;
- визначити, хто має стежити за дотриманням правил;
- вказати, де мають бути зафіксовані правила класу/групи, школи.

Відповіді фіксують на аркуші для фліпчарту та обговорюють.

Корисні матеріали для обговорення є в Додатку 12, також можна підготувати роздатковий матеріал для учасників на основі рекомендацій вчителю з проведення обговорення правил роботи дитячого колективу (Додаток 13).

Коментарі для ведучого

Для дитячих садочків проведення такого обговорення також можливе: варто обговорити методи з'ясування та врахування думки дітей, роль батьків і вихователів у цьому процесі.

Орієнтовні принципи, яким повинні відповідати правила:

- лаконічність (за виконанням небагатьох правил простіше слідкувати);
- реалістичність виконання;
- чіткі критерії виконання чи невиконання;
- загальна доступність (всі мають долучитися до розробки правил);
- відповідність базовим принципам прав людини і прав дитини;

Також необхідно зазначити, що абсолютно всі учні класу або члени колективу мають ці правила прийняти (підписати).

Ведучий звертає увагу групи на те, що класні/групові правила розповсюджуються і на вчителя (вихователя), а в шкільних (загальних) правилах повинні бути відображені всі учасники навчального процесу.

Запитання для обговорення

- Якими повинні бути ефективні правила?
- Хто має розробляти правила класу/групи, школи (тощо)?
- Хто це найчастіше робить на практиці?
- Як треба це робити? Кого треба обов'язково залучати?
- Як можна найповніше врахувати думку дітей при складанні правил?
- Як досягти загальної підтримки правил?
- Якими можуть бути наслідки недотримання правил?
- Якими можуть бути ці наслідки для дорослих (вчителя, адміністрації, батьків)?
- Як їх затвердити на рівні класу/групи, школи (загальному рівні)?
- Як зробити правила загальнодоступними?

17. Вправа «Шкільна конституція»**Мета:**

надати інформацію учасникам про сутність та завдання шкільної конституції як основного документа, що регламентує правила поведінки всіх учасників навчально-виховного процесу в межах освітнього закладу, а також вдосконалити навички розробки загальношкільних правил та впровадження за їхнього допомогою інструментів попередження і розв'язання конфліктів.

Час проведення: 35 хв.

Необхідні матеріали:

маркери, 4 аркуші для фліпчарту, плакати з попередньої вправи, Додаток 14.

Хід вправи

Ведучий обговорює з учасниками важливість і роль шкільної конституції або конституції будь-якого іншого навчального закладу, зокрема, роль у напрямку попередження і розв'язання шкільних конфліктів.

На наступному етапі ведучий об'єднує учасників у чотири групи, в яких вони працювали над правилами учнівського колективу, класу/групи. Ведучий пропонує подивитися на правила класу/групи і переробити їх для правил школи (можна щось змінити, переформулювати, але не потрібно наразі додавати нові правила). Ведучий робить наголос на тому, що процес розробки шкільної конституції триває значно довше, ніж ця вправа, тому учасникам пропонує зосередитися лише на тих правилах, які стосуються попередження конфліктних ситуацій та тих що вже запропонували, а також подумати які з них потрібні лише на рівні класу (групи), а які необхідно виносити на рівень школи. У цьому завданні учасникам також необхідно замислитися над загальною структурою шкільних правил – які розділи потрібні, до яких з них належать вже розроблені правила. Розділи, які повинна мати шкільна Конституція, також слід зафіксувати на аркуші для фліпчарту. Учасники працюють у групах 15 хвилин.

Презентація розроблених шкільних конституцій проходить за методом «стіни, що розмовляє»: учасники розміщують свої плакати на одній стіні поряд один з одним. По одній особі від групи залишається біля свого плакату, всі інші учасники можуть вільно рухатися вздовж стіни і розглядати плакати інших груп. Особа, яка залишилась біля плакату, відповідає на запитан-

ня інших. Далі учасники та ведучий повертаються на місця і обговорюють результати.

На наступному етапі тренер звертає увагу учасників на *Додаток 14*, в якому подано приклад шкільної конституції.

Коментарі для ведучого

Фактично загальношкільні правила є шкільною конституцією. Їхня відмінність від статуту школи полягає в активній участі дітей в процедурі створення правил та їхнього прийняття, що гарантує їм більшу дієвість та життєздатність, забезпечує серйозне ставлення до правил та їхнє дотримання. На основі таких правил (конституції) можуть додавати поправки до чинного статуту школи.

Орієнтовний перелік розділів шкільної конституції може бути такий: загальні принципи, права та обов'язки всіх сторін (учні, адміністрація, вчителі, батьки), процедура прийняття рішень різного рівня, система розв'язання конфліктів та надзвичайних ситуацій, організація спостереження за дотриманням правил, умови внесення змін до правил.

Серед механізмів (засади механізмів мають бути зафіксовані в шкільній конституції) розв'язання конфліктів та, відповідно, запобігання насильству та жорсткому поведженню можуть бути: шкільний або класні медіатори, участь у програмах заміщення агресії, обов'язкове проходження курсу занять з психологом, шкільний омбудсмен, шкільні конференції та інше. Про більшість з них мова піде далі у тренінгу.

Учасникам варто порадити провести у своїй школі (іншому закладі освіти) конкурс серед класів на найкращий текст шкільної конституції. А потім організувати її загальне доопрацювання (за необхідності) та затвердження. Для дитячих садочків таке завдання буде занадто складним, але можливим.

Запитання для обговорення:

- Навіщо потрібна шкільна конституція?
- Які проблеми вона може вирішувати?
- Як змінилися ваші правила при переробці їх для загального шкільного рівня? Чому?
- Чи були однакові розділи у груп? Чому?
- Навіщо потрібна конституція в освітньому закладі?
- Які завдання її існування?
- Що буде покладено в її основу?
- Як можна розробити добру конституцію освітнього закладу?
- Яким чином конституція школи може слугувати завданням профілактики насильства та жорсткого поведження щодо дітей?
- Які механізми попередження насильства, жорсткого поведження та розв'язання конфліктів можна закласти у шкільну конституцію?

18. Вправа «Переваги та складності у застосуванні методу прийняття правил учнівського колективу та шкільної конституції»

Мета:

оцінити метод прийняття правил у шкільному колективі щодо попередження жорстокого поведіння, його ефективність у профілактичній роботі, проблеми у застосуванні та визначити шляхи їхнього розв'язання.

Час проведення: 15 хв.

Необхідні матеріали:

аркуші для фліпчарту з таблицею, що має 3 стовпчики, маркери, плакати з попередніх вправ сесії.

Хід вправи

Ведучий звертається до учасників із запитанням: «Які переваги застосування методу прийняття правил у шкільному колективі щодо попередження насильства і жорстокого поведіння з дітьми?». Учасники шляхом вільного висловлення озвучують варіанти відповідей на це запитання.

Ведучий фіксує відповіді у першу колонку завчасно підготовленої таблиці на аркуші для фліпчарту.

На наступному етапі ведучий запитує: «Які складності у застосуванні цього методу щодо попередження насильства і жорстокого поведіння з дітьми?». Відповіді на це запитання ведучий фіксує у другий стовпчик на аркуші для фліпчарту.

Далі аналогічно ведучий запитує про можливості попередження та усунення складностей у застосуванні методу прийняття правил учнівського колективу та шкільної конституції та заповнює третій стовпчик.

Коментарі для ведучого:

Серед складностей варто зазначити процедуру розробки правил, особливо загальношкільних та досягнення серйозного до них ставлення всіма сторонами навчального процесу. Певні труднощі можуть виникнути з формулюванням наслідків, особливо по відношенню до дорослих, та потім їхнього реального застосування на практиці. Сам механізм попередження випадків жорстокого поведіння з дітьми та між дітьми потребує уваги з боку фахівців та компетентності щодо його утвердження на рівні шкільного колективу. Також може виникнути ситуація небажання дітей використовувати цей метод – треба багато зусиль докласти, щоб завоювати довіру дітей до запропонованого механізму.

В той же час переваги методу можуть бути дуже суттєвими, бо при власній розробці правил дітьми можна очікувати на їхнє активне залучення до виконання та дотримання правил, що забезпечить дієвість закладених у правила механізмів. Серед можливих переваг можна виділити: наявність у дітей та дорослих обов'язків по відношенню один до одного та між собою, прийнятих самостійно; наявність визначених та зафіксованих правил поведінки, яких має дотримуватись кожен член шкільного колективу, відповідальність за спостереження та дотримання правил покладається на учнів тощо.

Запитання для обговорення

- Чому цей метод можна застосовувати в роботі щодо попередження жорстокого поводження з дітьми?
- До якого виду профілактики він належить?
- Наскільки цей метод ефективний у попередженні жорстокого поводження у школі та поза нею?
- Що потрібно для підвищення ефективності методу?
- Які недоліки має цей метод? Як їх можна усунути?
- Які складнощі у його реалізації? Як їх можна попередити та подолати?

Сесія 6. Медіація в освіті**Мета:**

познайомити учасників з основами шкільної медіації, сформувати навички застосування найпростіших механізмів медіації для розв'язання конфліктів як між дітьми, так і між дітьми та дорослими.

Завдання сесії:

- пояснити що таке медіація;
- назвати основні принципи і умови проведення медіації;
- провести діалог у простих випадках;
- назвати основні правила поведінки медіатора;
- впроваджувати метод медіації для розв'язання конфліктів у школі (інтернаті, дитячому садочку тощо) і запобігання жорстокому поводженню.

Час: 1,5 год.

Роздатковий матеріал:

інформаційні повідомлення, розміщені в додатках.

Обладнання:

аркуші А4 відповідно до кількості учасників, маркери, аркуші для фліпчарту.

Зміст сесії:

- вправи щодо розв'язання конфліктів;
- метод медіації як конструктивний підхід до розв'язання конфліктів.

19. Вправа «Причини конфліктів»**Мета:**

наочно продемонструвати учасникам приклад конфлікту, зіткнення протилежних думок.

Час проведення: 10 хв.

Необхідні матеріали:

Додаток 15 «Притча «Про трьох мудреців та слона».

Хід вправи

ведучий розповідає учасникам притчу «Про трьох мудреців та слона» (Додаток 15). Після чого ініціює обговорення:

- На чому ґрунтувався конфлікт мудреців?
- Як насправді мудра людина могла визначити, на що схожий слон? Які аналогії ситуації зі слоном ми можемо знайти у повсякденному житті?

- Що буває, коли люди по-різному дивляться на одну й ту ж саму проблему або ситуацію тощо? Що буває, коли вони не можуть або не хочуть порозумітися?
- Чим міг би допомогти мудрець незалежний спостерігач?
- Яка суть цієї притчі? Яка в цій притчі є думка стосовно недопущення та розв'язання конфліктів?

20. Інформаційне повідомлення «Характеристика шкільної медіації як методу попередження та розв'язання конфліктів»

Мета:

надати учасникам інформацію щодо сутності шкільної медіації та її основних завдань, ролі медіації у попередженні та подоланні насильства.

Час проведення: 15 хв.

Необхідні матеріали:

Додаток 16 відповідно до кількості учасників.

Хід вправи

Ведучий інформує учасників щодо особливостей «Шкільної медіації» згідно з *Додатком 16*.

Після цього ведучий запитує учасників про досвід використання учасниками подібної методики, а також – про доречність її використання у профілактиці насильства та жорстокого поведіння щодо дітей. По закінченні обговорення ведучий роздає учасникам матеріал стосовно умов проведення шкільної медіації.

Коментарі для ведучого

Для групи вихователів дитячих садочків варто обговорити, як можна спростити процес медіації для використання у таких закладах. Основним завданням для них стане навчання дітей звертатися по допомогу до дорослого для розв'язання конфліктів.

21. Рольова гра «Допоможемо у примиренні»

Мета:

Відпрацювати техніки медіації та навички застосування найпростіших її схем як інструменту попередження випадків насильства і розв'язання конфліктів.

Час проведення: 60 хв.

Необхідні матеріали:

Додаток 17 з карткою 1 та карткою 2.

Хід вправи:

Ведучий об'єднує учасників у 2 групи, пояснює правила гри, розподіляє у кожній групі ролі (учасники конфлікту – 2 особи; медіатори – 1–2 особи; спостерігачі) та орієнтовні ігрові ситуації (картка 1, *Додаток 17*). Кожна група може доповнити або ж змінити ситуацію і показати власну, за бажанням.

«Конфліктним сторонам» представляють на розгляд конфліктну ситуацію, яку вони не можуть розв'язати. «Медіаторам» дається схема медіації (картка 2, *Додаток 17*), відповідно до якої вони діють для того, щоб розв'язати конфлікт. «Спостерігачі» оцінюють дії медіаторів, а потім обмінюються своїми

міркуваннями, проте не роблять ніяких зауважень по ходу процесу медіації. Час на програвання у малих групах – 30 хв.

Групи опрацьовують ситуації і по черзі демонструють проведення медіації одна одній та ведучим.

Коментарі для ведучого

Ведучий коментує обіграні учасниками ситуації, особливо звертаючи увагу на дотримання вимог до перебігу процесу медіації та звертає увагу на поведінку медіаторів-миротворців.

Запитання для обговорення

- Наскільки складною була ця вправа?
- Чію роль було легше виконувати?
- Що ви відчували в ролі сторони/медіатора/спостерігача?
- Для яких ситуацій в школі доцільний цей метод?
- З якими основними труднощами стикається медіатор?
- На що повинен звертати особливу увагу медіатор?

22. Вправа «Правила поведінки посередника (медіатора)»

Мета:

розглянути основні принципи, за якими повинен працювати медіатор, показати важливість дотримання етики медіатора.

Час проведення: 20 хв.

Необхідні матеріали:

аркуші для фліпчарту, маркери.

Роздатковий матеріал:

Додаток 18 – Етичний кодекс медіатора «Українського центру порозуміння».

Хід вправи

Ведучий запитує учасників: «Яких обов'язкових правил повинен дотримуватися посередник (медіатор)?».

Запропоновані учасниками правила обговорюються, і ведучий записує їх на аркуші для фліпчарту. Для активізації дискусії ведучий може використувати як приклад Етичний кодекс медіатора «Українського центру порозуміння», який подано в *Додатку 18*.

Коментарі для ведучого

Під час медіації посередник повинен чітко діяти за своїми основними завданнями та у їхніх рамках. Пам'ятати, що він:

- організовує процес спілкування;
- забезпечує учасників конфлікту;
- створює умови для повного прояснення ситуації;
- спрямовує хід переговорів в конструктивне русло;
- стимулює пошук і пропозиції конструктивних рішень;
- організовує обговорення запропонованих пропозицій;
- досягає повного розуміння сторонами досягнутих домовленостей.

Ведучий роздає учасникам текст Етичного кодексу медіатора та коментує його. Він зосереджує увагу учасників на розділах, які проголошують особисту, професійну та організаційну етику медіатора.

Запитання для обговорення

- На яких принципах має базуватися робота медіатора? Чому?
- В яких ситуаціях дотримання принципів особливо важливе?
- До чого може призвести порушення цих принципів?

23. Переваги та складності у застосуванні методу медіації

Мета:

оцінити метод попередження жорстокого поведіння, його ефективність у профілактичній роботі, та визначити складнощі у застосуванні, шляхи їхнього усунення.

Час проведення: 10 хв.

Необхідні матеріали:

аркуші для фліпчарту з таблицею, що має 3 стовпчики, маркери, плакати з попередніх вправ сесії.

Хід вправи

Ведучий проводить з учасниками обговорення методу, допомагає групі виділити переваги цього методу в роботі з попередження насильства і жорстокого поведіння з дітьми та складності у його застосуванні.

Переваги і складності ведучий записує відповідно у перший та другий стовпчики на аркуші для фліпчарту.

На наступному етапі заповнює третій стовпчик аркуша: шляхом мозкового штурму ведучий просить учасників виділити шляхи попередження та усунення складнощів застосування методу медіації.

Коментарі для ведучого

Основними труднощами у застосуванні методу може стати недостатній рівень підготовки фахівців-медіаторів, бо медіатори без спеціальної фахової підготовки можуть працювати лише з простими випадками. Окрім того, медіатор повинен мати достатній авторитет та рівень довіри у школі для успішного запровадження методу медіації. Іншою проблемою може стати необхідність визнання обома сторонами конфлікту своєї участі у ньому та провини, а також брак з боку однієї зі сторін бажання розв'язати конфлікт. Також є малоймовірним, що вдасться ефективно застосовувати медіацію при конфлікті між дитиною і дорослим, коли саме доросла людина є порушником, через потенційне невизнання такою людиною своєї ролі у розгортанні конфлікту та провини у скоєному або небажанні звертатися до медіатора.

До переваг методу варто віднести його відносну нескладність в організації, доведену ефективність, можливість швидко розв'язувати внутрішні проблеми без залучення правоохоронних органів та соціальних служб, досягнення обома сторонами задовільної для них домовленості і найкращого результату.

Запитання для обговорення

- Чому і як цей метод можна застосовувати в роботі щодо попередження жорстокого поводження з дітьми?
- У рамках якого виду профілактики його можна використовувати?
- Наскільки цей метод є ефективним?
- Що потрібно, щоб його ефективність була максимальною?
- Як можна модифікувати метод для застосування у різних навчальних закладах?

Сесія 7. Відпрацювання навичок соціально прийнятної поведінки. Елементи тренінгу заміщення агресії

Мета сесії:

сформувати в учасників навички проведення елементів тренінгу заміщення агресії як форми корекції агресивної поведінки підлітків внаслідок цілеспрямованого педагогічного впливу.

Завдання сесії:

- надати базові відомості щодо методологічних основ та методичних принципів тренінгу заміщення агресії;
- сформувати в учасників тренінгу уявлення щодо принципів моделювання тренінгу заміщення агресії, основних (обов'язкових) етапів його проведення, правил поведінки ведучого та вимог до ведення тренінгу заміщення агресії;
- отримати та відпрацювати навички застосування психолого-педагогічної технології навчання соціальним навичкам в сфері попередження насильницької поведінки в шкільному, зокрема учнівському, середовищі (колективі).

Час: 2 год.

Обладнання:

аркуші для фліпчарту, маркери, стікери, тексти інформаційних повідомлень, розміщені у додатках, плакати «4 категорії поведінки», «Кроки формування навичок соціально прийнятної поведінки», «Агресія як залежність», «Головні джерела індивідуальних факторів агресії, на які можна впливати», «Компоненти програми втручання», «Вимоги до кваліфікації ведучого», «Регламентування роботи», «Підказки».

Зміст сесії:

- тренінг заміщення агресії (ТЗА), загальні принципи і схеми роботи, відпрацювання навичок ведучого ТЗА;
- основні принципи навчання навичкам соціально прийнятної поведінки та відпрацювання базових технік.
- відпрацювання технік зворотного зв'язку.
- аналіз переваг та обмежень застосування методу.

24. Інформаційне повідомлення «Базові засади тренінгу заміщення агресії (ТЗА)»

Мета:

ознайомити учасників з основними підходами корекції агресивної поведінки й розвитку асертивності.

Час проведення: 20 хв.

Необхідні матеріали:

текст інформаційного повідомлення (*Додаток 19*) та схематичне його зображення на аркуші для фліпчарту.

Хід вправи

Ведучий на основі матеріалів, поданих у *Додатку 19*, інформує учасників про агресію, її форми та методи її корекції, а також ТЗА як одну з найефективніших форм. Для наочності використовують плакати зі схемами, підготованими за матеріалами інформаційного повідомлення: «4 категорії поведінки», «Агресія як прояв залежної поведінки», «Витоки та особистісні чинники агресії», «Зони впливу з погляду корекції агресивної поведінки», «Компоненти програми втручання», «Вимоги до кваліфікації ведучих», «Регламент роботи».

Коментарі для ведучого

Орієнтуйтеся на рівень активності та підготованості групи ведучий ініціює коротке обговорення наданої інформації.

Одним з напрямків можливої роботи є вироблення вміння розрізняти один з чотирьох варіантів поведінки особи (асертивну, байдужу, агресивну, маніпулятивну) в різних ситуаціях. Ведучий наводить приклади ситуацій (їх можна знайти у вправі «Впевнена, невпевнена та агресивна поведінка» – модуль 2, день 3, сесія 1) і пропонує групі навести приклади варіантів поведінки.

Запитання для обговорення

- Чому важливо навчати асертивній поведінці?
- Що можна зробити в межах компетенції фахівців навчального закладу?
- Які способи роботи з учнями та педагогічним колективом у цьому напрямку вам відомі?
- Хто може стати учасником тренінгу із заміщення агресії?
- За якими принципами здійснюють підбір учасників?

25. Вправа «Тренінг навичок соціально прийнятної поведінки (ТНССП)»

Мета:

навчити учасників основним принципам тренінгу навичок соціально прийнятної поведінки (ТНССП).

Час проведення: 20 хв.

Необхідні матеріали:

текст інформаційного повідомлення (*Додаток 20*), плакат «Кроки формування навичок соціально прийнятної поведінки».

Хід вправи

Ведучий інформує учасників згідно з *Додатком 20* про основні процедури ТНССП: моделювання, відігрівання ролей, трансферт інформації. Далі ведучий демонструє плакат «Кроки формування навичок соціально прийнятної поведінки» та обговорює його зміст з учасниками.

При обговоренні способів відбору важливих для вироблення, з погляду групи, соціальних навичок, ведучий може запропонувати перелічити та проанжувати навички за ступенем їхньої суб'єктивної важливості (актуальності). Можна також визначити, наскільки група обізнана щодо тих чи інших навичок, а також, наскільки учасники опанували їх.

Коментарі для ведучого

За низької активності аудиторії у цій частині варто використати запитання для обговорення з попередньої вправи. Плакат надає інформацію про зміст і послідовність кроків ТНСПП. Текст інформаційного повідомлення розкриває сутність тренінгової технології і містить практичні поради майбутньому ведучому. Слід також звернути увагу аудиторії, що в кожній ситуації можливі 4 варіанти поведінки (агресивна, асертивна, маніпулятивна і байдужа), і для кожної ситуації найбільш прийнятним, на перший погляд, може виявитися будь-який. Головним завданням є особистісне навчання та навчання учнів обирати саме асертивний спосіб розв'язання проблеми. Отже, за умов, що члени групи пропонують для виходу з ситуації агресивну, маніпулятивну чи байдужу поведінку, ведучому слід або самому, або за допомогою когось з учасників демонструвати асертивний спосіб та доводити його найбільшу ефективність.

Запитання для обговорення

- Як ви розумієте цей крок ТЗА?
- Якій процедурі з Додатку 20 він відповідає?
- Яким чином треба визначати важливі для групи соціальні навички?
- Що поєднує цю техніку та процес медіації?

26. Вправа «Зворотний зв'язок як елемент ТНСПП та ТЗА»

Мета:

навчити учасників застосовувати техніку зворотного зв'язку при проведенні тренінгів і оцінюванні неформальної роботи підлітків та молоді.

Час проведення: 15 хв.

Необхідні матеріали:

текст інформаційного повідомлення (Додаток 21), плакати «Кроки формування навичок соціально прийнятної поведінки», «Підказки».

Хід вправи

Спираючись на тексти, представлені в Додатку 21, ведучий робить інформаційне повідомлення про важливість зворотного зв'язку як одного з етапів ТНСПП та ТЗА, та звертає особливу увагу учасників на місце зворотного зв'язку в переліку кроків формування навичок соціально прийнятної поведінки (складник 10-го кроку).

Далі ведучий проводить практичну вправу з надання зворотного зв'язку.

Учасникам пропонує, за бажання, прокоментувати вправу «Допоможемо у примиренні» з сесії 6 (гра) в тій частині, яка стосується виконання ролі медіатора. Кожен учасник аналізує вдалі моменти у програнні ролі медіатора, а також вголос розмірковує про те, що можна було б зробити по-іншому. Останнім свої думки висловлює особа, яка грала роль медіатора.

Запитання для обговорення

- Чим відрізняється схема зворотного зв'язку в ТЗА та застосована у прикладі схема?
- Що в них спільного?
- Чому не дозволяється називати ті дії актора, які не сподобалися?
- Які почуття виникають в учасників після отримання зворотного зв'язку?
- Чому важливий саме такий порядок висловлювань? Чому це важливо для підлітків?
- В яких ситуаціях ще можна використовувати техніку зворотного зв'язку?
- Де вона була доречна в цьому тренінгу?

27. Вправа «Практика ТНСПП»**Мета:**

навчити учасників застосовувати методику ТНСПП.

Час проведення: 30 хв.

Необхідні матеріали:

Схематичний плакат «Кроки формування навичок соціально прийнятної поведінки» (завчасно самостійно підготований ведучим), аркуші для фліпчарту, маркери.

Хід вправи

Ведучий пропонує відпрацювати одну з навичок відповідно до схеми «Кроки формування навичок соціально прийнятної поведінки», для того щоб на прикладі побачити, як працює ця тренінгова технологія.

Для тренування пропонує навичку «Висловлення компліменту».

Відповідно до схеми, ведучий записує назву навички на аркуші для фліпчарту, після чого звертається до групи з пропозицією скласти перелік кроків, які потрібно зробити для того, щоб висловити комплімент, тобто для того, щоб реалізувати цю соціальну навичку. Відповіді учасників ведучий записує на аркуші для фліпчарту.

Орієнтовний перелік кроків може бути таким:

- Вирішити, кому сказати комплімент? **Подумати.**
- Придумати, що саме сказати? **Зробити.**
- Яким чином сказати комплімент? **4 варіанти поведінки.**
- Визначити місце і час. **Зроби це!**

Далі заняття йде в такій послідовності:

1. Ведучий наводить приклад асертивної поведінки, аналізує його, після чого просить навести приклади інших типів поведінки у цій ситуації, а також наслідки їхньої реалізації.
2. Пара ведучих демонструє навичку (розіграє скетч). Якщо ведучий працює самостійно, то він заздалегідь домовляється про допомогу з одним з учасників, який стає другим актором.
3. Ведучий мотивує учасників до висловлення компліментів, обговорюючи наслідки застосування або уникання цієї навички.

4. Ведучий пропонує одному з найактивніших учасників стати першим актором, знайти собі пару – другого актора, поза залом потренуватися у реалізації навички, а після цього продемонструвати скетч (сценку) з її застосуванням.
5. Поки актори готуються, ведучий розподіляє між іншими учасниками обов'язки: спостерігати за головним актором, за другим актором, за дотриманням всіх етапів реалізації навички, за типом обраної поведінки.
6. Після демонстрації сценки учасники і ведучий дають зворотний зв'язок. За бажанням акторів вони можуть повторити сценку.

Коментарі для ведучого

Ведучий звертає увагу на те, що група вчиться не висловлювати компліменти, а застосовувати схему кроків. Важливо продумати все, що бажаєш зробити, а не робити спонтанно, під впливом емоцій – так, як чинять агресивні діти. Важливо навчити їх іншому способу поведінки, побудованому на обмірковуванні та прогнозуванні власної активності.

Запитання для обговорення

- Хто раніше стикався з використанням цієї навички?
- Як ви кажете компліменти? Як це відбувається? Які складники реалізації цієї навички?
- Що виграли від вибору асертивної поведінки? Що було б при виборі іншого варіанту? Щоб втратили? В яких ситуаціях потрібна ця навичка? Що ми втратимо, не застосовуючи цю навичку? Що сподобалось? Щоб можна було зробити по-іншому?
- Чи бажаєте ви зіграти сценку знову? Які навички можна виробляти таким чином?
- Які навички можна розвивати у дітей різного віку?

28. Вправа «Формування навичок ведучого у ТНСПП»

Мета:

сформувати вміння відпрацьовувати соціальні навички за схемою «крок за кроком» та набути практичні навички ведення ТНСПП.

Час проведення: 30 хв.

Необхідні матеріали:

текст інформаційного повідомлення (*Додаток 22, Додаток 23*), аркуші для фліпчарту, маркери, стікери.

Хід вправи

Спираючись на відповіді учасників, дані на останнє запитання попередньої вправи («Які навички можна розвивати у дітей різного віку?»), ведучий обговорює з учасниками, які ж саме соціальні навички є найважливішим для дітей та підлітків з агресивною поведінкою. Група створює перелік таких навичок, і ведучий фіксує їх на аркуші для фліпчарту.

Учасники об'єднуються у малі групи (7–8 осіб у кожній), що є прототипом реальної дитячої групи. У кожній групі шляхом жеребкування визначають по два «навчальних ведучих» (ведучий та ведучий-помічник). Групи обирають

одну з навичок, записаних в переліку в Додатку 23, і «новопризначені» ведучі проводять із групою її відпрацювання.

Всі групи працюють одночасно (бажано, щоб у кожній групі було окреме приміщення, але тоді необхідною є відповідна кількість супервізорів). Супервізор (ведучий) спостерігає за роботою, за необхідності, допомагає, надає консультації.

По закінченні роботи в групах учасники повертаються у коло та обговорюють вправу.

Всім учасникам під час виконання вправи надають комплект роздаткового матеріалу: «50 просоціальних навичок» і «Соціальні навички крок за кроком», які є в Додатках.

Запитання для обговорення:

- Які навички можна відпрацювати таким методом?
- Які навички потрібно опанувати дітям з агресивною поведінкою?
- Над якою навичкою ви працювали? Що вам вдалося? Що треба зробити по-іншому?
- Що сподобалось, а що ні в цьому методі?
- Як можна адаптувати метод для застосування у різних навчальних закладах?
- Які навички мають бути розвинуті в дітей молодшого віку?

29. Вправа «Можливості та обмеження застосування ТЗА та ТНСПП у сфері попередження жорстокого поведіння з дітьми»

Мета:

на основі аналізу запропонованої форми попередження жорстокого поведіння з дітьми, визначити ефективність ТЗА та ТНСПП у профілактичній роботі педагога, визначити його обмеження для застосування в школі.

Час проведення: 10 хв.

Необхідні матеріали:

аркуші для фліпчарту, маркери.

Хід вправи

Вправа є обговоренням набутого учасниками досвіду проведення елементів ТЗА та ТНСПП, спрямованим на визначення позитивних сторін, переваг такої форми роботи з дітьми, а також її обмежень та проблемних зон з погляду впровадження в школі. Переваги і недоліки фіксують на аркуші для фліпчарту в двох стовпчиках.

Запитання для обговорення

- Чому цей метод можна застосовувати в роботі щодо попередження жорстокого поведіння з дітьми?
- До якого виду профілактики він належить?
- Наскільки цей метод ефективно попереджає жорстоке поведіння?
- Що потрібно, щоб він був ефективним? Які обмеження має ТЗА? ТНСПП? Які складнощі в його реалізації? Як їх можна долати? Які переваги мають ТЗА та ТНСПП?

Коментарі для ведучого

Основними складнощами застосування цієї технології може стати створення мотивації для дотримання принципу добровільності участі у заняттях. В Польщі добровільності досягають за рахунок наявності альтернативи: дитина, яка проявляє агресію, або бере участь у тренінгу, або потрапляє до навчального закладу з жорсткішим режимом. В ситуації української школи вчителю самостійно треба вжити додаткових заходів для створення мотивації у дитини. При цьому треба враховувати її індивідуальні фактори та особливості.

Сам метод навчання соціальним навичкам може бути застосований ширше: для соціальної адаптації вихованців шкіл-інтернатів для дітей-сиріт, для закріплення навичок відстоювання своїх прав тощо. Безумовно, сам перелік соціальних навичок для відпрацювання може змінюватися залежно від потреб цільової групи.

Сесія 8. Відпрацювання навичок соціально прийнятної поведінки. Елементи тренінгу заміщення агресії (продовження)

Мета сесії:

набути навичок проведення тренінгу заміщення агресії.

Завдання сесії:

- надати учасникам тренінгу базові уявлення щодо контролю за гнівливостю та формування моральних уявлень;
- відпрацювати навички контролю власних афективних реакцій та вдосконалення моральних уявлень;
- відпрацювати навички ведення тренінгу щодо контролю за гнівливостю та формування моральних уявлень;
- визначити переваги та обмеження пропонованих тренінгів в контексті їхнього застосування в педагогічній практиці.

Час: 1,5 год.

Обладнання:

текст інформаційних повідомлень, плакати «Тренінг контролю за гнівливостю», «Стадії формування моральних уявлень», «Правила проведення тренінгу вдосконалення моральних уявлень», 7 аркушів для фліпчарту, маркери.

Зміст сесії:

- тренінг контролю за гнівливостю: базові принципи, схема, відпрацювання навичок.
- вдосконалення моральних уявлень: базові принципи, схема, відпрацювання навичок.
- відпрацювання навичок ведучого ТЗА.
- визначення переваг та обмежень пропонованих тренінгових технологій контролю за гнівливостю та вдосконалення моральних уявлень.

30. Вправа «Базові принципи організації тренінгу контролю за гнівливостю»

Мета:

надати відомості щодо принципів побудови тренінгу контролю за гнівливостю.

Час проведення: 10 хв.

Необхідні матеріали:

текст інформаційного повідомлення (*Додаток 24*), завчасно підготований ведучим схематичний плакат «Тренінг контролю за гнівливістю».

Хід вправи

Ведучий на основі Додатку 24 та плакату «Тренінг контролю за гнівливістю» інформує учасників про етапи опанування власними афективних реакцій та здійснення контролю за гнівом. Крім того, ведучий презентує хід типового заняття з контролю за гнівливістю.

Запитання для обговорення

- Чи треба контролювати гнів?
- Чому потрібні саме такі етапи контролю?
- Як ви розумієте кожен з етапів?
- Як контроль за гнівливістю пов'язаний з ТНСПП?
- Чому ці заняття треба проводити паралельно?
- Яким чином можна заохотити дітей до участі в таких заняттях?

31. Вправа «Відпрацювання навичок контролю за гнівливістю»

Мета:

відпрацювати елементи тренінгу контролю за гнівливістю.

Час проведення: 30 хв.

Необхідні матеріали:

5 аркушів для фліпчарту, маркери, плакат «Тренінг контролю за гнівливістю».

Хід вправи

Вправу можна виконувати, скориставшись одним із двох варіантів (вибір залежить від учасників):

- 1) методом мозкового штурму та подальшого обговорення наведених прикладів учасники створюють перелік можливих спонукачів, сигналів, редукторів, нагадувачів та винагород;
- 2) застосовуючи метод акваріуму. У групі моделюють ситуацію реального тренінгу контролю за гнівливістю: один з учасників сідає на «гарячий стілець» та проходить всю схему роботи, а інші учасники спостерігають за тим, що відбувається. По закінченні – обговорення.

Запитання для обговорення

- Чи гнівалися ви коли-небудь?
- Які причини викликають у вас гнів? Лютя? Що спричинило ситуацію?
- Які сигнали подає ваше тіло?
- Як ви розумієте, що спалах гніву вже близько?
- Що ви робите, щоб заспокоїтися?
- Який ви ведете внутрішній діалог у таких випадках?
- Чи були ви задоволені результатом?
- Чи нагороджуєте ви себе за вдале опанування гніву? Як саме?
- Яку ви використали соціальну навичку?

32. Вправа «Базові принципи організації тренінгу вдосконалення моральних уявлень»

Мета:

поінформувати учасників щодо основних засад тренінгової технології вдосконалення моральних уявлень.

Час проведення: 10 хв.

Необхідні матеріали:

текст інформаційного повідомлення (*Додаток 25*), завчасно підготовані ведучим схематичні плакати «Стадії формування моральних уявлень», «Правила проведення тренінгу вдосконалення моральних уявлень».

Хід вправи

Спираючись на текст *Додатку 25* та плакати «Стадії формування моральних уявлень», «Правила проведення тренінгу вдосконалення моральних уявлень», ведучий коротко розповідає про сутність тренінгу вдосконалення моральних уявлень, про різні стадії формування моральних уявлень та їхні прояви.

Коментарі для ведучого

Тренування моральності варто поєднувати з тренінгами з прав людини – таке поєднання дає високі результати.

Ведучий заняття з моральних висновків повинен бути добре підготованим у галузі етики.

Під час тренування ведучий не робить жодного оцінного висловлювання щодо ситуації і міркувань учасників. Однак за допомогою опису «Стадії формування моральних уявлень» може самостійно оцінити, на якій стадії формування моральних уявлень перебуває кожен учасник і яка динаміка змін.

Запитання для обговорення

- Для чого потрібно вдосконалювати моральні уявлення?
- З якими ситуаціями, суперечливими та неоднозначними з погляду морального вибору, стикається сучасна молодь?
- Чому потрібні саме такі правила тренінгу? Як ви їх розумієте?

33. Вправа «Відпрацювання навичок вдосконалення моральних уявлень»

Мета:

відпрацювати елементарні навички ведення тренінгу вдосконалення моральних уявлень.

Час проведення: 30 хв.

Необхідні матеріали:

аркуші для фліпчарту, маркери.

Хід вправи

Ведучий пропонує групі розглянути технологію вдосконалення моральних уявлень в учасників групи на прикладі модельної вправи: обговоренні ситуації, яка має ціннісний конфлікт, моральну дилему. Всі подальші заняття з вдосконалення моральних уявлень мають проходити за аналогічною схемою, предметом обговорення кожного разу є нова ситуація.

Ведучий дає таку інструкцію. «Зараз ми обговоримо з вами доволі складну з морального боку ситуацію. Уявіть, що ви або хтось інший знайшли гаманець зі значною сумою грошей, яка може допомогти його або її тяжкохворій матері. Отже, ви можете або повернути гаманець власнику – і проявити абсолютну порядність, або ж взяти гроші – і допомогти своїй матері. Вам доведеться вибирати між порядністю і любов'ю до близької особи. Звичайно, що жоден вибір не є оптимальним: взявши гаманець, ви будете страждати від докорів сумління, віддавши – від того, що не допомогли матері, до того ж хазяїн гаманця може звинуватити нас у крадіжці частини грошей».

Після оприлюднення цієї ситуації, ведучий ініціює дискусію, ставлячи учасникам запитання.

Бажано, щоб варіанти відповідей учасників другий ведучий записував на аркуші для фліпчарту. Важливо, щоб якомога більше людей висловились; можна, щоб через деякий час людина знову дістала можливість висловитися (прослухавши думку інших і змінивши власну). При цьому під час такого обговорення рівень моральних уявлень учасників поступово піднімається до рівня моральних уявлень учасника з найвищою стадією таких уявлень, тобто підвищується загальний рівень моральних уявлень групи.

Коментарі для ведучого

Ситуація, яку обирає ведучий для обговорення, не обов'язково має бути пов'язана з насильством. Це може бути будь-яка ситуація, яка містить моральну дилему. Робота над підвищенням рівня загальних моральних уявлень буде приводити до усвідомлення аморальності, недопустимості насильницької поведінки.

Ведучий не пропонує власний варіант вибору і не коментує вибір учасників. Якщо група невелика, то потрібно, щоб кожен висловився з приводу ситуації.

Ведучий зауважує, що вихователі дитячих садочків або вчителі молодших класів можуть взяти для обговорення простішу ситуацію, яка описана, наприклад, в сюжеті казки. Головне, щоб ситуація містила складний моральний вибір і не мала однозначно правильного розв'язання.

Запитання для обговорення

- Чи був хтось у схожій ситуації? Що трапилось? Як можна себе поводити? Що сказати, зробити?
- Які супутні ситуації чинники дозволяють зробити той чи інший вибір (наприклад, знайомство з людиною, яка загубила гаманець)?
- Які можуть бути наслідки цього вибору? Що доброго/поганого з цього випливає?
- Як почуває себе людина, яка знайшла гаманець, як її друг, а як сам постраждалий?
- Які були мотиви вибору того чи іншого рішення?

34. Вправа «Особливості застосування тренінгових технологій контролю за гнівливістю та формування (вдосконалення) моральних уявлень»

Мета:

на основі аналізу запропонованої форми попередження жорстокого поведіння з дітьми, визначити ефективність застосування тренінгових технологій контролю за гнівливістю та формування (вдосконалення) моральних уявлень у профілактичній роботі педагога, визначити його обмеження для застосування в школі та складнощі, які можуть бути усунені.

Час проведення: 10 хв.

Необхідні матеріали:

аркуші для фліпчарту, маркери.

Хід вправи

Ведучий звертається до учасників з запитанням: «Які позитивні сторони та переваги таких форм роботи: ТЗА – тренінг контролю за гнівливістю, тренінг формування (вдосконалення) моральних уявлень, а також ТЗА в цілому?». Після того як учасники вичерпають власні відповіді на це запитання, ведучий у такому ж порядку запитує про обмеження та проблемні зони з погляду впровадження в школі. Переваги і недоліки ведучий фіксує на аркуші для фліпчарту у двох стовпчиках.

Коментарі для ведучого

Вправа є обговоренням набутого учасниками досвіду проведення таких елементів ТЗА, як тренінг контролю за гнівливістю та тренінг формування (вдосконалення) моральних уявлень, а також ТЗА в цілому. Обговорення спрямоване на визначення позитивних сторін, переваг такої форми роботи з дітьми, а також її обмежень та проблемних зон з погляду впровадження в школі.

Запитання для обговорення

- Чому цей метод можна застосовувати в роботі щодо попередження жорстокого поведіння з дітьми?
- До якого виду профілактики він належить?
- Наскільки цей метод може бути ефективним у попередженні жорстокого поведіння?
- Що потрібно, щоб він був ефективним?
- Які обмеження мають пропонувані технології? Які є переваги? Які складнощі у реалізації? Як їх можна долати?
- Як можна спростити метод і термінологію для дітей молодшого віку?

ДЕНЬ III.

Сесія 9. Особливості застосування методики форум-театру як ефективної форми профілактики жорстокого поведіння з дітьми

Мета сесії:

навчити учасників ефективно застосовувати методику форум-театру у загальноосвітніх навчальних закладах.

Завдання сесії:

- поінформувати щодо мети, завдань та окремих положень історії створення методики форум-театру;
- визначити основні принципи роботи й етапи підготовки до застосування методики;
- ознайомити з основними правилами проведення форум-театру і правилами роботи ведучого;
- продемонструвати техніки роботи з учасниками під час форум-театру;
- залучити учасників до участі у програванні навчальної ситуації, що пов'язана з запобіганням жорсткому поводженню з дітьми;
- обговорити сильні сторони у застосуванні цієї методики, а також можливі проблемні ситуації, «підводне каміння».

Час:

2 год.

Обладнання:

Текст статті «Методика форум-театр як ефективний засіб попередження негативних явищ у молодіжному середовищі», поділений на 5 частин, та повний текст відповідно до кількості учасників, кольорові стікери 5-ти кольорів, 5 аркушів для фліпчарту, маркери, тексти прикладів сценаріїв відповідно до кількості учасників.

Зміст сесії:

- особливості методики форум-театру.
- практичне пропрацювання методики форум-театру.

35. Вправа: «Особливості методики форум-театру»**Мета:**

навчити учасників основним принципам та правилам проведення методики «форум-театру».

Час проведення: 50 хв.

Необхідні матеріали:

текст «Методика форум-театру як ефективний засіб попередження негативних явищ у молодіжному середовищі» (Додаток 26), завчасно поділений ведучим на 5 частин, та повний текст відповідно до кількості учасників, кольорові стікери 5-ти кольорів, 5 аркушів для фліпчарту, маркери.

Хід вправи

За допомогою кольорових стікерів 5-ти кольорів із зазначеними на них цифрами від 1 до 5 (за кількості учасників 25 осіб, за більшої кількості треба зазначати цифри до 6-ти) ведучий об'єднує учасників у 5 груп відповідно до кольорів. Кожна група отримує для опрацювання одну з частин тексту «Методики форум-театру як ефективного засобу попередження негативних явищ у молодіжному середовищі» з Додатку. Протягом 5 хв. кожен учасник групи вивчає матеріал самостійно, а протягом подальших 10-ти хвилин триває обговорення матеріалу у групі, спільне виділення найголовніших тез для подальшої презентації цього матеріалу.

На наступному етапі ведучий об'єднує учасників в нові групи за номерами, вказаними на стікерах учасників. Важливо, щоб у кожній вторинній групі були представники кожної з попередніх груп. Учасники по черзі від-

повідно до вивчених частин розповідають у групі найголовніше з опрацьованого тексту так, щоб кожен член малої групи ознайомився з текстом всієї статті. На це завдання учасникам надають 25 хвилин. Наступний етап – обговорення.

Запитання для обговорення

- Що найголовніше ви дізналися про цю методику?
- Що було не зрозуміло?
- Наскільки ефективною може бути така методика під час застосування її у програмах попередження насильства та жорстокого поводження з дітьми?
- Як можна її застосовувати для дітей молодшого віку?
- Чи зручно було використовувати метод вивчення методики?
- Які цільові групи можуть бути учасниками для форум-театру у рамках попередження жорстокого поводження з дітьми?

36. Вправа «Організація форум-театру»

Мета:

розробити сценарії до методики форум-театру.

Час проведення: 1 год. 10 хв.

Хід вправи

Ведучий об'єднує учасників у 4 групи. Кожна група має розробити реальну життєву ситуацію, яка пов'язана з жорстоким поводженням з дітьми, для подальшого її опрацювання за методикою форум-театру та її презентації.

Ведучий наголошує на завданні для учасників: «Вам необхідно детально описати сценарій ситуації та розподілити ролі» (бажано, щоб була залучена максимальна кількість учасників малої групи).

Ведучий нагадує учасникам, що сценарій вистави, згідно з принципами Августо Боалья, повинен бути реальним, добре зрозумілим, мати яскраво виражений образ пригнобленої особи – протагоніста, має бути можливість його змінити в ході обговорення.

Вистава повинна тривати 10–20 хвилин і складатися з 3–6 чітко структурованих мізансцен.

Під час роботи груп, ведучий має прослідкувати процес створення сценаріїв та допомогати групам. На розробку сценаріїв групам дають 40 хв. та ще 40 хв. – на програвання розробленого сценарію.

Запитання для обговорення

- Які ситуації щодо попередження насильства та жорстокого поводження з дітьми доречно використовувати у форум-театрі?
- Які особливості програвання таких вистав?
- Чи можна обирати сюжети з реального життя? Які особливості програвання таких ситуацій?

Сесія 10. Особливості застосування методики форум-театру як ефективної форми профілактики жорстокого поводження з дітьми (продовження)

Мета сесії:

опрацювати методику форум-театру на практиці.

Завдання сесії:

- визначити переваги і недоліки методу;
- продемонструвати елементи вистав форум-театру.

Час:

3 години.

Обладнання:

відповідно до потреби учасників (папір, маркери), плакати презентацій з попередньої сесії, аркуші для фліпчарту, маркери.

Зміст сесії:

- презентації вистав;
- переваги і недоліки застосування методу.

37. Вправа «Практика форум-театру»

Мета:

опрацювати методику форум-театру.

Час проведення: 2 год. 40 хв.

Необхідні матеріали:

відповідно до потреби учасників (папір, маркери), плакати презентацій з попередньої сесії.

Хід вправи

Ведучий пропонує учасникам по черзі продемонструвати вистави за вигаданими сценаріями форум-театру. А для інших учасників ведучий наголошує на завданні бути спостерігачами, та скористатись можливістю у будь-який момент перервати виставу, взяти на себе роль одного з учасників вистави і запропонувати свій варіант поведінки задля розв'язання проблемної ситуації. Кожну презентацію обговорюють за методом надання зворотного зв'язку. Приблизний час на кожну виставу і обговорення – 40 хвилин.

Запитання для обговорення

- Чи була вдало обрана тема сценарію?
- Що сподобалося у виконанні? Що можна було б зробити краще?
- Чи є можливість для учасників форум-театру за цим сценарієм отримати нову інформацію, відпрацювати навички?

38. Вправа «Переваги та складності у застосуванні методики форум-театру»

Мета:

оцінити опрацьований метод форум-театру як засіб попередження жорстокого поводження, визначити його ефективність у профілактичній роботі, обговорити складнощі у застосуванні та можливість їхнього усунення.

Час проведення: 10 хв.

Необхідні матеріали:

аркуші для фліпчарту, маркери.

Хід вправи

Ведучий ініціює дискусію з приводу переваг та складнощів використання методики форум-театру у профілактичній роботі з попередження насильства і жорстокого поводження з дітьми. Після мозкового штурму переваги і недоліки, висловлені учасниками, ведучий записує у 2 стовпчики на аркуші для фліпчарті.

Запитання для обговорення

- Чому цей метод можна застосовувати в роботі щодо попередження жорстокого поводження з дітьми?
- У межах якого виду профілактики можна використовувати цей метод?
- Наскільки цей метод ефективний? Що потрібно, щоб підвищити його ефективність?
- Які переваги застосування цього методу в роботі з дітьми, підлітками, дорослими?
- Які недоліки має цей метод?
- Які складнощі у його реалізації? Як їх можна долати?
- Як можна адаптувати метод для різних навчальних закладів і дітей різного віку?

Сесія 11. Розробка плану заходу для навчального закладу з попередження жорстокого поводження з дітьми

Мета сесії:

на підставі знань та вмінь, набутих протягом навчання за програмою тренінгу для освітян, розробити модель (план, сценарій, технічний опис) заходу з попередження жорстокого поводження з дітьми для подальшого впровадження в начальному закладі.

Завдання сесії:

- сприяти ефективному засвоєнню знань, здобутих учасниками в ході тренінгової програми, шляхом їхньої актуалізації та переведення в практичний план;
- відпрацювати навички з розробки моделі заходу, виходячи з потреб та запитів цільової групи, на яку він спрямований;
- допомогти учасникам на власному досвіді усвідомити можливості та обмеження їхніх власних підходів до проведення заходів з попередження жорстокого поводження з дітьми в освітньому закладі;
- розширити «банк ідей» та практичних розробок педагогів за рахунок створення власних планів заходів та обміну напрацюваннями між учасниками тренінгу.

Час:

2 год.

Обладнання:

за потребою учасників (папір, маркери тощо).

Зміст сесії:

- розробка плану заходів у малих групах;

- підготовка та презентація напрацювань.
- обговорення презентацій.

39. Вправа «Підготовка заходу щодо попередження жорстокого поведження з дітьми»

Мета:

забезпечити набуття учасниками досвіду підготовки заходу щодо попередження жорстокого поведження з дітьми, відпрацювання необхідних вмій.

Час проведення: 60 хв.

Необхідні матеріали:

аркуші для фліпчарту, маркери, папір (інші необхідні для програвання розробленого заходу ресурси).

Хід вправи

Ведучий об'єднує учасників у малі групи (бажано за професійною ознакою або за інтересами щодо роботи з певною цільовою аудиторією) та наголошує, що під час розробки заходу необхідно застосовувати здобуті протягом тренінгу знання і навички.

Окрім того, ведучий фіксує на аркуші для фліпчарту схему розробки заходу:

- 1) тема заходу;
- 2) цільова група заходу;
- 3) мета заходу;
- 4) план заходу;
- 5) очікувані результати заходу;
- 6) партнери, залучені до заходу.

На цьому етапі ведучий є консультантом, який допомагає забезпечити учасників всім необхідним для проведення заходу.

Ведучий акцентує увагу учасників на тому, що окрім розробки схеми заходу, групам необхідно буде програти його елемент.

На розробку заходу учасники мають 50 хв.

Коментарі для ведучого

Перед початком вправи ведучий акцентує увагу на тому, що захід – це не обов'язково лекція або бесіда. Група може розробити сценарій круглого столу, інтерактивний конкурс, елементи тренінгу заміщення агресії, до якого залучити інших учасників тренінгу, провести показову консультацію сім'ї або зустріч з батьками, спробувати самостійно провести тренінгові вправи з числа презентованих під час навчання тощо. Таким чином, учасникам слід не обмежуватися традиційними формами педагогічного впливу, а увімкнути власну фантазію та підготувати захід, який зацікавить цільову групу, на яку він розрахований.

Ведучий також нагадує, що до цільової групи можна віднести будь-яких учасників виховного чи педагогічного процесу: учнів, педагогічний колектив, батьків, вихователів тощо.

Запитання для обговорення

- Які думки виникали в учасників під час підготовки вистави?

- На що варто звернути увагу під час цієї вправи з дитячою та підлітковою аудиторією, а з аудиторією дорослих?

40. Вправа «Банк ідей»

Мета:

розробити «банк ідей» щодо проведення профілактичних заходів шляхом презентації напрацювань учасників.

Час проведення: 60 хв.

Хід вправи

Ведучий наголошує на необхідності представити по черзі напрацьовані учасниками вистави та звертає увагу спостерігачів на необхідність подальшого обговорення презентацій. Кожна мала група коротко презентує власні напрацювання, відповідає на запитання та коментарі учасників інших груп. Час, який надають на презентацію, залежить від кількості малих груп (приблизно 20–25 хвилин з урахуванням короткого обговорення).

Коментарі для ведучого

Ведучий може обрати позицію незалежного спостерігача або активно долучитися до участі у заходах, розроблених в межах тренінгу, але він має жорстко витримувати час, відведений на презентації, так щоб всі групи мали змогу презентувати підготований матеріал. Якщо за результатами роботи не вистачає часу на обговорення після кожної презентації, то загальне обговорення слід перенести.

Запитання для обговорення

- Які відчуття були в учасників під час презентацій? Що відчували учасники презентацій? Спостерігачі?
- Що вдалося продемонструвати з запланованого? Що не вдалося? Чому?
- Чи досягла поставленої мети кожна з груп?
- Що саме дозволяє застосовувати пропонований захід в роботі щодо попередження жорстокого поводження з дітьми? До якого виду профілактики він належить? У чому його ефективність?
- Що потрібно, щоб він був ефективнішим?
- Які обмеження до застосування має презентований захід? Які складнощі у його реалізації? Як їх можна долати? Які переваги?
- Які нові ідеї та думки виникли в результаті цієї вправи?

Сесія 12. Підбиття підсумків

Мета сесії:

підбити підсумки роботи на тренінгу, визначити результати роботи групи.

Завдання сесії:

- визначити ступінь відповідності тренінгу потребам учасників, висловлених на початку тренінгу;
- визначити результати;
- підбити підсумки.

Час:

30 хв.

Обладнання:

плакат з першого дня роботи «Очікування і побоювання».

Зміст сесії:

- виправдання очікувань і подолання побоювань.
- підбиття підсумків.

41. Підбиття підсумків роботи «Вдала переправа»

Мета:

визначити ступінь здійснення очікувань учасників і уникнення їхніх побоювань.

Час проведення: 20 хв.

Необхідні матеріали:

плакат з першого дня роботи «Очікування і побоювання».

Хід вправи

Ведучий звертається до учасників з проханням пригладати очікування та побоювання, які визначали у перший день тренінгу. Для наочного підтвердження ведучий прикріплює плакат, який напрацьовували у перший день тренінгу, де всі учасники й ведучі символічно переправилися на інший берег річки. І на цьому етапі учасникам і ведучим необхідно з'ясувати, наскільки ця переправа відбулася вдало. Ведучий пропонує кожному учаснику по черзі підійти до плакату, знайти свої очікування і побоювання, озвучити їх. Якщо очікування здійснилося, то його треба переклеїти на інший бік символічної річки. Якщо очікування не здійснилося, то воно залишається на місці. Якщо побоювання здійснилося, то воно залишається на місці. А якщо воно не виправдалося, то учасник знімає його з плакату.

По закінченні вправи ведучий підбиває підсумки вправи.

Коментарі для ведучого

Якщо є ті очікування і побоювання, що залишилися на своїх місцях, то ведучий наголошує, що не завжди вдається задовольнити всі потреби учасників, через те що кожен тренінг має свою мету та специфіку. Якщо це можливо, ведучий коментує чому не було реалізовано конкретні очікування і просить учасника це теж прокоментувати. Аналогічно – у випадку побоювань.

Запитання для обговорення

- Що з зазначених очікувань не здійснилося?
- Як ви вважаєте, чому?
- Які побоювання залишилися? Чому?
- Яким чином можна задовольнити невиправдані очікування?

42. Вправа «Ритуал прощання»

Мета:

надати можливість учасникам висловити свої враження від тренінгу.

Час проведення: 10 хв.

Хід вправи:

Ведучий пропонує кожному учасникові у колі коротко висловитися про свої враження по закінченні тренінгу.

Коментарі для ведучого

Після завершення висловлень учасників ведучий дякує всім за плідну роботу та наголошує на важливості практичного використання пройденого тренінгу або його елементів у подальшій роботі.

Після цього ведучі тренінгу урочисто вручають сертифікати учасникам групи про участь у цьому тренінгу.

ЖОРСТОКЕ ПОВОДЖЕННЯ З ДІТЬМИ

Жорстоке поводження та зловживання дітьми в родині розглядають сьогодні як головну причину дитячого травматизму та смертності в усьому світі, а отже, це є однією з найгостріших проблем громадського здоров'я. Незважаючи на свою поширеність, явище жорстокого поводження з дітьми привернуло до себе увагу психіатрів, психологів, соціальних працівників лише в середині XX століття, коли травматолог С. Кемпе описав «синдром побитої дитини» (battered child syndrome) – наявність сполучених травм, які неможливо дістати «природним» шляхом (під час гри або внаслідок падіння з висоти). З 1973 року в США, Канаді та інших країнах проводять постійні дослідження поширеності насильства щодо дітей, розвивається система допомоги дітям, які пережили зловживання, вивчають вплив жорстокості в родині на формування психіки дитини, створюють програми психологічної реабілітації таких дітей. Останніми роками багато уваги приділяють цій проблемі й в Україні.

Зазвичай насильство стосується найуразливіших членів родини, а отже, категорією, яка найбільше потерпає від сімейного насильства (як прямо, так і опосередковано) стають діти. Самі ж діти, які зазнають жорстокого поводження, звертаються по допомогу до психологів та соціальних працівників вкрай рідко через загальну недовіру до дорослих та оточення. А от на вулицю такі діти тікають все частіше – і це як раз і є ті самі підлітки, з якими повсякденно стикається суспільство як з правопорушниками, споживачами токсичних речовин або наркотиків, неповнолітніми проститутками, або просто бездомними дітьми.

Особливість української ситуації полягає в тому, що до недавнього часу проблема насильства щодо дітей була прихованою, її нібито не було. Зрозуміло, що діти можуть стати жертвами насильства вдома, в школі, на вулиці, але статистичні дані свідчать, що саме сімейне насильство є найбільш значущим негативним фактором, який впливає на зростання соціального сирітства, бездглядності, беспритульності та злочинності неповнолітніх в мирний час.

Слід зазначити, що окремі психоаналітично орієнтовані психологи зазначають, що сімейне виховання не може обійтись без насильства. На їхню думку, покарання та заборони в процесі виховання є необхідним елементом нормального перебігу процесу соціалізації дитини та засвоєння нею системи суспільних норм. Вочевидь, запропоноване тлумачення поняття «насильство» є надто широким, але ним досить часто прикриваються ті, хто приховує власну виховну безпомічність та вдається до насильницьких дій щодо власної дитини.

Дитині легко заподіяти шкоду. Вона дуже вразлива, що пояснюється її фізичною, психічною та соціальною незрілістю, а також залежним (підлеглим) становищем по відношенню до дорослих – батьків, піклувальників, вихователів, вчителів. Насильство з боку батьків – це багатобічне явище, яке проявляється у завданні дитині тілесних ушкоджень, створенні та підтримці еконо-

мічної залежності, морально-психологічному тиску, примушенні до вживання алкоголю та наркотиків, а також до сексуальних контактів (в тому числі до проституції та порнографічних дій). Очевидно, що ці форми насильства не можна вважати за «необхідні для забезпечення виховного процесу», оскільки є патологічними формами сімейних стосунків, які призводять до деструкції особистості дитини.

Форми та види жорстокого поводження з дітьми (психологічний аспект)

Жорстоке поводження з дітьми визначають, як навмисні дії (чи бездіяльність) батьків, вихователів, піклувальників та інших осіб, які наносять шкоду фізичному або психічному здоров'ю дитини. Конкретні прояви насильства щодо дітей в родині можуть бути різноманітними, але психологи розділяють їх на чотири основні типи.

Фізичне насильство над дитиною – будь-яке невикладкове нанесення дитині (особі до 18 років) тілесних ушкоджень батьками або особами, що здійснюють догляд та піклування.

Сексуальне насильство над дитиною – використання дитини іншим членом родини для отримання сексуального задоволення.

Сексуальне насильство в сім'ї є найбільш прихованою, латентною формою насильства, хоча інцестні стосунки та сексуальні зловживання дитиною досить поширені. Фахівці зауважують, що 3–5% пацієнтів психіатричних клінік пережили в дитинстві інцест; мало того, за окремими даними, 44% осіб, що пережили сексуальний напад, зіткнулись з ним в родині. В Україні сексуальне зловживання дітьми становить 7–8 тисяч випадків щорічно¹, до того ж в 75% випадків гвалтівники знайомі дітям тією чи іншою мірою, а в 45% випадків з них нападником стає родич (частіше за все батько, вітчим, піклувальник). Переважна частина осіб, що скоїли інцест, є психічно здоровими людьми.

Нехтування дитиною (або економічне насильство) – хронічна нездатність батьків або піклувальників забезпечити основні потреби дитини в їжі, одязі, житлі, медичному обслуговуванні, освіті, захисті та догляді через ряд об'єктивних причин (бідність, психічне захворювання, недосвідченість), а також без них. До нехтування дитиною належить спричинення або потурання заподіяння шкоди, зокрема надмірні тілесні покарання, приохочення до наркотиків та алкоголю, яке призводить до втрати дитиною самоконтролю та формування в неї стійкої залежності.

Найхарактернішими різновидами економічного насильства щодо дітей є:

- примушення батьками або піклувальниками неповнолітніх до жебрацтва або праці, яка перешкоджає або унеможливує здобутт дитиною освіти та ставить під загрозу життя, здоров'я, нормальний фізичний та психічний розвиток дитини;
- примушення до протиправних дій в економічній сфері;

¹ Цей показник можна вважати заниженим через високу латентність сексуального насильства, особливо коли йдеться про порушення статевої недоторканності дитини з боку близьких людей.

- позбавлення та/або погроза позбавлення житла та грошового утримання;
- існування за рахунок дитини (наприклад, дитини-інваліда).

Економічне насильство в родині є дуже небезпечним з погляду криміналізації дітей та підлітків – не маючи змоги легально отримувати та витратити кошти, вони вдаються до жебрацтва, крадіжок, азартних ігор тощо.

Психологічне насильство щодо дитини – нестача в родині доброзичливої, здорової атмосфери, яка сприяє емоційному зростанню та росту самооцінки дитини. Може виявлятися в таких формах:

- зневага – послідовна нездатність батьків або особи, яка здійснює догляд, надати дитині належну підтримку, увагу, турботу;
- психологічне жорстоке поведіння – хронічне приниження, ображання та висміювання дитини, знущання над нею. До різновидів психологічного насильства над дітьми, зокрема, належать:
 - поведіння з дітьми як з рабами, слугами чи підлеглими;
 - поведіння з дітьми як зі своєю власністю;
 - використання переваг дорослої людини (росту, розмірів та сили) та посилення на них як на аргумент, що підтверджує власну правоту;
 - жорстокість щодо інших істот та людей;
 - крики, стресогенна поведінка;
 - залякування та навіювання страху за допомогою розповідей, дій, поглядів; застосування погроз як аргументу при вихованні. Серед найбільш стресогенних та вразливих для психіки дитини слід назвати погрози кинути або розлюбити дитину, покінчити життя самогубством, заподіяти фізичну шкоду дитині або собі, заподіяти шкоду іншим людям, тваринам, рослинам або пошкодити чи викинути значущі для дитини речі, віддати дитину до міліції, спецшколи, притулку, інших родичів та психіатричної лікарні, принизити дитину в очах важливих для неї людей. Крім того, деформують психіку загрози суворого покарання Богом, судом, «силами зла» за вчинки дитини;
 - приниження та постійне присоромлення дитини незалежно від її дій, підкреслення її недоліків навіть, коли їх нема;
 - звинувачення дитини у власних невдачах, скарги на її поведінку, вчинки, дійсні або міфічні вади (втому чилі особистісні) для тиску на дитину;
 - використання дітей як довірених осіб та об'єкту шантажу в конфліктах між батьками;
 - відмова повідомляти про рішення, що стосуються відвідин та опікунства;
 - непослідовність у виховних діях.

Отже, думка, ніби сімейне виховання не може обійтись без насильства, є неправильною. Насильство з боку батьків – це явище, яке проявляється у

завданні дитині тілесних ушкоджень, створенні та підтримці економічної залежності, морально-психологічному тиску, примушенні до вживання алкоголю та наркотиків, а також до сексуальних контактів (в тому числі до проституції та порнографічних дій). Очевидно, що ці форми «батьківської турботи» не можна вважати за «необхідні для забезпечення виховного процесу».

Види насильства в сім'ї (законодавчий аспект)

Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» (далі по тексту – Закон) визначає сімейне насильство як «будь-які умисні дії фізичного, сексуального, психологічного чи економічного спрямування одного члена сім'ї по відношенню до іншого члена сім'ї, якщо ці дії порушують конституційні права і свободи члена сім'ї як людини і громадянина і наносять йому моральну шкоду, шкоду його фізичному чи психічному здоров'ю». Жертвою насильства в сім'ї, згідно з Законом, є член сім'ї, що постраждав від *фізичного, сексуального, психічного або економічного насильства* з боку іншого члена сім'ї.

Фізичне насильство у сім'ї визначається Законом як умисне нанесення одним членом сім'ї іншому члену сім'ї побоїв, тілесних ушкоджень, а також умисне позбавлення свободи, житла, їжі, одягу та інших нормальних умов життя, що може призвести постраждалу або постраждалого до смерті, викликати порушення фізичного і психічного здоров'я, нанести шкоду його честі й гідності.

Сексуальне насильство в сім'ї Закон трактує як протиправне зазіхання одного члена сім'ї на статеву недоторканність іншого члена сім'ї, а також дії сексуального характеру стосовно неповнолітнього члена сім'ї. Слід зазначити, що фахівці розуміють під діями сексуального характеру щодо неповнолітніх залучення дитини за її згодою або без такої згоди до сексуальних дій з дорослим (або людиною, яка старша дитини не менш, ніж на три роки) з метою отримання останнім сексуального задоволення або вигоди.

Психологічне насильство в сім'ї Закон визначає як насильство, пов'язане з дією одного члена сім'ї на психіку іншого члена сім'ї шляхом словесних образ або погроз, переслідування, залякування, якими навмисно викликається емоційна непевність, нездатність захистити себе, і може наноситися або наноситься шкода психічному здоров'ю. Як свідчить практика, діти часто стикаються хоча б з одним з проявів психологічного насильства: їх або принижували (в тому числі й нецензурною лайкою), або зневажливо критикували їх особистість, або до них застосовували погрози та/чи невинуваті заборони чи обмеження, які не мали на меті забезпечення дитині належного рівня життя та розвитку (або навіть перешкоджали цьому) чи утримання від небезпеки для її життя, здоров'я, нормального соціального функціонування. Слід також зазначити, що психологічне насильство супроводжує всі інші форми насильства в сім'ї, адже побиття або інцест завжди обумовлює не лише фізичне, а й психічне травмування особистості постраждалих.

Економічне насильство в сім'ї, згідно з Законом, – це навмисне позбавлення одним членом сім'ї іншого члена сім'ї житла, їжі, одягу й іншого майна або засобів, на які потерпілий має передбачені законом права, що може призвести до його смерті, викликати порушення фізичного або психічного здоров'я.

Фактори, що провокують виникнення жорстокого ставлення до дітей в родині

Багато батьків, які зловживають дітьми, відіграють на останніх свої ранні переживання, пов'язані з недостатністю емоційного тепла та любові. В переліку особистісних рис жорстоких батьків можна назвати: *імпульсивність, ригідність (психологічну негнучкість), хронічну агресивність, нарцисизм, інфантильність, низьку самооцінку*. Групу ризику також складають неповнолітні батьки та батьки віком до 21 року, що пояснюється не стільки їхнім віком, скільки неадекватним рівнем знань про дитину, відносно низьким рівнем освіти, тяжкою фінансовою ситуацією. Зарубіжні дослідження свідчать, що до 60% батьків дітей, які зазнали жорстокого поводження, мають психічні патології (депресії, тяжкі тривожні розлади, алкоголізм, гострі маячні реакції), а також пережили значну нестачу батьківської любові у дитячому віці. 15% батьків, хоча й не мають явних психічних розладів, все ж потребують психологічної допомоги.

Серед низки причин, які призводять до формування жорстокого поводження з дитиною в родині, можна назвати психологічні особливості самих дітей, які провокують насильницькі дії з боку батьків. Це не означає, що дитина є «винною» в тому, як до неї ставляться – йдеться про те, що батьки, які не можуть прийняти певні особистісні, соматичні, психічні особливості власних нащадків, «зривають» на них своє невдоволення. Такими рисами можуть бути:

- *фізичні та психічні аномалії, природжені аномалії розвитку дитини*, які не лише утруднюють виховання, а й у крайньому випадку обурюють та дратують нарцисичних батьків;
- *розумова відсталість або хронічні психічні захворювання* (якщо в середньому поширення інтелектуальних вад серед дітей складає 2–3%, то в популяції дітей, що зазнали жорстокого ставлення, цей показник сягає 20–40%). Батьки вдаються до насильства, оскільки не мають інших навичок подолання утруднень, пов'язаних з вихованням «особливої» дитини, а також зганяють на ній своє розчарування, пов'язане з невиконанням власних надій щодо неї. Додатковим фактором стає нервово-психічне перевантаження, пов'язане з доглядом за дитиною із затримкою розвитку або з психічними порушеннями;
- *передчасне народження* та, як наслідок, необхідність спеціальних заходів з підтримки життєдіяльності та нормального розвитку дитини протягом тривалого часу. Ця ситуація дратує батьків, схильних покладати на дітей великі надії, оскільки їм здається, що всі їхні зусилля марні, а надії повністю зруйновані, адже дитина «ніколи не зможе стати видатною особистістю»;
- *гіперактивність, імпульсивність, агресивність дитини*, які призводять до зниження здатності підкорятися вимогам батьків;
- *плаксивість або крикливість дитини*, яка в низці випадків призводить до зниження материнської прив'язаності та підвищення її дратівливості через нервово-психічне навантаження;
- *надмірна в'ялість та пасивність дитини*, що «ображає» матір, яка вважає, що дитя «недостатньо її любить» або байдуже ставиться до неї. Для частини матерів це почуття є настільки нестерпним, що вони

починають вимагати від дитини будь-яких проявів любові насильницьким шляхом.

Загалом причини формування насильницьких взаємин в родині не вичерпуються будь-яким одним фактором. Розвиток стосунків такого типу між батьками та дітьми є наслідком сукупності соціально-економічних та психологічних факторів.

Є такі закономірності насильницьких стосунків в родині. По-перше, жінки, що потерпають від насильства в подружніх стосунках, часто схильні до несвідомого «відігравання образ» на власних дітях, яке проявляється у зневажанні потребами неповнолітніх членів родини (в тому числі життєвими). По-друге, більшість чоловіків, схильних до насильства пов'язують його з необхідністю «показати жінці чи дитині її місце», закріпити їхній підлеглий стан. Вони пишаються тим, що здатні нав'ювати членам родини страх («Боятися – значить поважають»), і впевнені в тому, що так і має бути.

Велику роль у розповсюдженні жорстокості до дітей відіграє необізнаність батьків або піклувальників з тим, які заходи впливу неприпустимі по відношенню до дитини. Є досить багато дорослих, які не розуміють, що не кожне покарання йде на користь. Не менш значущим фактором є і низький рівень правової культури населення, недостатня обізнаність з нормами, стосовними охорони прав дитини та покарання осіб, які їх порушують.

КОРОТКО ПРО ТИПИ БАТЬКІВСЬКОГО ВИХОВАННЯ

Відокремлюють декілька стилів батьківського поводження з дитиною. Для **авторитетного** стилю характерні високий рівень контролю та теплі відносини в родині. Такі батьки визнають і заохочують все більшу автономію своїх дітей, відкриті для спілкування з дітьми; допускають зміни власних вимог у розумних межах. Діти в таких родинах добре адаптовані: вони впевнені в собі, мають добре розвинутий самоконтроль і соціальні навички, вони добре вчаться в школі й мають високу самооцінку.

Для **авторитарного** стилю характерні високий рівень контролю та холодні стосунки в родині. Такі батьки віддають накази й чекають абсолютно точного їхнього виконання. Вони закриті для постійного спілкування з дітьми; встановлюють жорсткі вимоги й правила; не допускають їхнього обговорення; дозволяють дітям дуже обмежені прояви незалежності та самостійності. Діти таких батьків зазвичай замкнуті, боязкі й похмурі, невибагливі й дратівливі; дівчатка залишаються пасивними й залежними протягом підліткового та юнацького віку; хлопчики можуть стати некерованими й агресивними.

Для **ліберального** стилю характерні низький рівень контролю та теплі стосунки. Батьки з таким стилем сімейного виховання недостатньо або зовсім не регламентують поведінку дитини; для них характерна безумовна батьківська любов. Вони відкриті для спілкування з дітьми, однак домінують у комунікації – від дитини до батьків; дітям надано надлишок свободи при незначному керівництві батьків; батьки не встановлюють будь-яких обмежень. Діти в таких родинах схильні до неслухняності й агресивності, на людях поводяться неадекватно й імпульсивно, невимогливі до себе, хоча в окремих випадках можуть стати активними, рішучими й творчими людьми.

Для **індиферентного** стилю батьківської поведінки властиві низький рівень контролю та холодні відносини в родині. Такі батьки не встановлюють для дітей ніяких обмежень, байдужі до них, закриті для спілкування; через обтяженість власними проблемами не займаються вихованням дітей. Якщо байдужість батьків поєднується з ворожістю, дитину ніщо не утримує від того, щоб дати волю своїм найруйнівнішим імпульсам і виявляти схильність до деліквентної поведінки.

Загалом батьки з сильними заборонними тенденціями обмежують право дітей слідувати власним бажанням, активно вимагають від них підпорядкування і стежать за тим, щоб вони повністю виконували свої обов'язки. На противагу цьому, батьки, для яких заборонні тенденції не характерні, менше контролюють дітей, пред'являють до них менше вимог і накладають менше обмежень на їхню поведінку й виявлення ними емоцій.

Батьківська теплота вказує на те, якою мірою батьки виявляють любов і схвалення. Щирісердечна теплота батьків знаходить своє відбиття в тому, що вони часто усміхаються своїм дітям, хвалять і підтримують їх, намагаються якнайменше критикувати своїх дітей, карати їх і виявляти своє незадоволення їхньою поведінкою. Жорстокі батьки, навпаки, критикують, карають, постійно відхиляють скарги й прохання дітей, рідко висловлюють свою любов або схвалення. Іншою крайністю є повна байдужість до стану та проблем дитини, її внутрішнього світу.

БЛАНК ВПРАВИ «МОЯ ІСТОРІЯ»

Мене звать: _____

У школі мене називають: _____

Як правило, я поводжуся в школі таким чином: _____

Через це однокласники вважають мене _____

... та поводяться зі мною... _____

а вчителі... _____

Я почуваюся _____

НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ПОПЕРЕДЖЕННЯ НАСИЛЬСТВА В СІМ'Ї ТА ЖОРСТОКОГО ПОВОДЖЕННЯ З ДІТЬМИ В УКРАЇНІ²

Основу національного законодавства України з попередження насильства над дітьми в сім'ї або поза нею становить Конституція України від 28 червня 1996 р., передусім статті 3, 21–24, 27–29, 32, 51, 52.

Так, ст. 28 Конституції України закріплює право кожної особи, у тому числі дитини, на повагу до її гідності та вказує, що ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує її гідність, поводженню чи покаранню.

Ст. 52 Конституції України, яка безпосередньо спрямована на попередження насильства над дітьми, прямо вказує, що *будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються законом*. Відповідно до ст. 51 Конституції України сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою.

Окрім загальних актів законодавства, які звертають увагу на захист дітей від різних форм насильства, в Україні поступово формується система спеціальних законодавчих актів, які безпосередньо спрямовані на захист прав та інтересів дитини, охорону її від усіх форм насильства та впровадження міжнародних стандартів попередження жорстокого поводження з дітьми.

Закон України «Про охорону дитинства» виступає ключовим спеціальним актом законодавства у галузі захисту прав дитини та протидії усім формам насильства щодо неї. Цей Закон визначає охорону дитинства в Україні як стратегічний загальнонаціональний пріоритет і з метою забезпечення реалізації прав дитини на життя, охорону здоров'я, освіту, соціальний захист та всебічний розвиток встановлює основні засади державної політики у цій сфері.

Цим законом закріплюється на національному рівні саме поняття **«дитина»**, якою вважають **«особу віком до 18 років (повноліття), якщо згідно з законом, застосовуваним до неї, вона не набуває повноліття раніше»** (ст. 1 Закону України «Про охорону дитинства»). Це визначення цілком відповідає поняттю «дитина», викладеному в Конвенції ООН про права дитини.

Попередженню насильства над дітьми в сім'ї або за її межами присвячена окрема стаття Закону України «Про охорону дитинства» – ст. 10 «Право на захист від усіх форм насильства». Згідно з ст. 10 Закону, *кожній дитині гарантується право на свободу, особисту недоторканність та захист гідності. Дисципліна і порядок у сім'ї, навчальних та інших дитячих закладах мають забезпечуватися на принципах, що ґрунтуються на взаємоповазі, справедливості і виключають приниження честі та гідності дитини*.

Держава здійснює захист дитини від:

- усіх форм фізичного і психічного насильства, образи, недбалого і жорстокого поводження з нею, експлуатації, включаючи сексуальні зловживання, у тому числі з боку батьків або осіб, які їх замінюють;

2 *Матеріали підготувала Хримова Ганна, канд. юр. наук, доцент кафедри теорії держави і права Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого.*

- втягнення у злочинну діяльність, залучення до вживання алкоголю, наркотичних засобів і психотропних речовин;
- залучення до екстремістських релігійних психокультурних угруповань та течій, використання її для створення та розповсюдження порнографічних матеріалів, примушування до проституції, жебрацтва, бродяжництва, втягнення до азартних ігор тощо.

Держава через органи опіки і піклування, служби у справах дітей, центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді у порядку, встановленому законодавством, надає дитині та особам, які піклуються про неї, необхідну допомогу у запобіганні та виявленні випадків жорстокого поводження з дитиною, переданні інформації про ці випадки для розгляду до відповідних уповноважених законом органів для проведення розслідування і вжиття заходів щодо припинення насильства (ч. 3 ст. 10 Закону).

Ст. 10 Закону України «Про охорону дитинства», крім матеріального права, передбачаються процедурні засади захисту дитини від насильства та жорстокого поводження з нею. Відповідно до ч. 4–6 ст. 10 Закону дитина вправі особисто звернутися до органу опіки та піклування, служби у справах дітей, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, інших уповноважених органів за захистом своїх прав, свобод і законних інтересів. Розголошення чи публікація будь-якої інформації про дитину, що може заподіяти їй шкоду, без згоди законного представника дитини забороняється. Процедура розгляду скарг дітей на порушення їхніх прав і свобод, жорстоке поводження, насильство і знущання над ними в сім'ї та поза її межами встановлюється законодавством.

Таким спеціальним підзаконним нормативно-правовим актом, який передбачає процедуру розгляду скарг дітей на жорстоке поводження, насильство і знущання над ними в сім'ї та поза її межами виступає **Порядок розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення**, затверджений наказом Державного комітету України у справах сім'ї та молоді, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства освіти і науки України, Міністерства охорони здоров'я України від 16 січня 2004 р. № 5/34/24/11 та зареєстрований в Міністерстві юстиції України 22 січня 2004 р. за № 99/8698.

Цей документ є **єдиним**, в якому подано визначення поняття «**жорстоке поводження з дитиною**», – «**будь-які форми фізичного, психологічного, сексуального або економічного та соціального насилля над дитиною в сім'ї або поза нею**» (п. 1.4. Порядку). При цьому слід звернути увагу на те, що поняття жорстокого поводження з дитиною визначено на рівні підзаконного нормативно-правового акта, а не на рівні закону, що викликає суперечності щодо можливості його використання на міжгалузевому рівні.

Вказаний правовий акт визначає порядок подання та реєстрація звернень та повідомлень (Розділ 2 Порядку), а також порядок розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення (Розділ 3 Порядку).

Разом з загальними питаннями розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення Порядок докладно визначає повноваження *відповідних органів та служб*,

залучених до розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поведіння з дітьми або реальної загрози його вчинення, до яких належать:

- служби у справах дітей, які виступають координатором заходів щодо захисту дітей від жорстокого поведіння з ними або реальної загрози його вчинення;
- органи внутрішніх справ;
- органи та заклади освіти;
- органи та заклади охорони здоров'я;
- управління (відділи) у справах сім'ї та молоді;
- центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді;
- притулки для дітей та центри соціально-психологічної реабілітації дітей;
- всеукраїнська дитяча лінія (8–800–500–21–80) та система телефонів довіри.

Предметом особливої уваги з боку суспільства та держави в останній час стала **проблема попередження насильства над дітьми в сім'ї** як одного з укр. поширених та найнебезпечніших проявів жорстокого поведіння з дитиною. В умовах трансформації всіх сфер суспільного життя в Україні родина виступає «найчутливішим» соціальним інститутом, який виконує роль своєрідного ретранслятора соціальних норм, звичаїв, традицій. Саме тому внутрішньородинні стосунки, а також ставлення в родині до дітей визначають значну кількість параметрів «суспільного здоров'я», демонструють готовність суспільства до прогресивних перетворень. Розуміючи, що протидія насильству над дітьми в сім'ї виступає передумовою стабільного розвитку українського суспільства на засадах демократії та поваги до прав людини, а також виконуючи взяті на себе міжнародні зобов'язання, Україна спрямувала свої зусилля на формування законодавства щодо попередження сімейного насильства в цілому та над дітьми зокрема.

Пряма заборона на застосування будь-яких форм насильства по відношенню до дітей з боку батьків або осіб, що їх замінюють, міститься в Цивільному та Сімейному кодексах України. Так, в ч. 3 ст. 289 Цивільного кодексу України вказується, що *фізичне покарання батьками (усиновлювачами), опікунами, піклувальниками, вихователями малолітніх, неповнолітніх дітей та підопічних не допускається*. Аналогічне положення міститься в ст. 150 Сімейного кодексу України «Обов'язки батьків щодо виховання та розвитку дитини», в якій прямо визначено, що *забороняються будь-які види експлуатації батьками своєї дитини* (ч. 6 ст. 150 СК України); *фізичні покарання дитини батьками, а також застосування ними інших видів покарань, які принижують людську гідність дитини* (ч. 7 ст. 150 СК України).

Основу законодавства України у сфері запобігання сімейному насильству, разом з Конституцією України, становить **Закон України «Про попередження насильства в сім'ї»** від 15 листопада 2001 р. № 2789-III зі змінами, внесеними Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства стосовно протидії насильству в сім'ї» від 25 вересня 2008 р. № 599-VI.

Цей Закон на момент його ухвалення був першим у країнах Центральної і Східної Європи та СНД спеціальним законодавчим актом у сфері протидії сімейному насильству.

Вищеназваний Закон визначає правові й організаційні основи попередження насильства в сім'ї, органи та установи, на які покладається здійснення заходів з його попередження.

Детальніше процедурні моменти застосування законодавства з попередження насильства в сім'ї врегульовано на підзаконному рівні, зокрема:

- *Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку розгляду заяв та повідомлень про вчинення насильства в сім'ї або реальну його загрозу» від 26 квітня 2003 р. № 616;*
- *наказом Міністерства внутрішніх справ України «Про затвердження Інструкції щодо порядку взаємодії управлінь (відділів) у справах сім'ї, молоді та спорту, служб у справах дітей, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді та відповідних підрозділів органів внутрішніх справ з питань здійснення заходів з попередження насильства у сім'ї» від 7 вересня 2009 р. № 3131/386;*
- *наказом Міністерства охорони здоров'я України «Про затвердження заходів щодо виконання Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» та Примірного положення про центр медико-соціальної реабілітації жертв насильства в сім'ї» від 23 січня 2004 р. № 38 тощо.*
- *наказом Міністерства внутрішніх справ України з питань виконання покарань «Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів соціальної роботи із сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах» від 14 червня 2006 р. № 1983/388/452/221/556/596/106.*

Слід підкреслити, що законодавство України щодо попередження насильства в сім'ї спрямоване на захист всіх членів родини від його різних форм та проявів, проте його норми в повному обсязі підлягають застосуванню у випадках вчинення насильства в сім'ї по відношенню до дитини.

ОЗНАКИ, ЩО МОЖУТЬ ДОПОМОГТИ ВИЯВИТИ ЖОРСТОКЕ ПОВОДЖЕННЯ З ДІТЬМИ

(за О. Кочемировською, А. Ходоренко; модифікація Ю. Онишка, І. Дубініної)

Вид насильства	Ознаки
Фізичне	<ul style="list-style-type: none"> – зсув суглобів (вивихи), переломи кісток; – гематоми, подряпини, садна; – синці на тих частинах тіла, де вони не можуть з'являтися через власну необережну поведінку дитини (наприклад, на щоках, вустах, під очима, на вухах, сідницях, передпліччях, стегнах, кінчиках пальців тощо); – рвані рани і переломи на обличчі, травматичні видалення зубів; – ретинальні крововиливи (у сітківку ока), відшарування сітківки і переломи орбіти; – забиті місця на тілі, сідницях або голові, які мають особливу форму предмета (наприклад, пряжки ременя, лозини, складеного вдвічі шнура); – рани і синці на різних етапах загоєння та/або у різних частинах тіла (наприклад, на спині і грудях одночасно), або синці та рани незрозумілого походження; – сліди укусів людиною; – незвичні опіки (цигаркою або розжареним предметом, так зване «тавро»).
Сексуальне	<ul style="list-style-type: none"> – знання та використання термінології та жаргону сексуалізованої тематики, зазвичай не властивих дітям відповідного віку; – висипи та/або кровотечі в ділянці паху, геніталій, анального отвору; – інфекції, що передаються статевим шляхом; – інфекції ротової порожнини неявної етіології; – ознаки вагінального або анального проникнення стороннього предмета; – синці на внутрішньому боці стегон, на грудях і сідницях; сліди людських укусів; – вагітність; – вчинення сексуальних злочинів; – сексуальні домагання до інших дітей, підлітків, дорослих; – нерозбірлива та/або активна сексуальна поведінка; – дитяча або підліткова проституція; – уникнення контактів з ровесниками; – брак догляду за собою; – синдром «брудного тіла»: постійне перебування у ванній, під душем, що має настирливий характер; – страх перед чоловіками; – страх перед конкретними людьми; – запобіжні заходи, щоб важче було знімати одяг (багато пасків, ременів, одночасно надягнені декілька пар штанців).

Вид насильства	Ознаки
Психологічне	<ul style="list-style-type: none"> – замкненість; – невизначені страхи, тривожність, демонстрація страху перед появою батьків та/або необхідністю йти додому; небажання йти додому; – страх перед фізичним контактом; – або, навпаки, демонстрація повної відсутності страху, ризикована, зухвала поведінка; – невірноважена поведінка; – агресивність, приступи люті, схильність до руйнації, нищення та насильства; – надто висока зрілість та відповідальність порівняно зі звичайними для цього віку («маленький дорослий»); – уникання однолітків, бажання спілкуватися та гратися із значно молодшими дітьми (регресивна поведінка); – самі однолітки уникають спілкування з дитиною; – занижка самооцінка; – тривожність; – почуття провини; – швидка стомлюваність, знижена спроможність до концентрації уваги; – уповільнене мовлення, нездатність вчитися, нестача знань, загально-відомих дітям відповідного віку (наприклад, невміння читати, писати та рахувати); – схильність до мандрів, волочіння; – депресивні розлади; – спроби самогубства або самопошкодження; – вживання алкоголю, наркотиків, токсичних речовин; – наявність стресопохідних розладів психіки, психосоматичних хвороб; – насильство стосовно слабших, тварин, інших живих істот.
Економічне насильство, занедбаня дитини	<ul style="list-style-type: none"> – дитина постійно голодує через брак їжі; – дитина надмірно повнішає через неправильне харчування; – дитина завжди запізнюється до школи; – дитина завжди пропускає школу; – дитина носить брудний одяг, що має неприємний запах; – дитина вбрана не по погоді, не по сезону; – дитина виглядає втомленою і хворою; – дитина виглядає занедбаною; – у дитини неліковані зуби; – брак необхідного медичного лікування (дитину не водять до лікаря, є ряд запущених хронічних захворювань); – нігті у дитини не стрижені і брудні; – у дитини постійні інфекції, спричинені браком гігієни; – за дитиною не стежать і її часто залишають напризволяще; – дитину наражають на небезпеку; – у дитини немає іграшок, книжок, розваг тощо; – вдома холодно, безлад і антисанітарія; – у дитини немає постільної білизни або постільна білизна пошматована і в плямах; – є інформація про трудову діяльність дитини (особливо молодшого віку); – дитина жебракує, втікає з дому.

Жорстоке поведження як фактор деструкції особистості дитини

Діти, що живуть у психологічно хаотичних родинах, неминуче травмуються поєднанням надмірної, некерованої стимуляції та браком справжнього захисту й підтримки з боку осіб, що мають піклуватись про дитину. Як наслідок, відбуваються не лише серйозні викривлення психосексуального розвитку дитини, а й порушується розвиток базового почуття самості й здорової ідентичності, адекватного оцінювання реальності.

В результаті насильства дитині завдають тяжких травм, які мають згубні наслідки для її подальшого фізичного та психічного здоров'я, до того ж хлопці страждають не менше за дівчат. Для суспільства це небезпечно тим, що діти, які були жертвами або свідками насильства в сім'ї, переносять цей негативний досвід до власного життя. Така сім'я виховує для суспільства потенційного агресора чи жертву – людину, яка вважає за норму, що інших можна принижувати, а, «за необхідності», й бити.

Велику роль у розповсюдженні жорстокості до дітей відіграє необізнаність батьків або піклувальників щодо того, які заходи впливу неприпустимі по відношенню до дитини. Є досить багато дорослих, які не розуміють, що не кожне покарання йде на користь. Не менш значущим фактором є і низький рівень правової культури населення, недостатня обізнаність у нормах, судових охорони прав дитини та покарання осіб, які їх порушують.

Наслідком жорстокого поведження та зловживання дітьми є не лише формування девіантних та делінквентних форм поведінки. Діти, постраждалі від жорстокості та зневаги, мають цілий набір специфічних психологічних рис, головною особливістю яких є *амбівалентність* (різнополюсність) як реакція на суперечливі вимоги батьків. Підлітки, які зазнали зловживань, не визнають батьків як значущих дорослих, вони *поєднують в собі імпульсивність та довготерпіння, підозрілість з ірраціональною вірою в можливість покращання внутрішньосімейної ситуації*. Вони відзначаються *низькою самооцінкою, є емоційно залежними, відчувають самотність, ізольованість, страх перед майбутнім, впевненість у безперспективності, провини за інциденти насильства*. В таких дітей не розвинуто уявлення про потреби власного «Я», спостерігається *сплутаність ідентичності, нечіткість самовизначення, конформність, схильність до прийняття ролей, нав'язуваних оточенням*.

Діти, що живуть в умовах сімейного насильства, демонструють *схильність до депресій, високий рівень підданя стресу, явні депресивні та/або істеричні симптоми; симптоми деперсоналізації та реактивних розладів*. Вони часто пропускають шкільні заняття через нездужання психосоматичного характеру. Такі діти та підлітки відзначаються *високим рівнем ризику алкохолізації та наркотизації, пределінквентною та делінквентною поведінкою, зухвалою сексуальною поведінкою, дромоманією (патологічною схильністю до мандрів)*.

Найтиповішими наслідками насильства в сім'ї стають такі поведінкові прояви в дітей (і саме на них найчастіше скаржаться вчителі та батьки): *бійки, конфлікти з оточенням, низька шкільна успішність; незвичайна замкненість*. До емоційних проблем таких дітей можна віднести *підвищену агресивність*,

переважно знижений настрій, високу тривожність та наявність страхів, нестійкість почуттєвої сфери, легке коливання емоцій та їхня надмірна сила, часто неадекватна ситуації (лють або істеричні ридання у відповідь на незначні зовнішні подразники).

Частими наслідками насильства в сім'ї стають *психоневрологічні розлади* в дітей: безсоння, енурези та енкопрези (недержання калу), нервові тики тощо, а також *соматичні захворювання як відповідь на стрес* (це перш за все серцево-судинні розлади, порушення травлення, астма, алергії та шкірні захворювання). Ознаками скоєного над дитиною насильства та неналежного догляду можуть бути також *недостатня вага; затримки у розвитку, анемія, слабкий імунітет; тики, ссання пальців, розгойдування; недотримання правил особистою гігієни; одяг, що не відповідає погодним умовам та віку дитини; часті звернення до медичних закладів, все більша кількість ушкоджень; брак необхідного лікування; невідповідність ушкоджень поясненням, що їх дає дитина або її батьки чи піклувальники.*

Дуже важливо розглядати наслідки насильства, пережитого дитиною, зважаючи на її вікові особливості. У різні періоди життя реакція на подібну психологічну травму може виявлятися по-різному. Найзвичайнішими симптомами залежно від віку є:

- **для дітей у віці до 6 місяців** – низька рухова активність, байдужість до навколишнього світу, нема реакції або надто слабка реакція на зовнішні стимули, не усміхається (або усмішка з'являється дуже рідко);
- **для дітей у віці від 6 місяців до 1,5 року** – страх перед батьками, страх фізичного контакту з дорослими (наприклад, коли доросла людина намагається взяти дитину на руки), постійнасторожкість без причин для неї, плаксивість, замкненість, постійний сум;
- **для дітей 1,5–3 років** – страхи, сплутаність почуттів, є порушення сну, втрата апетиту, агресія, страх перед чужими людьми, перед дорослими, схильність до сексуальних ігор, крайнощі у поведінці (від надмірної агресивності до повної байдужості);
- **для дошкільників (3–6 років)** – пасивна реакція на біль, примирення з ситуацією; тривога, боязкість, сплутаність почуттів, почуття провини, сорому, відрази, безпорадності, зіпсованості, болісна реакція на критику; брехливість, схильність до крадіяння та підпалів, жорстокість до тварин. Крім того, спостерігаються форми поведінки, притаманні молодшому віку (енурез, ссання пальців, утруднене мовлення тощо), а також негативізм, відчуження та агресія поряд з надмірною поступливістю. Слід також зазначити наявність сексуальних ігор та хворобливої мастурбації;
- **для дітей молодшого шкільного віку** – амбівалентні почуття стосовно дорослих, складності у визначенні сімейних ролей, страх, почуття сорому, відрази, зіпсованості, недовіри до світу; в поведінці відзначаються відчуження від людей, порушення сну, апетиту, агресивне поведіння, відчуття «брудного тіла», мовчазність або несподівана говорючість, сексуальні дії з іншими дітьми;
- **для дітей 9–13 років** – те ж, що і для дітей молодшого шкільного віку, а також депресія, суб'єктивне почуття втрати емоцій, самотність, від-

сутність друзів, страх перед власним домом, небажання йти туди після школи. У поведінці відзначаються ізоляція, маніпулювання іншими дітьми (в тому числі з метою одержання сексуального задоволення), суперечливе поведження, а також неадекватні харчові уподобання (недоїдки, листя, крейда, равлики, таргани, інші комахи тощо);

- **для підлітків 13–18 років** – відраза, сором, провина, недовіра, амбівалентні почуття стосовно дорослих, сексуальні порушення, несформованість соціальних ролей і своєї ролі в родині, почуття власної непотрібності. В поведінковій сфері відзначаються спроби суїциду, реалізоване чи нереалізоване бажання покинути власну домівку, агресивне поведження, запобігання тілесній й емоційній інтимності, непослідовність і суперечливість поведження.

Сексуальне зловживання дитиною в сім'ї

Жорстоке поведження з дітьми не вичерпується фізичним та психологічним насильством; однією з його найдеструктивніших форм є сексуальне насильство щодо дітей та підлітків обох статей. Сексуальне зловживання дітьми – це найскладніша форма насильницького поведження, яку часто неправильно розуміються та оцінюють. Термін «сексуальне зловживання» охоплює дії від небажаного (проти волі об'єкта) генітального торкання до зґвалтування, а також залучення дітей та підлітків до секс-індустрії (проституції, у тому числі ритуальної, порнографії тощо).

Серед родичів найчастішими фігурами, що здійснюють насильство, виступають батько, вітчим, опікун. Жертвами сексуального насильства частіше за все стають дівчата, але іноді від нього страждають і хлопці. Факти свідчать, що, по-перше, тільки мала частина батьків, що перебувають в статевих стосунках з дочкою, страждає психічними розладами і патологічними потягами; по-друге, чітко простежується тенденція до збільшення числа випадків інцесту в процесі дорослішання дівчинки. В цій ситуації чинником може виступити природна взаємна привабливість дочки і батька, що обумовлюється не тільки особливостями її раннього розвитку, але й природною емоційною близькістю батька та дитини.

В цьому сенсі здається, нібито до певної межі виправдані теорії, що акцентують увагу на взаєминах «батько – донька» та підкреслюють ролі дорослого-«жертви» та дитини-«спокусника». Однак у випадку інцесту дитину завжди вважають жертвою, оскільки вона не може повністю усвідомити всі наслідки того, що сталося, на відміну від дорослого, який несе всю повноту відповідальності. Крім того, за інцестними стосунками стоять порушення всієї структури емоційних відносин у родині, а не лише особливості взаємодії між дорослим та дитиною.

Сексуальне насильство в родині майже завжди поєднується з іншими формами зловживань, і до нього залучені всі її члени. Батько стає активним «правопорушником», а роль матері зводиться до пасивної співучасті. Матері в таких випадках схильні «не помічати», витіснити очевидну інформацію щодо інцесту та не вдаватись до будь-яких дій, щоб припинити сексуальну активність чоловіка (частіше за все внаслідок хронічної депресії або страху, що ситуація може відбитися на ній самій). Вони несвідомо відмовляються

бачити зовсім прозорі натяки, однозначно зрозумілі для будь-якої сторонньої особи. Наприклад, батько залишається з донькою в кімнаті наодинці, звідти лунають зойки типу: «Тато, я не хочу, не роби цього!», а потім дочка вибігає вся в сльозах, у розірваному платті і відмовляється розповісти, що відбулося. Мати при цьому може щиро думати, що батько карає доньку за погані оцінки.

Чому ж мати «не помічає» проблему та не перешкоджає інцесту? Справа в тому, що коли мати виявляє інцестні сексуальні стосунки, її сприйняття родини повністю руйнується, і вона вимушена визнати сімейну ситуацію абсолютно ненормальною, ганебною та неприйнятною. Це дуже важко, адже тим самим перекреслюються всі попередні роки сімейного життя, і жінка має визнати, що свого часу вона зробила глибоко помилковий вибір партнера. Щоб уникнути цих переживань мати переконує себе у неможливості виникнення інцестних стосунків, стає абсолютно пасивною та відмовляється від будь-якої відповідальності за сімейну драму. Навіть коли дитина намагається розповісти матері про свої переживання, та може демонструвати недовіру до слів дитини, карати її, звинувачувати доньку чи сина в брехні. Звичайно, дитина не може повірити в те, що мати дійсно нічого не помічає, і розцінює її поведінку як зраду.

Підліток існує в атмосфері нестачі емоційної близькості, прив'язаності між членами родини, в умовах порушеного сімейного функціонування, коли лише інцестний зв'язок може забезпечити дитину справжньою турботою та увагою. В таких родинах зникають межі поколінь, які підтримували відмінності між соціальними та психологічними ролями дітей та батьків. Інцест стає гомеостабілізаційним механізмом, який дозволяє задовольнити всі потреби, в тому числі й генітальні.

У родинах з інцестом нема взаємної довіри та прихильності членів родини один до одного, тобто це сім'ї без любові. Члени такої сім'ї зазвичай рідко торкаються одне одного (мається на увазі дружній дотик), і будь-який тілесний контакт розцінюється як сексуальний натяк. В таких родинах завжди багато секретів одне від одного, повністю зруйновано комунікацію. Постійно наявний неусвідомлений страх розпаду сім'ї та загального нещастя. Як наслідок, дітям відводиться роль осіб, які мають піклуватися за батьківські стосунки та втішати дорослих. Поступово діти звикають нести на собі відповідальність за збереження родини та погоджуються на будь-які закиди з боку батьків, піклувальників чи інших родичів. Атмосфера в родині, де немає гармонійної подружньої комунікації, згодом стає все напруженішою, розлучення починає здаватися неминучим, що дуже лякає дитину. Сама обстановка провокує інцест: дитина погоджується на задоволення будь-яких потреб дорослих для збереження цілісності родини.

Коли дитина переходить сексуальний бар'єр, життя очевидно змінюється. Насамперед спадає напруга в родині, і усі починають почуватися краще. Родина зберігається. Крім того, дитина починає отримувати «винагороду» (матеріальну чи емоційну: подарунки, схвалення, потурання тощо), а її статус в ієрархії сімейних відносин стає привілейованим. Таким чином, інцестна активність є способом досягнення відчуття безпеки та комфорту в міжособистісних стосунках для всіх членів родини.

В інших сім'ях інцест слугує для панування дорослого та підкорення дитини, яка пізніше втрачає здатність адекватно оцінювати характер міжособистісних стосунків та відзрізнати любов від насильства. Д. Кемпбел показав, що коли дитина відчуває на собі генітальну перевагу дорослої людини, в неї зростає пасивна схильність до підкорення, порушується нормальне просування до гетеросексуальних стосунків в підлітковому віці та розвиток статево-рольової ідентичності.

Сексуальна поведінка підлітка стає способом отримання уваги від дорослих, у зв'язку з чим наслідками переживання насильства стають проміскуїтет, ексгібіціонізм, надмірна та хвороблива мастурбація тощо, які супроводжуються почуття провини та самозвинуваченням. Крім цих проявів, досвід сексуального зловживання в сімейних стосунках частіше за все супроводжується ще цілою низкою симптомів, серед яких можна визначити:

- порушення статево-рольової ідентифікації, виникнення відхилень в уявленнях щодо сексуального образу свого тіла, страх перед зрілою сексуальністю та гетеросексуальними контактами з пересвідками, що веде до формування переверзій, в першу чергу педофілії (останнє найхарактерніше для хлопців – жертв сексуального зловживання та насильства);
- депресивні розлади та суїцидальні наміри. Спостерігається *істотне зниження інтересу до того, що раніше займало дитину*, виникають думки про смерть або спроби самогубства; депресивні переживання. Чим молодша дитина, тим рідше виникають суїцидальні тенденції, але депресія виявляється у формі скарг: «Не хочеться їсти, не цікаво грати». Доки в дитини не сформовані уявлення про життя і смерть, спроби самогубства майже не виникають, тому в дітей, молодших за 6–8 років, суїцидальні тенденції виявляються вкрай рідко, на відміну від підлітків;
- почуття провини та відповідальності за те, що сталося;
- низька самооцінка. Діти, що постраждали від сексуального насильства, відчувають безпорадність, власну провину, зневіреність у своїх силах та зазвичай погано ставляться до себе. *Більшість з дівчат очікують, що тепер до них будуть ставитися як до повій*;
- аутодеструктивна поведінка (поведінка, спрямована на руйнування власної особистості: алкоголізація, наркотизація, схильність до небезпечних пригод тощо). Займаючись самокатуванням, заподіюючи собі шкоду, фізичний біль, дитина нібито допомагає собі повернутися до реального життя, тому що у своїх думках та почуттях вона постійно перебуває в пережитій травматичній ситуації. По-перше, терпіти фізичний біль легше, ніж відчувати душевні страждання. По-друге, діти карають себе, оскільки вважають себе поганими. Часто можна спостерігати те, що Берлінер охарактеризував як прихильність до садистичних любовних об'єктів, яка призводить до відчуття безцільності життя та суїцидальної поведінки;
- зневіра у можливостях дістати допомогу, порушення довіри до людей. В дитини постійно наявне відчуття небезпеки. Вона боїться дорослих, до того ж не тільки чоловіків, від яких частіше за все ви-

- ходить насильство, але й жінок; їх лякають нові життєві ситуації та зміни;
- почуття відторгнення, відстороненості, несхожості на інших і самотності. Особливо болісно ці почуття переживають підлітки, яким у силу їхнього віку хочеться бути схожими на однолітків, відчувати належність до якої-небудь групи;
 - розвиток фобій та obsesій (нав'язливих станів). Їх може бути багато, і часто вони мають сильний ступінь виразності. Деякі діти не в змозі перебувати одні в кімнаті, бояться темряви, дорослих людей, навіть тих, кого знають, бояться йти по вулиці тощо. Крім того, може розвиватись *підвищена збудливість або надмірна пильність*. Так, діти стають гіперактивними, вони не можуть усидіти на місці, постійно виявляють занепокоєння. Може виникати й нав'язлива пильність, коли дитина постійно перевіряє, чи її речі на місці, чи закрито квартиру, чи немає сторонніх осіб поруч (особливо в замкненому просторі) тощо. Дитину переслідують *нав'язливі спогади, образи, думки*. Вони можуть виникати спонтанно, у будь-яку годину дня і ночі, без зв'язку з контекстом травми. Наприклад, під час шкільних уроків, на заняттях перед очима може виникнути картина насильства, і дитина знову опиняється в полоні негативних переживань і страхів. Цей стан може бути настільки сильним, що дитина на певний час цілком утрачає відчуття реальності і не може адекватно реагувати на зовнішні збудники, відповідати на питання та зауваження вчителів чи однокласників. У маленьких дітей, що зазнали сексуального насильства, нав'язливі спогади можна спостерігати в ігровій діяльності, коли вони знову і знову повертаються до програних ситуацій, подій, сюжетів. В таких повторюваних іграх малюки виглядають байдужими, не посміхаються і очевидно не отримують задоволення від гри;
 - посттравматичний стресовий синдром (ПТСС). Дитина, постраждала від сексуального насильства, може тривалий час перебувати в стані посттравматичного стресу і виявляти такі три типи поведінкової реакції:
 - 1) *експресивний*: дитя виявляє сильні емоції, може плакати, кричати, ридати або сміятися, тремтіти, розгойдуватися, але головне – воно не може контролювати свої емоції;
 - 2) *контрольний*: дитя намагається стримувати себе, і зовні його поведінка не відрізняється від звичайної, або воно навіть виглядає спокійніше, ніж звичайно;
 - 3) *шоковий*: дитина здається приголомшеною, пригніченою, важко зрозуміти, що з нею відбулося.

Зазначені типи поведінкових реакцій можуть переміняти один одного.

Симптоми ПТСС можуть бути хронічними або змінюватися протягом тривалих періодів. В один період домінують симптоми надмірного збудження і дратівливості, частішають нав'язливі спогади, нічні кошмари тощо. В інші періоди постраждала дитина може виявляти відносно нечислені симптоми або бути емоційно скованою і замкненою;

- амнезія (дитина нібито «відмикає» свою пам'ять на минулі події). Якесь частини життя наче випадає з її пам'яті;
- дисоціація. Це – екстремальна форма адаптації дитини. Вона наче відокремлює себе від тіла і занурюється у свої думки, досягаючи відчуття емоційної байдужості до світу. Такий стан може знаходити на дитину раптово, навіть під час гри, якщо хтось її скривдив або щось нагадало їй травматичну подію. Стан «вимкнення» буває дуже короткочасним, але якщо дитина не знайде інших, конструктивніших способів адаптації і буде часто практикувати подібний захисний механізм, то це може привести до роздвоєння або множинності особистості (це відбувається, щоправда, вкрай рідко);
- стокгольмський синдром – формування незворотної потреби жертви бути в зв'язку з насильником з метою отримання любові та уваги внаслідок психологічного травмування в процесі віктимізації;
- низький рівень шкільної успішності та інтелектуального розвитку;
- алкоголізація та наркотизація (дослідження, проведені в США, показали, що, як мінімум, кожен другий наркоман був жертвою сексуального насильства);
- девіантна та деліквентна поведінка, в тому числі надмірна агресивність. В дітей виникають різкі спалахи роздратування, вони не контролюють себе, б'ються, жорстоко поведуться з тваринами, виявляють сильний гнів або лють, безглуздо трощать різні предмети (наприклад, ламають ляльки, виривають їм очі, руки, ноги). Помічено також, що хлопчики частіше виявляють агресивні сплаци щодо інших, дівчата ж зазвичай спрямовують агресію проти себе;
- схильність до гомосексуальних стосунків (окремо слід зазначити, що понад 70% гомосексуалістів-педофілів самі пережили в дитинстві агресію з боку дорослого чоловіка);
- регрес у поведінці. Дитина втрачає здатність або не бажає робити те, що вона раніше засвоїла або звикла робити. З іншого боку, виникають поведінкові реакції, типові для ранішого віку (в молодшого школяра розвивається енурез або втрачається зв'язність мовлення, підліток починає грати в ляльки або інші «дитячі» іграшки);
- неконтрольована сексуальність або відраза до сексу. У дитини, що постраждала від сексуального насильства, може істотно змінитися подальший психосексуальний розвиток. Це може привести її до крайніх форм: від відрази і страху щодо близьких, інтимних відносин до постійної потреби в безладних сексуальних контактах;
- інтенсивний психологічний дістрес, що виникає при зіткненні з чимось, що символізує травму. Спогади можуть виникати асоціативно, коли щось, що нагадує пережиту травму, знову актуалізує переживання. Наприклад, зустріч з людиною, зовні схожою на гвалтівника, навколишнє оточення, звуки або запахи, зв'язані з подією, що травмує, можуть знову його візуалізувати, що приводить до важкого, стійкому дістресу;
- повторювані кошмарні сні про подію. Підлітки часто у сні заново переживають сцени насильства: вони знову і знову опиняються в тій са-

- мій обстанові, відчувають той самий страх і прокидаються серед ночі. Іноді їм сниться трохи видозмінена ситуація травми: наприклад, гвалтівником стає зовсім інша людина, або насильство відбувається в якомусь незнайомому місці, або протягом усього сну дитина намагається утекти від переслідувача. У маленьких дітей сни мають символічний характер. Їх теж мучать кошмари, але «героями» є не реальні люди, яких вони бояться, а певні образи, що їх уособлюють вампіри, чорти, кістяки, злі вовки, Баба Яга, Змій Горинич і ін. Дітям сниться, що хтось їх б'є, убиває, лякає. Уночі вони часто просипаються і плачуть;
- почуття, начебто те, що відбувалося під час травматичних подій, відбувається знову в сьогодні. У підлітків і дітей молодшого шкільного віку можуть виникати ілюзії, галюцинації, особливо у вечірній час або при слабкому освітленні. Відчуття повторення ситуації насильства можуть підсилюватися результатом сп'яніння, а також у перший момент пробудження від сну. У маленьких дітей такі почуття можуть виникати від «соматичних спогадів», тобто виникнення в пам'яті відчуттів у визначених частинах тіла;
 - фізіологічна реактивність. У дітей можуть бути почервоніння шкіри, підвищене серцебиття, гіпервентиляція легень (задишка) і інші фізіологічні реакції на ситуації, що актуалізують психотравму. Наприклад, раптова блювота як реакція на показане в телевізійній передачі сексуальне насильство. У дітей – жертв насильства, часто буває енурез;
 - прагнення уникати усього, що зв'язано з травмою. Дитина не бажає думати, почувати, розповідати про те, що трапилося, боїться бувати в тих місцях, що були зв'язані з травмою;
 - незадоволення життям. Виникає впевненість у неможливості відчувати задоволення від життя, притуплення емоцій, нездатність любити або ненавидіти. В підлітка складається думка, що немає більше майбутнього, що нічого гарного на нього більше в житті не чекає; усе найкраще залишилося в ранньому дитинстві.

Аналогічні або сильніші симптоми спостерігаються в підлітків, яких експлуатують в сфері надання сексуальних послуг (проституції та порнографії). Вони мають дуже низьку самооцінку, відчувають нестачу впевненості в собі, схильні до самозвинувачень, втрачають віру в майбутнє. Вони відчувають себе непотрібними, нелюбимими та не достойними любові інших людей. Вони набувають безпорадності та стають апатичними й байдужими; багато з них вживає алкоголь та наркотики, щоб знизити гостроту переживань.

Сексуальне насильство, що його переживає підліток чи дитина, теж є значущим фактором в формуванні схильності до насильства. К. Kendall-Tackett зазначає, що підлітки, які зазнали зґвалтування, в низці випадків стають сексуально агресивними та схильними до насильницьких діянь стосовно переслідувачів та молодших дітей. Д. Кемпбел пов'язує це явище з потребою у запереченні травматичного досвіду, самозахисті від тяжких психічних розладів (психозів, депресії, суїцидальних намірів, формування перверзій).

Жінки, які пережили в дитинстві сексуальне насильство в сім'ї, не здатні до встановлення нормальних дружніх відносин з жінками, чоловіками, своїми дітьми. У таких жінок немає досвіду гарних дружніх відносин з чоловіками:

вони завжди очікують і в той же час бояться насильства. Вони часто стають матерями, які не ніколи не залишають дитину наодинці, контролюють кожен її крок, не дозволяють їй вийти на вулицю та виховують її у повній ізоляції від навколишнього світу, намагаючись захистити від будь-якої травматизації.

Чоловіки, що пережили в дитинстві фізичне і сексуальне зловживання, схильні бути фізично жорстокими та сексуально неуважними зі своїми партнерками-жінками. Деякі чоловіки, спокушені в підлітковому віці владними жінками, залишаються більш-менш імпотентними, іноді безшлюбними через несвідомий страх бути інфантилізованими та поглиненими.

І чоловіки, і жінки, що пережили в дитинстві сексуальне зловживання, страждають різноманітними сексуальними дисфункціями, серед яких психосоматична нездатність до статевого акту. Частина жінок залишаються безшлюбними і ніколи не будує ніяких стосунків з чоловіками, інші встановлюють близькі контакти з геями, які не становлять для них загрози або вступають у лесбійські відносини. Деякі жінки беруть шлюб та живуть нібито нормальним життям, але залишаються абсолютно пасивними або навіть фригідними в сексуальних стосунках. У них виникають труднощі з вихованням дітей, їм складно забезпечувати дітям адекватну сексуальну освіту і захист. Матері багатьох дівчат, що піддавалися інцесту, самі були жертвами інцесту та/або інших зловживань.

Насильство в батьківських стосунках як фактор деструктивного впливу на становлення особистості дитини

Ще одією формою деструктивного впливу сімейного насильства на формування особистості дитини є спостереження за його постійними проявами в стосунках батьків. Дослідники вважають цей досвід не менш травматичним за безпосереднє переживання насильства. Втім впливу сімейного насильства на дітей, які є постійними його свідками, але не зазнають зловживань з боку батьків, приділяють значно менше уваги. Розрахунки дослідників демонструють, що кожного року до 10 млн. дітей стають свідками насильства у себе вдома, але громадська увага сфокусована здебільшого на дітях, які стали безпосередніми жертвами насильства з боку батьків, піклувальників та інших родичів.

Загалом діти – свідки насильства схильні відчувати провину, сором та страх через впевненість, що саме вони є причиною насильницьких діянь. З тієї ж причини вони хвилюються щодо їхнього попередження в майбутньому. Ці почуття є дуже глибокими, підлітки переживають сум та/або гнів через власне безсилля пред тим, що відбувається в родині та схильні реагувати граничним чином (як надагресивно, так і надпасивно). Реакції іншого типу можуть проявлятися у формах поведінки, притаманних дітям, що постраждали від зловживань (депресивні та/або істеричні розлади):

- діти/підлітки – свідки насильства виглядають знервованими та заляканими; для них характерною є надмірна сонливість, болі в животі, головні болі психосоматичної природи, а також повернення до раніших форм поведінки (енурез, ссаня пальців тощо). Вони постійно хвилюються через можливість повторення насильства та бояться цього;

- підлітки, які постійно спостерігають за насильством в сім'ї, відзначаються *низьким рівнем соціалізації, високою конфліктністю, високим рівнем тривожності та підозрливості; нездатністю до тривалих і міцних стосунків, низькою самооцінкою та невмінням висловлювати свої бажання*. Вони розглядають насильницьку поведінку як найадекватнішу модель свого можливого поведіння. Підлітки з сімей з насильством набувають досвіду того, що насильством можна здобути бажане, що злість та гнів – це одне й те ж саме, що проявляти ширі почуття небезпечно. Спостерігаючи за насильством в родині, діти можуть дійти висновку, що насильство – це єдиний дієвий спосіб, яким розв'язують свої конфлікти й проблеми дорослі. Не маючи перед очима прикладів конструктивного діалогу, обговорення нагальних проблем та висловлення власних почуттів, вони не дістають змоги навчитись формулювати свої емоції та виражати їх у вербальній формі;
- у дітей – свідків сімейного насильства *немає або знижена здатність до прийняття зрілих рішень, порушені механізми емоційної регуляції поведінки та нормальний перебіг процесу соціалізації, гармонійного розвитку особистості, адекватного формування ціннісно-мотиваційної та емоційної сфер*. Так, діти із родин, де насильства немає, залучаються до насильницьких шлюбних стосунків з частотою 1:400, в той час як для дітей з сімей, де насильство практикується постійно, цей показник складає 1:2;
- діти-свідки насильства відзначаються *сплутаними, амбівалентними почуттями щодо своїх батьків* («і люблю, і ненавиджу»), що у майбутньому призводить до сплутаності почуттів до коханих людей та втягнення у залежні стосунки. Водночас, такі діти надмірно прив'язані до матері, вони постійно хвилюються за те, що з нею може статися щось погане. Водночас діти вважають батька своїм батьком незалежно від його поведіння. Навіть за умов надмірної жорстокості вони можуть нудьгувати за ним, очікувати на його повернення додому, фантазувати щодо турботи про батька тощо;
- діти з родин, де практикується насильство, переживають *почуття страху*. Цей страх може виявлятися по-різному: *від зануреності в себе і пасивності до насильницького поведіння*. Дуже часто перехід дитини в безпечну атмосферу сприяє прояву в неї страхів з минулого та – як наслідок – неадекватним поведінковим актам;
- оселя, де є насильство, не прогнозована для дитини, яка не знає, що її очікує вдома. Дім стає лячним місцем, адже дитина не може точно визначити, ані коли відбудеться наступний спалах насильства, ані наскільки сильним він буде. В результаті відчуття вразливості, безпорадності та неможливості контролювати ситуацію призводять до *виникнення байдужості до зовнішнього впливу, впертості та незговірливості, а також до агресивних вчинків*;
- часто діти поза власним бажанням опиняються втягнутими в конфлікт батьків. Вони дуже хочуть зупинити насильство і конфлікти, які постійно спостерігають у своїй родині. Вони відчувають відповідальність за проблеми своїх батьків, їм приходять думки про те, що вони.

діти. є причиною розладу в родині. У результаті діти опиняються так глибоко втягнутими у конфлікти, що їм *важко відокремити свою індивідуальність від особистості власних батьків*;

- часто діти втягуються в конфлікт, намагаючись захистити своїх матерів від побиття або знущань. Дитина відчуває гнів до батька, за те, що той заподіює біль матері, а також обурення за матір, що вона не в змозі протистояти батьку та підкорюється насильству. Як наслідок *руйнується опанування власної статевої ролі та виникають викривлення статевої ідентичності*;
- життя в родині, де практикується насильство, дуже напружене. Постійний стрес призводить до того, що *діти постійно розгублені, розчаровані, часто виходять із себе навіть при незначних труднощах*;
- багато матерів не хочуть травмувати своїх дітей та намагаються приховати від них факти насильства щодо себе. Діти, не маючи чіткої картини того, що відбувається, бачать занепокоєння та засмучення матері, але не розуміють їхньої причини. Без повної інформації щодо ситуації діти (як і дорослі в аналогічних випадках) не можуть адекватно реагувати та будувати свою поведінку. Це призводить до *розвитку порушень в комунікативній сфері* (в тому числі, заважає будувати зрілі стосунки з протилежною статтю);
- багато матерів вважають, що не повинні настроювати дітей проти своїх чоловіків, намагаючись знайти їм виправдання. Дитина бачить матір у синцях, зі слідами побоїв, але чує: «Усе гарно, дитинка, насправді татусь нас любить» і доходить висновку, що *любов обов'язково пов'язана з фізичним болем та покараннями*. Дитина, мати якої постійно виправдовує свого чоловіка за заподіяне насильство, часто починає відчувати тривогу, якщо її не б'ють – адже це означає, не любов. Отже, *жорстоке поведіння сприймається як справедливе, а дитина набуває рис віктимності*;
- у батьків, яким доводиться віддавати силу на розв'язання власних конфліктів, зазвичай залишається замало часу на виховання та турботу щодо своїх дітей. Як наслідок, в дітей може виникати *почуття занедбаності і непотрібності*, а також думки, що вони не потрібні нікому, не є важливими людьми, які заслуговують на увагу та турботу. З цією впевненістю вони і йдуть далі по життю;
- у більшості родин, де спостерігається насильство, його наявність не обговорюють відкрито. Крім того, батьки зазвичай наполягають на тому, що не слід обговорювати сімейну ситуацію з вчителями, шкільними психологами або друзями. Як наслідок, діти починають почувати себе *ізольованими від перевесників*; деякі навіть думають, що з ними щось не так через те, що їхнє життя в родині відрізняється від життя їхніх однолітків.

Узагальнюючи, слід сказати, що застосування тілесних покарань та авторитарна модель виховання викривлює уявлення підлітків щодо допустимості проявів насильства й агресії, призводить до формування впевненості у виправданості застосування насильства. Дитина, яка живе в хворобливій,

травматичній реальності знаходить полегшення в ненормальному фантазійному житті, проєктуючи його на інших людей та їхні тіла у формі фізичного чи сексуального насильства. В будь-якому випадку така дитина не здатна адекватно оцінювати те, які дії є насильницьким, через глибоке порушення процесу соціалізації внаслідок ушкодженого сімейного функціонування. Крім того, насильство породжує насильство. Людина, що зростала в обставинах, в якій затверджується насильство, схильна до розв'язання конфліктів з іншими дітьми, дорослими або власних внутрішніх конфліктів насильницьким шляхом.

ВИЯВЛЕННЯ ПРИХОВАНИХ ФОРМ НАСИЛЬСТВА ЩОДО ДИТИНИ

Виявити та зафіксувати всі ознаки сімейного насильства щодо дітей досить важко, тому фахівці-психологи О. Кочемировська та А. Ходоренко створили методiku, яка дозволяє виявити жорстоке поведіння з дитиною.

Ця індикативна методика була створена на підставі попереднього вивчення досвіду та потреб спеціалістів, які стикаються з проблемою попередження насильства в сім'ї.

В ній відокремлено та визначено основні характеристики (психологічні, фізичні та сексуальні) дітей, що потерпають від сімейного насильства. Базова індикативна методика може бути доповнена психодіагностичним тестуванням, глибинним інтерв'ю тощо. Для працівників освіти найважливішими її частинами є:

- базові індикативні таблиці наявності сімейного насильства над дитиною;
- карта спостереження за поведінкою дитини (якщо планується подальша психологічна реабілітація дитини та її направлення до психологічної служби).

Індикативні таблиці наявності сімейного насильства

Ця методика складається з двох таблиці. У першій таблиці відокремлено *наочні ознаки насильства* над дитиною. У другій – *непрямі ознаки* насильства щодо дитини. Кожна таблиця складається з чотирьох стовпчиків:

- 1) перший стовпчик містить у собі характеристики тих чи інших ознак насильства;
- 2) у другому стовпчику подано спосіб визначення цих ознак. Основні з цих способів – це огляд та безпосереднє спостереження за дитиною, станом її житла, родичами;
- 3) у третьому стовпчику цієї таблиці фахівець робить відмітку про наявність тієї чи іншої ознаки насильства в сім'ї (чорнилом або кульковою ручкою);
- 4) четвертий стовпчик слугує для приміток та нотаток. Нотатки також роблять чорнилом або кульковою ручкою.

При аналізі результатів необхідно пам'ятати, що одна або дві відмітки в таблицях не можуть свідчити про наявність насильства в сім'ї.

Індикативні таблиці

П.І.Б дитини _____

Посада та П.І.Б. особи, що заповнювала таблиці _____

Дата заповнення:

Таблиця 1.

Ознака насильства	Спосіб виявлення	Відмітка про наявність	Примітки
Зсуви й переломи кісток, крововиливи	Спостереження		
Забиті місця, синці, подряпини на видимих частинах тіла, особливо незвичної форми – від ременя, лозини тощо	Спостереження		
Опіки, незвичайні за формою та/або походженням (наприклад, від цигарки або розжареного посуду)	Спостереження		
Сліди укусів	Спостереження		
Брак ваги	Спостереження		
Застарілий бруд на відкритих частинах тіла (обличчя, руки, волосся)	Спостереження		
Алкогольне або наркотичне сп'яніння дитини	Спостереження		
Набряк обличчя (внаслідок ляпасів)	Спостереження		
Відмова розмовляти	Бесіда		
Уповільнене мовлення	Бесіда		
Заплакане обличчя дитини, набряклі очі	Спостереження		
Поганий запах від дитини	Спостереження		
Вагітність малолітньої дитини	Спостереження		
Травми молочних залоз, сідниць, нижньої частини живота, ділянки геніталій та анального отвору	Ознайомлення з медичною картою		
Сторонні предмети в геніталіях, анальному отворі чи сечовивідному каналі	Ознайомлення з медичною картою		
Збільшений вагінальний отвір чи почервоніння в ділянці геніталій	Ознайомлення з медичною картою		

Таблиця 2.

Непрямі ознаки сімейного насильства щодо дітей	Спосіб виявлення	Відмітка про наявність	Примітки
Відмова показати закриті одягом частини тіла – руки, ший тощо	Спостереження, бесіда		
Зачіску зроблено в домашніх умовах непідходящим інструментом (волосся обрізано нерівно, «сороче гніздо» на голові)	Спостереження,		
Незвичний одяг (шарф влітку, рукавички тощо)	Спостереження		
Одяг, що не відповідає віку дитини (надто малий або занадто великий)	Спостереження		
Одяг із застарілими плямами бруду або рваний	Спостереження		

Нема одягу, що відповідає погодним умовам	Спостереження		
Відмова від медичної допомоги	Бесіда, опитування		
Зухвала, зокрема агресивна та/або сексуалізована, поведінка дитини	Спостереження, бесіда, опитування		
Дитина надмірно мовчазна, скована	Спостереження, бесіда		
Дитина апатична, не проявляє жодної емоційної реакції з приводу того, що відбувається	Спостереження, бесіда		
Схильність до знущання над тваринами	Опитування, спостереження		
Схильність до сексуалізованих виявів прихильності за відсутності інших форм вияву прихильності	Спостереження, опитування		
Неналежне медичне забезпечення потреб дитини	Спостереження, опитування		

Карта спостереження за поведінкою дитини

П.І.Б дитини _____

Посада та П.І.Б. особи, що заповнювала карту _____

Дата заповнення:

Підкресліть в таблиці порушення поведінки дитини, виявлені протягом спілкування з нею

Характер порушення	Прояв
Агресивність	ламає речі, штовхає перевесників, б'є, щипає чи кусає інших людей, плюється, лається
Негативізм	робить все «навпаки», відмовляється навіть від цікавих занять, часто застосує слова «не хочу» або «не буду»
Демонстративність	відвертається, повертається спиною, здійснює «підкреслені» рухи, намагається будь-якою ціною привернути до себе увагу, слідкує за реакцією на свої дії негативістського характеру
Емоційна відгородженість	уникає дивитись у вічі співрозмовнику, прагне самотності, мало розмовляє, прагне «відмовчатись», майже не рухається
Псевдоглухота	не виконує прохань або не відповідає на запитання соціального процівника, незважаючи на те, що чує та розуміє зміст звернення
Запальність	легка збудливість, імпульсивність, дратівливість, постійна готовність вступити в бійку
Уразливість, дратівливість	легко ображається, постійно незадоволений вираз обличчя, легкий перехід на крик та сльози
Конфліктність	поведінка, що провокує конфлікт
Нерішучість	постійна невпевненість в правильності власних дій, страх помилки, улесливий погляд та страх перед покаранням через помилку
Охочість до дурощів	реагує сміхом на слова вчителя, кривляється, перекирлює знайомих
Страхи (які саме)	

Тривога	блукання очима, відсторонений погляд, напружена поза, дитина неочікувано та зненацька здригається, демонструє немотивовану боязкість тасторожкість
Скованість	рухова скованість в новій ситуації
Егоцентричність	дитина сконцентрована на власній особі, вважає, що всі події, пов'язані з нею, з її поведінкою
Дефіцит уваги	легко відволікається, не може сконцентруватись на питаннях соціального працівника, їх треба повторювати кілька разів
Рухова розгальмованість (гіперактивність)	швидко збуджується та довго заспокоюється; починає діяти та говорити раніше, ніж повністю почує завдання чи питання; не може спокійно сидіти на місці; темп рухів прискорений; кількість рухів надлишкова
Мовна розгальмованість	розмовляє голосно; темп мовлення прискорений, «говорить швидше, ніж думає», «захлинається» словами
Нерозуміння складних мовних конструкцій	не розуміє складні речення або довгі пояснення вчителя, легко стомлюється
Нерозуміння простих мовних конструкцій	не розуміє прості речення та звернення до себе
«Застрягла» поведінка	малює елементи, що постійно повторюються; постійно повторює одну і ту ж фразу, довго не може переключитись з одного запитання чи завдання на інше, «нав'язливість» при спілкуванні, довго пам'ятає образ
Знижена розумова та фізична працездатність	легка стомлюваність

Друга частина карти спостереження (призначена для фахівців-психологів) є низкою *незакінчених речень*. Як вже зазначено, дитина, яка пережила насильство, схильна приховувати цей факт, а прямі питання можуть завдати їй подальшої травматизації. Отже, для того щоб створити чіткіше уявлення про характер сімейної ситуації дитини, не дратуючи її, шкільні психологи можуть застосовувати метод незакінчених речень. Вони підібрані таким чином, щоб в них були представлені теми любові, сімейних стосунків, ставлення до батьків тощо. Аналіз результатів методики дозволяє виявити наявність та характер проблемних зон в сімейному оточенні. Окрему увагу слід приділити тематиці тих речень, які дитина утруднилась, не змогла (або відмовилась) продовжити, а також тих, де тема сімейних стосунків розкрита «у найвищому ступені», «у надто схвальному» тоні, який суперечить іншим даним. Проблема дитини часто міститься саме в ситуаціях, що їх описують подібні речення.

Протягом виконання дитиною завдання, психолог продовжує спостереження, робить необхідні висновки та заносить їх у відповідні бланки.

Незакінчені речення (українською мовою)

Інструкція: Будь ласка, заверши наведені речення одним чи декількома словами, у будь-якому порядку. Якщо якийсь речення викликає ускладнення, повернись до нього пізніше.

Коли я був зовсім маленьким (маленькою) _____
Мої батьки іноді _____

Мені здається, що моя родина _____
 Думаю, що мій батько рідко _____
 Я завжди хотів(-ла) _____
 Мої діти в майбутньому ніколи _____
 Знаю, що нерозумно, але боюся _____
 Моя мати і я _____
 Зробив(-ла) би все, щоб забути _____
 Якби мій батько захотів _____
 Не люблю людей, які _____
 Моя мати _____
 Я хотів(-ла) би, щоб мій батько _____
 Я дуже сильно хочу _____
 Настане день, коли _____
 Мені б хотілося перестати боятися _____
 Думаю, що мій батько _____
 Більше всього я хотів(-ла) би в житті _____
 Я люблю свою матір, але _____
 Я почуваю себе винним(-ою), якщо _____
 Мій найяскравіший спогад _____
 Мені дуже не подобається, коли батьки _____
 Найгірше, що я робив(-ла), це _____
 Коли мені хочеться купити щось _____
 Мої батьки часто _____
 Сподіваюся на _____
 Більшість моїх друзів не знають, що я боюся _____
 Моя родина поводить з мною _____
 Найбільше я люблю людей, які _____
 Коли я стану дорослим (дорослою) _____

**Незаконченные предложения
(на русском языке)**

Інструкція: Пожалуйста, закончи предложение одним или несколькими словами

Когда я был совсем маленьким (маленькой) _____
 Мои родители иногда _____
 Мне кажется, что моя семья _____
 Думаю, что мой отец редко _____
 Я всегда хотел(-а) _____
 Мои дети в будущем никогда _____
 Знаю, что глупо, но боюсь _____
 Моя мать и я _____
 Сделал(-а) бы все, чтобы забыть _____
 Если бы мой отец захотел _____
 Не люблю людей, которые _____
 Моя мать _____
 Я хотел(-а) бы, чтобы мой отец _____
 Я очень сильно хочу _____

Наступит день, когда _____
Мне бы хотелось перестать бояться _____
Думаю, что мой отец _____
Больше всего я хотел(-а) бы в жизни _____
Я люблю свою мать, но _____
Я чувствую себя виноватым(-ой), если _____
Мое самое яркое воспоминание _____
Мне очень не нравится, когда родители _____
Самое худшее, что я делал(-а), это _____
Когда мне хочется купить что-то _____
Мои родители часто _____
Надеюсь на _____
Большинство моих друзей не знают, что я боюсь _____
Моя семья обращается со мной _____
Больше всего я люблю людей, которые _____
Когда я стану взрослым(-ой) _____

ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ РОБОТИ З ДІТЬМИ, ПОСТРАЖДАЛИМИ ВІД СІМЕЙНОГО НАСИЛЬСТВА

Перший контакт із дитиною, постраждалою від насильства в сім'ї або свідком насильства є надзвичайно важливим. В цілому загальним принципом бесіди з дитиною – жертвою насильства є отримання повного обсягу інформації в ході спонтанної розповіді дитини (але, зрозуміло, що можливості вчителя в цьому плані є обмеженими). Корисну інформацію під час бесіди може надавати зовнішня поведінка дитини та її батьків, їхня міміка, жести, мовні інтонації. Водночас слід пам'ятати, що встановлення довірчого контакту з дитиною і ретельне з'ясування сімейної ситуації потребує довгого часу й спеціальної підготовки, а тому покладається на працівників відповідальних соціальних служб. Водночас надання їм первинної інформації щодо стану справ у родині є важливим завданням педагога, а тому необхідні відомості мають бути зібрані якомога ретельніше (в тому числі й шляхом бесіди з дитиною та її сім'єю – якщо це можливо). Таким чином, основна увага вчителя має бути приділена спостереженню за дитиною та її станом, а також тому, щоб заспокоїти дитину та якомога швидше передати інформацію щодо неї до соціальних служб.

Проте коли виникає необхідність поставити дитині ті чи інші запитання, вчитель має пам'ятати, що успішність бесіди з нею залежить від правильного розуміння рівня її розвитку. Складність запитань має відповідати інтелектуальному рівню дитини та її життєвому досвіду; крім того, слід пам'ятати, що діти (особливо молодшого віку) надають здебільшого правдиву інформацію, а їхні свідчення є достовірними. Особливу увагу треба звернути на складність виявлення обставин та ознак сексуального насильства, але при підозрі щодо наявності статевого зловживання огляд та опитування треба провадити дуже обережно та делікатно.

Умовою успішності роботи є довіра дитини до педагога, створення ним сприятливої психологічної атмосфери, але встановлення єдності з постраждалою дитиною є складним завданням. Зазвичай дитина не звертається по допомогу самостійно, і це ставить її в залежне становище щодо дорослих людей, перш за все членів власної родини. Спільну роботу з фахівцем дитина може сприймати як вступ до ще одного «таємного зв'язку», і це сприятиме формуванню опору цій взаємодії та виникненню страхів, оскільки життєвий досвід навчив дитину розглядати стосунки з дорослими крізь призму небезпеки або загрози. Крім того, протидія контакту з фахівцем може бути обумовлена відтворенням у пам'яті дитини негативних почуттів та переживань.

Водночас вступ вчителя або шкільного психолога в контакт з дитиною дозволяє сфокусувати увагу всіх членів родини на особистості дитини; сформулювати їхню мотиваційну готовність до подальшої спільної роботи з корекції внутрішньосімейних стосунків та психологічної реабілітації дитини (особливої значущості цей момент набуває в умовах, коли дитина зазнала сексуальних зловживань). Слід також зазначити, що намагання виявити повну картину сімейного насильства передбачає реалізацію низки психокорекційних захо-

дів, спрямованих на зменшення рівня травматизації дитини та відновлення її психічного стану.

Отже, основним завданням на першому етапі взаємодії з дитиною є забезпечити їй відчуття психологічної безпеки не лише через систему юридичних гарантій, але й на рівні самовідчуття. Первинна бесіда з дитиною, побудована на м'якій, недирективній взаємодії, має допомогти фахівцю відповісти на такі запитання:

1. Які негативні прояви наявні в поведінці дитини, і наскільки вони є небезпечними для неї та її оточення?
2. На якому рівні розвитку перебуває дитина, та які її ресурси? Наскільки терміновій реабілітації вона потребує, та наскільки глибоким має бути втручання?
3. Що в родині заважатиме заходам, спрямованим на допомогу дитині? Які можливості має сім'я для зниження рівня насильства щодо дитини?
4. Чи готові члени родини взяти участь в процесі психологічної реабілітації дитини та сімейних взаємин?
5. Яким чином можуть бути залучені заклади освіти (школа, дитячий садок), охорони здоров'я, органи та служби у справах неповнолітніх, кризові центри та служби психологічної підтримки, родичі дитини до участі в реабілітаційній роботі?

Отже, коли дитина розповідає про насильство щодо неї, то

1. Поставтеся до дитини серйозно, покажіть, що ви їй повністю вірите.
2. Залишайтеся спокійними (незважаючи на те, що саме та якими саме словами розповідає дитина, адже вона через нестачу словарного запасу може застосовувати нецензурну лайку та жаргонізми, які чує від батьків чи інших родичів).
3. Заспокойте та підтримайте дитину словами:
 - Добре, що ти мені сказала(-в). Ти правильно зробила(-в).
 - Ти в цьому не винна (не винний);
 - Не ти одна (один) потрапила(-в) в таку ситуацію, це трапляється і з іншими дітьми;
 - Бувають такі секрети, які не можна зберігати, якщо тобі зробили погано, і я хочу тобі допомогти. Мені треба переказати іншим людям (соціальному працівнику, психологу) інформацію про те, що сталося. Вони захочуть поставити тобі кілька запитань. Вони допоможуть зробити так, щоб ти відчувала(-в) себе в безпеці.
4. Не думайте, що дитина обов'язково ненавидить свого кривдника або сердиться на нього. Батьки залишаються для неї батьками незалежно від того, як вони поведуться з дитиною, яка продовжує їх любити та боїться зашкодити їм своїми словами чи діями.
5. Терпляче відповідайте на запитання та розвіюйте тривоги дитини.
6. Стежте за тим, щоб не давати обіцянок, яких ви не можете дотриматись (наприклад, «Твоя мама не засмутиться» або: «З тим, хто тебе скривдив, нічого не зроблять»).

Розмовляючи з дитиною, яка зазнала зловживань з боку інших членів родини:

1. Проводьте бесіду наодинці.
2. Поставте прямі запитання в м'якій формі (наприклад, «Чи правильно я розумію, що тобі зробили боляче? Розповіси, будь ласка, як саме це сталося. Покажи, де в тебе боляче», «Мені здається, що тобі не вистає їжі. Чи я правий/права?»).
3. Слухайте, не виносячи суджень (наприклад, не слід переривати дитину, яка описує, що сталося за допомогою брудної лайки – можливо, вона не знає інших слів для опису ситуації).
4. Надайте інформацію про місцеві служби допомоги (якщо це відповідає віку дитини, або родичам, які зацікавлені у розв'язанні ситуації) та якомога швидше передайте відомості щодо інциденту насильства.
5. Скажіть дитині, що насильство в сім'ї буде повторюватися, але вона вже зробила перший і дуже важливий крок для його подолання.
6. Скажіть дитині, яка зазнала насильства, що ви її підтримуєте, і що вона не винна в тому, що трапилось.

Фахівець при спілкуванні з дитиною в жодному разі не має:

- бути нетерплячим та перебивати її;
- робити поспішні висновки;
- намагатися завершити думки дитини, її висловлювання;
- втрачати зоровий контакт з дитиною, жестами та рухами тіла демонструвати неуважність;
- відповідати недоладно;
- змінювати предмет розмови;
- залякувати дитину (в тому числі тим, що її родичів буде суворо покарано);
- критикувати дитину або глузувати з неї.

Слід зазначити, що діти можуть досить точно розповісти про події, що відбулись, вже у віці 2–3 років, а трирічні діти здатні давати адекватні свідчення в суді. Загалом діти будь-якого віку можуть розповідати про те, що вони знають, якщо ставити їм запитання у зрозумілій для них формі. Отже, ці факти створюють підґрунтя для побудови бесіди з постраждалою дитиною:

1. Вчитель або шкільний психолог не «допитує» дитину.
2. Ставлячи запитання, слід враховувати, що для маленьких дітей дуже складно слідкувати за двома (або більше) думками та темами.
3. Діти та дорослі розмовляють «різними мовами», отже, необхідно виробити форму діалогу у зрозумілій для дитини формі. Наприклад, маленькі діти не розуміють метафор та застосовують всі слова у їхньому прямому значенні. Загалом діти не здатні давати «дорослі» пояснення щодо особистих переживань.
4. Слід пам'ятати, що суперечливість у відомостях, що їх надають діти є нормальною. Крім того, дитина далеко не завжди зізнається, що не розуміє поставлене запитання. Необхідно також враховувати, що вміння відтворювати тексти «напам'ять» не означає, що дитина розуміє, що саме вона відтворює.

5. Необхідно враховувати, що реакція дітей на запитання далеко не завжди є відповіддю. Це відбувається, коли відповідь не несе в собі потрібної інформації, або коли дитина розуміє питання інакше, ніж гдав дорослий.

Отже, для успішної побудови первинної бесіди з дітьми молодшого віку вчитель має:

1. Представитись, коротко розповісти про себе.
2. Домовитись з дитиною про правила бесіди та переконатися, що вона їх зрозуміла:
 - а) «Якщо я не зрозумію твоєї відповіді, я поставлю окремі запитання кілька разів»;
 - б) «Скажи мені, якщо не зрозумієш запитання»;
 - в) «Скажи мені, якщо не знаєш відповіді»;
 - г) «Поправ мене, якщо я неправильно тебе зрозумію».
3. Визначити рівень розвитку дитини та її здатність розуміти питання:
 - а) спитати в дитини день тижня, місяць, пору року або ставити інші прості запитання, які покажуть наскільки дитина орієнтується в навколишньому світі;
 - б) попросити дитину перерахувати її улюблені кольори та показати предмети відповідного кольору в кабінеті;
 - в) попросити дитину назвати предмети, більші, ніж... (менші, ніж...).
4. Ознайомити дитину з темою бесіди, уникаючи слів на кшталт «тяжкий», «страшний», «насильство», «напад» тощо, які можуть створити певні настанови.
5. Домовитись з дитиною, що вона говоритиме правду:
 - а) визначити, чи розуміє дитина різницю між правдою та брехнею. Навести кілька прикладів та попросити дитину визначити, де була правда, а де брехня (наприклад, «Ти – дівчинка. Це правда?» або «Якщо я скажу, що в тебе вісім рук, це буде правда чи брехня?»);
 - б) взяти в дитини письмове зобов'язання говорити правду;
 - в) сказати, що зараз ви почнете ставити їй різні запитання і нагадати про домовленості за п. 2.
6. Визначити характеристики побутового життя дитини, поставивши їй такі запитання:
 - а. Як тебе звать, скільки тобі років, коли в тебе день народження?
 - б. Де ти живеш?
 - в. Хто живе разом з тобою?
 - г. Який твій дім? Хто в якій кімнаті живе?
 - г. Що в тебе було на сніданок? А вчора? Яка їжа тобі подобається більш за все?
 - д. В якій школі ти вчишся (який дитсадок відвідуєш)?
 - е. Як звать твою вчительку (виховательку)?
 - є. Що тобі подобається в школі більш за все? Чому?
 - ж. Чи є в тебе найкращий друг? Розповіси про нього?
7. Перейти до вільної бесіди. М'яко попросить дитину розповісти вам про те, що трапилося: «Розкажи мені все, що знаєш про...» або «Я чула

(чув), що з тобою щось сталося. Розкажи мені про це...». Заохочуйте дитину говорити, застосовуючи коментарі з відкритою кінцівкою на кшталт «І тоді...» або «Розкажи мені докладніше...». Уточнюйте найважливіші події, якщо вони здаються недостатніми або неможливими: де саме стався інцидент насильства, в який час доби («на вулиці було темно чи ні?»); як давно це сталося; як часто відбуваються такі ситуації («коли це відбулось останній раз? А до того?»); що робила доросла людина, що робила сама дитина.

Опитування родичів та сусідів треба проводити на тих же засадах, що й бесіду з дитиною, оскільки для них розмови про ситуацію насильства теж зазвичай є досить важкими. Це пов'язано з тим, що родичі часто не хочуть «вносити бруд з хати», бояться подальшої відповідальності, втрати якихось благ, оголоски, а тому намагаються применшити серйозність того, що сталося.

Правила, якими має керуватися фахівець при встановленні обставин сімейного насильства:

- не піддаватися так званому «першому враженню»;
- детально дослідити ситуацію;
- дотримуватися дистанції щодо винуватця подій та не вступати з ним (нею) у дискусію;
- не заперечувати факт наявності насильства (навіть, якщо вам здається, що дитина перебільшує проблему або викликає у вас недовіру чи відразу);
- не висловлювати підтримки чи згоди, якщо постраждала дитина стверджує, нібито вона сама винна в тому, що сталося;
- підкреслити, що ніхто не заслуговує на таке поведіння, і що дитина вже зробила перший крок для зміни ситуації на краще;
- не применшувати серйозність інциденту, що стався;
- зберігати спокійний та безоцінювальний спосіб поведінки;
- співчувати постраждалій дитині, віддавати належне її почуттям;
- надати інформацію щодо притулків та інших місцевих осередків, де можна отримати юридичну та психологічну допомогу.

Недотримання зазначених правил може серйозно зменшити можливості розв'язання проблеми сімейного насильства щодо дитини та навіть зашкодити їй.

Вчителю необхідно пам'ятати

- Жоден сигнал щодо насильства в сім'ї не можна сприймати легковажно, навіть якщо він надходить від дитини.
- Кожне втручання має індивідуальний характер. Ні в якому разі не можна переносити на конкретний випадок висновки, зроблені вами або вашими колегами у схожій, на вашу думку, ситуації сімейного насильства.
- При спілкуванні з постраждалими необхідно враховувати, що діти перебувають зазвичай у стані сильного емоційного збудження (або пригніченості) внаслідок пережитої загрози та психічного перенапруження.

- Спосіб ведення розмови має сприяти заспокоєнню та підтримці постраждалих.
- Дитина зазвичай не здатна оцінити ситуацію і рідко називає пережите саме насильством.
- Кривдник дуже часто видає себе за спокійну, врівноважену людину, яка не розуміє, чого від неї хоче вчитель. Зовнішньо це виглядає досить вигідно.
- Винуватець часто покладає відповідальність за скоєне на жертву, мовляв, сама напросилася, довго дошкуляла йому, і він (вона) в якийсь момент просто втратив контроль, не стримався(-лась).
- Винуватець обіцяє зробити все, що тільки побажають члени сім'ї та шкільні фахівці, аби тільки останні відмовилися від втручання.

ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ «Я-ПОВІДОМЛЕНЬ»

Важливо вміти проявляти толерантність у ході спілкування. У конфліктній ситуації, коли людина переживає сильні негативні емоції, виникають проблеми з адекватним вираженням своїх почуттів. Одним з ефективних способів розв'язання цієї проблеми є усвідомлення своїх почуттів та здатність сказати про них своєму партнеру. Саме цей спосіб самовираження і називається «Я-повідомлення».

«Я-повідомлення» – це усвідомлення та проголошення власного стану, викликаного ситуацією, що сталася. Використання під час спілкування «Я-повідомлення» допомагає висловити свої відчуття, не принижуючи іншу людину (порівняйте: «Ти знову прийшов додому об 11-й вечора???» та «Я дуже хвилююся, коли ти приходиш додому об 11-й вечора!»).

«Я-повідомлення» – це проголошення почуттів, які ви переживаєте у неприємній для вас ситуації, визначення та формулювання власної проблеми з цього приводу («Вибач, але я відчуває роздратованість, коли ти це говориш...»), «Коли я чую такі твої слова, я навіть не знаю, що сказати, настільки я розгублена»).

Формулюючи так запитання, ви усвідомлюєте власну проблему: це – моя проблема, що я роздратована, це мої відчуття, і ніхто, крім мене, не може зрозуміти, чому саме ці відчуття викликала у мене така ситуація. Важливо зрозуміти, що «Я-повідомлення» конструктивно змінює не лише ваше особисте ставлення до проблемної ситуації, а й ставлення вашого партнера. Ваше щире висловлювання своїх почуттів з позиції усвідомлення власної відповідальності за те, що з вами відбувається, не може нікого образити чи викликати агресію, а, навпаки, спонукає партнера замислитись над правильністю і його власного вчинку.

«Я-повідомлення» передбачає не тільки проговорювання свого емоційного стану, а й визначення умов та причин, що викликали таку ситуацію.

Орієнтовна схема «Я-повідомлення»:

- 1) опис ситуації, яка викликала напруженість («Коли я бачу, що ти ...», «Коли це відбувається ...», «Коли я стикаюсь з такою ситуацією ...»);
- 2) точне визначення власного почуття у певній ситуації («Я відчуваю ...», «Я не знаю, що сказати ...», «У мене виникла проблема ...»);
- 3) побажання до зміни такої ситуації («Я попросив би тебе ...», «Я буду вдячний тобі, якщо ...»).

АЛГОРИТМ ДІЙ ПРАЦІВНИКІВ СИСТЕМИ ОСВІТИ У ВИПАДКУ ВИЯВЛЕННЯ НАСИЛЬСТВА В СІМ'І ТА ЖОРСТОКОГО ПОВОДЖЕННЯ З ДІТЬМИ

Рекомендації

У випадках, коли Ви маєте підозри у тому, що по відношенню до дитини вчинено жорстоке поведження або є реальна загроза його вчинення (вдома з боку батьків, піклувальників, з боку однолітків, з боку інших працівників навчального закладу або інших осіб)

Варіанти дій

Варіант I: Ви можете повідомити про це в усній чи письмовій формі адміністрацію навчального закладу.

Варіант II: Ви можете самостійно письмово повідомити про це територіальний підрозділ Служби у справах дітей за місцем проживання дитини.

Варіант III: Ви можете самостійно повідомити про виявлений факт жорстокого поведження кримінальну міліцію у справах дітей або будь-якого працівника органів внутрішніх справ.

У випадках, коли до Вас звернулась дитина з усною скаргою щодо жорстокого поведження з нею

Варіант I: оформіть звернення дитини у письмовій формі та передайте його до адміністрації навчального закладу.

Варіант II: оформіть звернення дитини у письмовій формі та передайте його до територіального підрозділу служби у справах дітей.

Варіант III: оформіть звернення дитини у письмовій формі та передайте його до органу внутрішніх справ.

Варіант IV: повідомте про це в усній чи письмовій формі від свого імені перелічені органи.

У випадках, коли Ви стали свідком жорстокого поведження з дитиною

Якомога швидше повідомте про цей факт міліцію в усній чи письмовій формі. Одночасно можете повідомити територіальний підрозділ служби у справах дітей, адміністрацію закладу.

Яким чином відбувається документування Вашого звернення чи повідомлення, або звернення дитини

У разі звернення або повідомлення до адміністрації закладу

Якщо звернення (повідомлення) усне, то адміністрація закладу зобов'язана оформити це повідомлення письмово з позначкою, від кого та коли (дата, час) отримано повідомлення. Адміністрація закладу зобов'язана терміново (протягом однієї доби) передати цей документ територіальному підрозділу Служби у справах дітей за місцем проживання дитини.

Служба у справах дітей повинна належним чином зареєструвати це повідомлення відповідно до законодавства України.

У разі звернення або повідомлення до територіального підрозділу служби у справах дітей

Ваше звернення має бути належним чином оформленим відповідно до вимог Закону України «Про звернення громадян». Зокрема стаття 5 цього Закону передбачає такі вимоги до звернення: «...У зверненні має бути зазначено прізвище, ім'я, по батькові, місце проживання громадянина, викладено суть порушеного питання, зауваження, пропозиції, заяви чи скарги, прохання чи вимоги. ... Письмове звернення повинно бути підписано заявником (заявниками) із зазначенням дати».

Закон України «Про звернення громадян» допускає й усну форму звернення. При цьому посадова особа, яка приймає усне звернення повинна вчинити ті самі дії, що й у разі письмового звернення. Однак письмова форма звернення зменшує ризик ймовірного недбалого ставлення з боку посадової особи.

У разі звернення або повідомлення до органу внутрішніх справ

Повідомити можна в письмовій чи усній формі, зокрема телефоном.

У разі усного звернення або телефонного повідомлення працівник органу внутрішніх справ складає протокол цього звернення чи повідомлення.

Письмове звернення орган внутрішніх справ реєструє належним чином передбаченим законодавством України.

Чого не треба робити

Не треба намагатися самотужки розв'язати проблему. Це може призвести до порушення законодавства та бути небезпечним для Вас особисто. Наприклад, не треба самостійно приймати рішення щодо відвідування сім'ї, де, Ви підозрюєте, вчинено жорстоке поведження по відношенню до дитини.

Ваші дії припиняються у той час, коли звернення або повідомлення передано компетентним органам. На наступних етапах Ви можете бути залучені до розв'язання ситуації як фахівець, дії якого погоджено з міжвідомчою командою та внесені до спільного плану дій надання допомоги дитині (та її сім'ї).

Що далі...

Далі справа є компетенцією установ, організацій і посадових осіб, яким передано звернення чи повідомлення. Але, звичайно, що Вас турбуватимуть результати розгляду звернення чи повідомлення (складеного Вами особисто або за зверненням дитини).

Порядок дії відповідних служб та посадових осіб, до яких було передано звернення або повідомлення з приводу жорстокого поведження з дитиною або реальної загрози його вчинення та механізми взаємодії, визначає законодавство України.

Законодавство передбачає інформування заявника (особи, яка здійснила повідомлення або звернення).

Також у самому зверненні (повідомленні) може бути зазначено, що заявник бажає бути поінформованим про подальший перебіг справи, бути присутнім під час розгляду звернення тощо.

СУТНІСТЬ, ВИДИ ТА ПРИНЦИПИ СОЦІАЛЬНОЇ ПРОФІЛАКТИКИ НАСИЛЬСТВА ТА ЖОРСТОКОГО ПОВОДЖЕННЯ З ДІТЬМИ

Соціальна профілактика – вид діяльності, що охоплює комплекс заходів економічного, політичного, правового, медичного, психолого-педагогічного характеру, спрямованих на попередження, обмеження та локалізацію негативних явищ у соціальному середовищі.

Як доводить багаторічна практика організацій, що працюють з проблемами попередження та подолання насильства, цей феномен має виражений циклічний характер: практично кожен акт насильства має свою передісторію, і практично завжди насильницькі дії мають тенденцію до повторення. Тому завдання профілактики – первинної, вторинної і третинної – нерозривно пов'язані між собою.

Первинна профілактика насильства в сім'ї та жорстокого поведіння з дітьми спрямована на все суспільство, є найбільш масовою та неспецифічною. Її завданнями є формування в суспільстві ненасильницького світогляду, культури ґендерної толерантності та чуйності, неприйняття насильницької моделі поведінки по відношенню до жінок, дітей та насильницьких стосунків в сім'ї. Інструментом первинної профілактики можуть бути превентивні програми та інформаційні кампанії різного рівня.

Основними суб'єктами профілактичної діяльності на цьому рівні є система освіти, шкільні психологи, соціальні педагоги та працівники соціальних служб.

Вторинна профілактика спрямована на раннє виявлення ситуацій підвищеного ризику щодо виникнення насильства або жорстокого поведіння, та на відвернення причин та умов, які сприяють скоєнню насильства конкретними особами.

Діяльність на цьому рівні втручання здебільшого пов'язана з розв'язанням конфліктів та реагуванням на прояви неадекватної поведінки дорослих щодо дитини (в тому числі, на рівні впровадження програм розвитку батьківських навичок, яка сприяє соціальній реабілітації агресорів). Якщо в родині дитини складна (кризова) ситуація, вивчається можливість провести сімейну (або шкільну – якщо мова йде про дії вчителя чи вихователя) групову нараду, вжити заходів родинного консультування та соціальної допомоги.

Третинна профілактика означає міри втручання у тих ситуаціях, коли насильство та жорстоке поведіння вже здійснено і діяльність спрямовано на недопущення рецидиву, реабілітацію жертви та роботу з агресором.

Мета профілактики цього виду – проведення відповідних запобіжних або каральних заходів, реалізація психокорекційних програм, переорієнтація поведінки агресора в сторону поваги до особистості дитини та загальнолюдських цінностей. Крім того, обов'язковим елементом є робота з потерпілими, їхня реабілітація та інтеграція у громаду. Для цього залучають належні ресурси громади та створюють середовище підтримки.

Важливим елементом зазначених програм є зв'язок із соціальними послугами в громаді, які можуть надати потрібну допомогу в процесі реінте-

грації кривдника (наприклад, лікування від алко- та наркозалежності, психіатрична/психологічна допомога та соціальна робота з ним і його найближчим оточенням). Дуже важливу роль у цьому відіграє мультидисциплінарна команда.

Соціальна профілактика всіх видів може здійснюватися на рівні всього суспільства, окремого регіону, макросередовища (макрорівень), окремої соціальної групи, закладу, організації, мікросередовища (мікрорівень), окремого індивіда (індивідуальний рівень).

Профілактична робота на *макрорівні* здійснюється у вигляді комплексних національних профілактичних програм, кампаній у засобах масової інформації, масових заходів, скоординованої діяльності у межах закладів та організацій на найвищому державному рівні.

На *мікрорівні* профілактика здійснюється у вигляді спеціальних регіональних програм, заходів та окремих дійств у межах закладів та організацій та за місцем проживання.

Індивідуальний рівень профілактики – це робота, що здійснюють спеціалісти й волонтери з окремими особами.

Можна виділити такі загальні завдання соціальної профілактики:

- дослідження причин та факторів проблеми;
- встановлення ресурсів, необхідних для подолання проблеми, або виявлення наявних;
- запобігання негативному впливу середовища;
- розширення можливостей для задоволення потреб, подолання проблеми, повноцінної життєдіяльності (підвищення соціальних ресурсів);
- подолання особистісних факторів, котрі здійснюють вплив на виникнення та загострення проблем або заважають їхньому розв'язанню;
- підвищення особистісних ресурсів, здібностей особистості адекватно реагувати на проблеми, долати їх та задовольняти потреби;
- організація взаємодії суб'єктів у подоланні проблеми, організація діяльності, що спрямована на попередження та подолання проблем.

Успіх профілактичної роботи у більшості випадків залежить від дотримання **основних принципів** соціальної профілактики:

- 1) забезпечення права людини на незалежний вибір своєї поведінки, обмеженого подібним правом інших людей, відмова від спроб маніпулювати людиною;
- 2) екологічність, безпечність профілактичних дій для представників цільових груп та їхніх виконавців;
- 3) відповідність профілактичних заходів потребами та інтересам представників цільових груп, їхнім віковим та соціокультурним особливостям;
- 4) запобіжний характер профілактики;
- 5) системність заходів;
- 6) міжвідомча співпраця у здійсненні заходів та профілактичних програм.

ПРАВИЛА ПОВЕДІНКИ УЧНІВСЬКОГО КОЛЕКТИВУ³

Правила роботи дитячого колективу необхідні для того, щоб створити мікросередовище, «суспільство», в якому кожній дитині буде комфортно вчитися й існувати, навчатися працювати спільно, співвідносити власний світогляд з поглядами інших, розв'язувати та запобігати конфліктам, розв'язувати проблеми, створювати спільні плани та організовувати спільну діяльність, почувати себе безпечно. Тільки так можна створити спільноту, в якій кожна дитина буде важливою, де є спільні цілі, можливості і перспективи, де кожен має певні обов'язки перед собою та іншими.

Формалізовані й прийняті всіма чіткі і зрозумілі правила допомагають налагодженню плідної співпраці у дитячому колективі та, зокрема, сприяють попередженню проявам насильства і жорстокого поводження. Важливо, щоб ці правила (особливо, якщо йде мова про загальношкільні правила) розповсюджувалися не тільки на дітей, а й на дорослих: вчителів, батьків, адміністрацію школи. Серйозне ставлення дорослих до цих внутрішніх правил допоможе зробити їх реальними та дієвими. Першочерговим завданням правил роботи учнівського колективу є забезпечення базових потреб дітей з врахуванням потреб дорослих, так щоб клас, школа стали для дітей місцем, де можна нормально навчатися і знаходити друзів. Особливу увагу варто приділити безпеці дітей у школі, класі. Потрібно, щоб такі правила розробляли представники всіх груп, на які вони будуть розповсюджуватися, та приймали під час загального обговорення.

Чим менше правил, тим краще. Кожне має бути чітко сформульованим і зрозумілим. Учитель може сам запропонувати кілька правил, наприклад, не ображати молодших та слабкіших, берегти майно школи тощо. Кожне правило обговорюють з огляду на причини його виникнення, його важливості та потенційних наслідків, до яких може привести його недотримання або нехтування ним – брак безпеки.

Як мінімум, правила роботи учнівського колективу повинні врегулювати такі питання:

- організоване та демократичне висловлювання кожного під час навчання та загальних обговорень (наприклад, правило піднятої руки, критикувати думку, а не особистість);
- регламент, можливість пересуватися класним приміщенням та виходити з нього під час занять, дотримання дисципліни (наприклад, приходити, починати та закінчувати заняття вчасно, виходити під час занять не більше ніж на 10 хвилин у випадку крайньої необхідності або за спеціальним дозволом вчителя);
- запобігання насильству та жорстокому поводженню (наприклад, повна заборона проявів насильства, розв'язання міжособистісних конфліктів за допомогою переговорів у присутності вчителя або психолога);

3 Використано матеріали статті «Свобода навчатися, свобода навчати», Лиса Кумекер, Джбан Шейн.

- процедуру прийняття рішень та розв'язання проблем (наприклад, загальне класне обговорення, голосування, залучення психолога чи шкільного медіатора на прохання вчителя або дітей).

Особливо варто звертати увагу на зрозумілість показників дотримання чи порушення кожного правила, варто уникати абстрактних правил із суб'єктивним тлумаченням (наприклад, бути активним на уроках – для кожного активність може означати різну поведінку).

Розпочати створення правил учнівського колективу (класу) можна з обговорення таких запитань:

- Чи все добре у нашому класі?
- Чи добре ми навчаємося?
- Чи комфортно нам в школі, в класі?
- Якщо будуть виникати проблеми, то як нам варто поводитись, щоб маленькі проблеми не переросли у великі?
- Які правила нам потрібні, щоб забезпечити комфортне спільне навчання та перебування у школі, ефективно розв'язання проблем, конфліктів?

Обговорення можна почати з наявної для дітей проблеми – поведінки у їдальні, ставлення старшокласників у коридорах школи тощо.

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВИЛ УЧНІВСЬКОГО КОЛЕКТИВУ

Варто пам'ятати, що правила діятимуть лише тоді, коли буде чітка система заохочень та нагород за виконання правил та система наслідків за їхнє порушення. Метою визначення таких наслідків має бути не покарання, а спрямування уваги на правила; досягнення розуміння їхнього змісту, а не побоювання. Наслідками порушень можуть бути нагадування, догана, вибачення, відшкодування, зустріч з директором, батьками, обговорення випадку перед всім класом, школою. Бажано, щоб кожне правило мало свої певні наслідки при його порушенні.

Важливо показати, що правила дійсно працюють, та обговорити, як це забезпечувати. На початку кожного дня варто розпочинати роботу з обговорення правил, всіляко підтримувати поведінку, згідно з ними. Якщо якісь правила не засвоюються та порушуються, то слід знову обговорити їх: зміст, важливість, розуміння, формулювання зрозумілою мовою.

Безумовно, правила учнівського (класного) колективу – це більше домовленість між дітьми та вчителем (класним керівником, вихователем) із врахуванням думки інших сторін (вчителів, адміністрації, батьків). Однак роль останніх може бути більш-менш пасивною. Щодо шкільних правил, то до їхньої розробки і прийняття обов'язково мають бути активно залучені всі учасники навчального процесу. Крім того, шкільні правила матимуть складнішу процедуру створення, обговорення та прийняття. Якщо класні правила можна обговорити та прийняти всім класом, то загальношкільні правила потребують створення представницьких груп, обговорення у кожній групі, врахування пропозицій, вироблення спеціальної процедури прийняття та підписання. Враховуючи це, загальношкільні правила матимуть й складнішу структуру, бо в них мають бути відбиті права і обов'язки всіх сторін навчального процесу, а також всі процедури, зокрема, прийняття рішень різного рівня, розв'язання конфліктів та надзвичайних ситуацій, стеження за дотриманням правил, внесення змін до правил. Також загальношкільні правила мають не суперечити законам України.

Загальношкільні правила також потребують спеціальної процедури стеження за їхнім дотриманням: не лише вчителі та/або адміністрація – тут мають бути активно залучені діти та батьки. Це може бути спеціальний загальношкільний орган із чітко визначеними повноваженнями та структурою, які б дозволяли слідкувати за дотриманням правил (наприклад, скринька довіри). Поряд з цим правила окремого класу можна простежувати на рівні самого класного колективу і не виходити за межі цього класу (групи). Ті порушення, які проблематично усунути всередині класного колективу, виносити на обговорення поза його межами.

Правила роботи класу (групи дітей) слід записати на аркуші фліпчарту, ватмані або підготувати відповідний стенд та розмістити у зручному для читання місці (на стіні у класі, групі). Можна також зробити пам'ятку (наприклад, роздрукувати) для кожної дитини та вклеїти її у щоденник.

Оформлення загальношкільних правил має свою специфіку. Найчастіше вони матимуть вигляд спеціального документа, підписаного представника-

ми груп, на які правила розповсюджуються (директора, лідерів учнівського, вчительського та батьківського самоврядування якщо такі існують або спеціально обраних представників цих груп). Окрім спільно напрацьованого документа, загальношкільні правила можуть бути розміщені в холі школи та бути доступними для кожного учня. По можливості необхідно забезпечити кожну дитину друкованим документом правил, а також провести їхню загальношкільну презентацію або спеціальні заняття.

ПРОЦЕДУРА ПРИЙНЯТТЯ ПРАВИЛ РЕКОМЕНДАЦІЙ ВЧИТЕЛЮ З ПРОВЕДЕННЯ ОБГОВОРЕННЯ ПРАВИЛ РОБОТИ ДИТЯЧОГО КОЛЕКТИВУ

При створенні правил класу (групи) вчителю рекомендовано притримуватися таких порад щодо ведення дискусії.

- Кожному класу необхідні певні правила. Деякі правила пропонує та затверджує учнівський колектив, деякі пропонує вчитель.
- Причини прийняття правил учитель має пояснити учням. Однак є правила, які необхідно внести до переліку та при цьому не обговорювати з учнями завчасно їхню необхідність (наприклад, правила поведінки під час надзвичайної ситуації, пожежі; заборона насильства), вчитель відповідає за їхнє дотримання та його авторитет в таких ситуаціях відіграє надзвичайну роль.
- Правила, які є і не обговорюються з дітьми створюються для підтримки безпеки у школі, щоб допомагати навчатися, зробити школу рівною мірою комфортним місцем для дітей і дорослих. Чим старший вік дітей, тим частіше необхідно обговорювати необхідність прийняття тих чи інших правил, звертати увагу на їхнє усвідомлення.
- Якщо правило заведено, то кожен повинен його дотримуватися, навіть якщо воно йому не подобається. Однак завжди можна ініціювати обговорення необхідності того чи іншого правила та введення змін. Необхідно періодично ставити собі питання «Чи справедливе це правило? Чи воно працює? Чи створює воно неприємності для когось? Чи можемо ми його покращити?».
- У вчителя є право обирати правила з запропонованих дітьми варіантів, варіювати їх.
- Тільки вчитель може регулювати наслідки недотримання правил, однак в нього на це мають бути вагомі причини.

ПРИКЛАД ШКІЛЬНОЇ КОНСТИТУЦІЇ

Гімназія ім. Т. Шевченка, м. Кіровоград

Гімназійний Парламент Учнівської Республіки від імені учнів гімназії, виражаючи суверенну волю школярів, спираючись на давні традиції самоврядування в українському шкільництві, дбаючи про дотримання прав і свобод дитини та гарних умов її навчання і розвитку, прагнучи зміцнювати шкільну республіку, керуючись типовими правилами для учнів, приймає цю Конституцію – Основний Закон Учнівської Республіки.

Розділ I. Загальні засади.

Стаття 1. Гімназія імені Тараса Шевченка є демократичною, правовою школою.

Стаття 2. Ця Конституція поширюється на всіх учнів гімназії, незалежно від класу, віку і посадового становища.

Стаття 3. Дитина, її життя і здоров'я, честь і гідність та недоторканність визначаються найвищою цінністю в гімназії.

Стаття 4. Право визначати і змінювати конституційний лад належить виключно учням гімназії, які погоджують це з дирекцією і вчительським колективом.

Стаття 5. У гімназії визнається і діє принцип верховенства права. Конституція гімназії має найвищу юридичну силу для учнів гімназії.

Стаття 6. Державною мовою в гімназії є українська. Гімназія сприяє вивченню іноземних мов.

Стаття 7. Кожен гімназист має право користуватися шкільним майном відповідно до закону.

Стаття 8. Зовнішньошкільна діяльність спрямована на встановлення контактів і взаємовигідного співробітництва з іншими школами та іншими навчальними закладами, у тому числі із закладами вищої освіти.

Стаття 9. Учнівська Республіка має свою символіку, опис і порядок використання якої встановлюється окремим законом.

Розділ II. Права, свободи, обов'язки учнів та вчителів.

Стаття 10. Права і свободи учнів та вчителів, закріплені цією Конституцією, не є вичерпними.

Стаття 11. Кожна людина в школі має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо під час цього не порушуються права і свободи інших учнів та вчителів.

Стаття 12. Усі учні є рівними перед законом, незалежно від віку і класу.

Стаття 13. Кожен учень має право на повагу його гідності. Ніхто не може бути підданий фізичному чи такому, що принижує його гідність, покаранню.

Стаття 14. Кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, за винятком грубих і нецензурних слів та висловів, які ображають інших.

Стаття 15. Кожен має право на свободу світогляду і віросповідання.

Стаття 16. Учні гімназії мають право на об'єднання в різні неполітичні організації, порядок створення і діяльності яких визначається окремим законом.

Стаття 17. Учні мають право брати участь в управлінні Учнівською Республікою, у загальногімназійному та класному референдумах, вільно обирати та бути обраними до органів Республіки.

Стаття 18. Учні мають право збиратися на збори і мітинги, якщо це не порушує Статуту гімназії і дисципліни в гімназії.

Стаття 19. Кожен учень має право користуватись шкільними кабінетами, бібліотекою, спортивним залом, не порушуючи під час цього навчально-виховного процесу.

Стаття 20. Кожен має право на навчання, яке він здійснює, навчаючись у певному класі.

Стаття 21. Кожен, хто навчається, має право на відпочинок під час перерви. Завантажувати учнів під час перерви дозволяється лише у визначеному законом порядку.

Стаття 22. Учням гарантується свобода наукової, навчальної, літературної і художньої творчості.

Стаття 23. Права і свободи учнів захищаються учнівським судом та дирекцією гімназії.

Стаття 24. Кожному гарантується право знати свої права і обов'язки.

Стаття 25. Захист честі гімназії, її репутації, шанування її символіки є обов'язком кожного гімназиста.

Стаття 26. Кожен зобов'язаний вчасно приходити на навчання, старанно виконувати домашні завдання, обов'язки чергового, дотримуватись встановлених у гімназії правил поведінки.

Стаття 27. Кожен зобов'язаний неухильно дотримуватися цієї Конституції, шкільної дисципліни та законів школи, не посягати на права, свободи, честь і гідність інших.

Стаття 28. Кожен зобов'язаний старанно навчатися. Незнання законів і правил не звільняє від відповідальності перед колегами, вчителями чи дирекцією гімназії.

Розділ III. Вибори, референдум.

Стаття 29. Учнівське волевиявлення здійснюється через вибори і референдум. Право голосу мають учні гімназії, які навчаються у 5–11 класах.

Стаття 30. Вибори до органів Республіки є вільними, рівними, прямими, здійснюються шляхом таємного голосування. Позбавляються права голосування учні, які стоять на внутрішньошкільному обліку чи мають незадовільну поведінку протягом двох тижнів підряд.

Стаття 31. Загально гімназійний референдум призначається директором гімназії, президентом або парламентом Республіки за погодженням з дирекцією.

Стаття 32. Референдум не розглядає питання зміни розкладу уроків, їхньої тривалості, тематики та інших питань, які регламентовані чинним законодавством України і належить до компетенції дирекції чи вчителів.

Розділ IV. Парламент Учнівської Республіки.

Стаття 33. Конституційний склад гімназійного парламенту залежить від кількості 5–11 класів, по два представники від кожного класу.

Депутатом від класу може бути учень, який має оцінки за чверть не нижче 8 балів і «добру» поведінку та навчається в школі не менше одного року. Повноваження депутатів визначаються спеціальним законом.

Стаття 34. Право законодавчої ініціативи належить директору гімназії, його заступникам, класним керівникам, президенту та депутатам парламенту.

Стаття 35. Закони підписують голова парламенту, президент та директор гімназії.

Стаття 36. Контроль за дотриманням конституційних прав і свобод здійснює президент Республіки спільно із заступником директора з виховної роботи

Розділ V. Президент Республіки

Стаття 37. Президент Учнівської Республіки є її главою і виступає від її імені.

Стаття 38. Президент обирається на основі загального, рівного, прямого виборчого права таємним голосуванням терміном на один навчальний рік.

Президентом може бути школяр, який досяг 9-го класу, має право голосу, навчається в гімназії не менше 3-х років, має за рік оцінки не нижче 10 балів. Одна й та сама особа не може бути обрана Президентом більше двох термінів підряд.

Чергові вибори президента здійснюються в останню суботу вересня кожного року. Порядок проведення виборів президента встановлюється законом.

Стаття 39. Повноваження президента починаються з моменту складення присяги, але не пізніше, ніж через 7 днів після оголошення результатів виборів. Приведення президента до присяги здійснює директор гімназії.

Стаття 40. Президент Республіки користується правом вільного доступу до дирекції гімназії на час виконання своїх повноважень. Повноваження і порядок діяльності президента визначаються окремим законом.

Розділ VI. Органи виконавчої влади.

Стаття 41. Порядок і склад органів влади визначають гімназійний парламент спільно з президентом.

Стаття 42. Виконавчу владу в класі здійснює староста класу.

Розділ VII. Прикінцеві положення.

Стаття 43. Конституція Учнівської Республіки гімназії імені Тараса Шевченка набуває чинності з дня її прийняття.

Стаття 44. День прийняття Конституції Учнівської Республіки гімназії імені Тараса Шевченка є гімназійним святом – Днем Конституції гімназії.

ПРИТЧА «ПО ТРЬОХ МУДРЕЦІВ ТА СЛОНА»

Одного разу троє мудреців прийшли до палацу, щоб позмагатися, хто з них мудріше. Їх привели до раджі, який придумав їм серйозне випробування. Мудрецям зав'язали очі, а на площу перед палацом вивели слона, до якого їх і підвели.

Ніхто з цих трьох ніколи в житті не зустрічав слона і, зрозуміло, ніколи не бачив його. Раджа наказав їм торкнутися слона, домовитися про те, що за тварина перед ними, а потім розповісти про це всім.

Мудреців підвели до слона.

Один торкався хобота, інший – ноги, а третій – вуха слона.

Кожен з них почав висловлювати свою думку іншим.

Перший сказав, що він щойно тримав у руках велику та сильну змію, яка, якщо розлютиться, зможе запросто задушити людину. Другий категорично не погодився і сказав, що хоч це дійсно жива істота, але не змія. Він додав, що ця тварина дуже могутня, як величезне дерево, яке не можна обхопити руками. Третій же глузував з інших і сказав, що він торкався крил величезного метелика, що, мабуть, може літати дуже високо. Мудреці з зав'язаними очами сперечалися, перекрикували один одного. Вони посварилися й не змогли домовитися. Коли прийшов час розповідати всім про те, що ж за тварина перед ними, кожний висловив свою версію.

Раджа сміявся з мудреців. Він сказав, що жоден з них не відрізняється мудрістю. Всі вони щось уявили про живу істоту перед ними, але були однаково далекі від істини. Кожний сприйняв істоту помилково, тому що був упертий і не хотів слухати. Але якби вони прислухалися один до одного, то зрозуміли б, що кожний з них торкався тільки однієї з багатьох частин тварини. Речі багатогранні, істина поруч, істина помирає у конфлікті, істина народжується спільними зусиллями.

ХАРАКТЕРИСТИКА ШКІЛЬНОЇ МЕДІАЦІЇ ЯК МЕТОДУ ПОПЕРЕДЖЕННЯ ТА РОЗВ'ЯЗАННЯ КОНФЛІКТІВ

У демократичних державах при розв'язанні спорів, конфліктів, крім традиційної системи судів і арбітражу, використовують процедуру посередництва, яка називається *медіацією*.

У багатьох країнах Заходу працюють спеціальні служби медіації, які надають професійні послуги. Медіація як альтернативний метод розв'язання конфліктів стає все популярнішою в навчальних закладах: школах, коледжах, університетах.

Медіація, на відміну від судової і арбітражної практики, заснована на принципах ненасильницького врегулювання конфліктів.

Медіатор займає нейтральну позицію: він не оцінює, не судить, не приймає рішень. Сторони самі повинні прийняти рішення і домовитись. Завдання медіатора: створити умови для того, щоб вони домовились: почули і зрозуміли один одного, перейшли від боротьби до співдружності.

Медіація – це професійна діяльність у сфері організації комунікації, яка має свої правила, достатньо регламентовану процедуру, детально пропрацьовані комунікативні техніки і стратегії.

Під час медіації посередник:

- організовує процес спілкування;
- забезпечує учасників конфлікту;
- створює умови для повного прояснення ситуації;
- спрямовує хід переговорів в конструктивне річище;
- стимулює пошук і пропозиції конструктивних рішень;
- організовує обговорення запропонованих пропозицій;
- досягає повного розуміння сторонами досягнутих домовленостей.

Шкільна медіація⁴

Шкільна медіація – це новий підхід до розв'язання і запобігання спірним і конфліктним ситуаціям на всіх рівнях системи освіти.

Слово «школа» має дуже широке значення. У звичному трактуванні воно позначає місце для здобуття початкових знань. Але часто ми використовуємо інші сенси цього слова. Під «школою» часто мають на увазі і систему освіти, і надбання досвіду, і комплекс певних способів вивчення якої-небудь галузі знання, і напрям (у науці, філософії, мистецтві тощо), що має певні відмінні властивості, і, нарешті, просто група учнів, однодумців, послідовників. Саме завдяки такому широкому трактуванню слова «школа» означення «Шкільна медіація» повною мірою відбиває весь спектр можливостей, які цей підхід відкриває для освіти.

Ще з часів Петра I укорінився вираз «відчувається школа». У такому контексті слово «школа» припускає наявність системи, яка об'єднує теоретичні знання і практичний досвід. Подібна система особливо важлива, коли йдеться про навчання взаємодії в конфліктних ситуаціях і про запобігання

⁴ За матеріалами Центур медіації і права – <http://www.mediacia.com/mediation.php?pid=1&id=8>.

конфліктам. Лише навчившись сполучати теорію і практику, ми зможемо об'єднати зусилля зацікавлених інститутів і груп людей, кинувши ці зусилля на розв'язання суперечки.

Шкільна медіація – це збірне поняття, застосовне до всього різноманіт-тя варіантів спілкування дітей, підлітків і молоді в цілому як між собою, так і з представниками інших вікових груп. При такому широкому спектрі спілку-вання часто доводиться мати справу з зіткненням інтересів. Шкільна медіація передбачає, що ми можемо скоротити кількість подібних зіткнень і полегши-ти їхні наслідки.

Навичкам мирно розв'язувати конфліктні ситуації і запобігати їм можна навчити. І чим раніше ми почнемо це навчання – тим краще. Вже в **дитячому садку** дитина потрапляє в зону конфліктної взаємодії як з іншими дітьми (в групі), так і з вихователями. Не завжди є і взаєморозуміння між дітьми і їх-німи власними батьками. Крім того, трапляється, що дитина випробовує на собі пресинг чужих батьків, які таким чином захищають своїх власних дітей. Негативний досвід поведінки самого малюка в конфлікті, несправедливе ставлення інших людей і всього світу навколо серйозно діють на психіку ди-тини. Формуються стереотипи і настанови, які він пізніше переносить в до-росле життя. Надалі це приводить до ускладнень і може вимагати втручання фахівців, застосування комплексу реабілітаційних заходів. Але перенавчати завжди складніше, ніж учити. Тому діти дошкільного віку не менше за інших потребують того, щоб разом з процесом пізнання світу вони мали можливість осягати мистецтво конструктивної взаємодії з іншими людьми.

Подібне навчання **дошкільнят** завжди відбувається в ігровій формі й не має вікових протипоказань. Це цілком природно, оскільки спонтанна взаємодія наявна в будь-якому віці – незалежно від того, навчена людина «правильному» спілкуванню чи ні. Спілкування – це природна частина жит-тя, а конфлікт є її невіддільним складником. Але діти, що пройшли підго-товку у сфері медіаційної взаємодії в дошкільних навчальних закладах або в спеціально організованих групах, краще орієнтуються в життєвих ситуа-ціях. Ще одним аргументом на користь раннього навчання дітей основам медіації є той факт, що воно дозволяє краще підготувати дитину до шко-ли. Діти, що пройшли таке навчання, менш схильні до стресу, пов'язаного з приходом в густонаселене середовище школи, де конфлікти відбуваються буквально на кожному кроці.

В **шкільні роки** спектр необхідних навичок для навчання поведінці в конфлікті і його превенції стає набагато ширшим. З'являється можливість навчати школярів роботі шкільними медіаторами або помічниками шкіль-них медіаторів (у тих випадках, коли «медіатору», що починає, необхідна підтримка зі сторони дорослих або досвідченіших однолітків). Ця робота від-бувається поза шкільними уроками, тобто дитина має можливість займатися цікавою для себе діяльністю, не пов'язаною з навчанням. Мотивація до поді-бних занять дуже висока, оскільки вона пов'язана з визнанням школяра лю-диною, яку наділяють відповідальністю, щоб допомагати іншим в розв'язанні суперечки. Це справжня «доросла» діяльність, в результаті якої дитина діс-тає можливість осмислено сприймати навколишній світ і своє місце в ньому. Не тільки навчання, але й подальша «професійна» діяльність в ролі шкільного

медіатора здійснюється в тісному контакті з дорослими, і в її основі лежить спільність інтересів дорослого і дитини.

Контакт між дорослими і дітьми особливо важливу роль грає в **підлітковий період**. Саме в ці роки дитині необхідно навчитися усвідомлювати себе як самоцінну і розвиту особу, яка на підставі своїх внутрішніх критеріїв здатна здійснювати вільний і відповідальний вибір. І цей вибір стосується не тільки власної поведінки, інтересів і нахилів. Дитина самостійно визначає своє місце в житті, визначає коло своїх ідеалів.

Але, як не раз вже підкреслювалося, школа – це дзеркальний відбиток «великого» суспільства. Це місце, де концентруються суспільні тенденції і процеси, – як позитивні, так і негативні. От чому в **концепції шкільної медіації** загальноосвітня школа не розглядається як окремий елемент освіти, а є важливою сполучною ланкою: від дитячого віку до молодості і зрілості. Від того, як буде організовано процес пізнання і розуміння конфліктів на всіх етапах дорослішання дитини, залежить і те, з яким багажем вийде вона в доросле життя. У подібному пізнанні і вивченні на рівних з дитиною можуть взяти участь і дорослі. Викладачі, психологи, або батьки, що не здобули свого часу необхідних знань і умінь, мають можливість навчитися навикам медіаційного розв'язання конфлікту разом з дітьми.

Школа є міні-соціумом, і від того, як навчаються діти взаємодіяти з ровесниками і представниками інших поколінь на території школи, залежить, як вони зможуть це робити в реальному дорослому соціумі. Якщо конфлікти гратимуть руйнівну роль в житті дитини – їх негативні наслідки позначаться і через десятиліття. Якщо ж конфліктна взаємодія в шкільні роки навчить її ставитися до конфлікту як до точки збірки, як до можливості вийти на рівень глибинного розуміння свого опонента, такий позитивний досвід може бути плідно використаний надалі. **Комунікація** не представлятиме для такої людини небезпеки, що значно розширить її можливості і в професійній діяльності, і в особистому житті.

Багато конфліктів між школярами приховані від очей дорослих – адже діти не завжди охоче пускають їх на свою «територію». Конфлікт, який тліє, може проявитися раптово і в загостреній формі. Такий конфлікт врегулювати складніше, ніж «за гарячими слідами», до того ж він обтяжений серйозними наслідками. У багатьох подібних конфліктах учасниками стають не тільки сторони, що сперечаються, але й особи, втягнуті в конфлікт всупереч своєму бажанню. Особливо часто це відбувається в шкільних компаніях або в неформальних об'єднаннях підлітків. Мати своє коло спілкування і бути частиною групи, об'єднаною спільністю інтересів, – природне бажання людини. У шкільному віці це є насущною потребою, і дитина наполегливо шукає групу однолітків, з якою б її щось зв'язувало. Ця потреба настільки висока, що часто діти опиняються в компаніях, що сповідають асоціальні ідеали лише тому, що у них не залишається вибору.

Створення «груп рівних» на базі шкіл, вишів, дозвільних установ в рамках ідеї шкільної медіації – прекрасна можливість для молодого покоління зробити правильний вибір. Подібні об'єднання дозволять не тільки «зайняти» дітей справою, навчити їх корисним навичкам взаємодії з агресивним психологічним середовищем, але і захистять суспільство від зростання

злочинності. Безпека і комфорт – основні умови, які дозволяють розраховувати на те, що подібні групи матимуть і великі корегувальні можливості. Очоловані педагогами і психологами, навченими методу шкільної медіації, «групи рівних» здатні займатися дитиною і підлітком, уважно простежувати його потреби, одночасно навчаючи його медіаційним навичкам спілкування і способам їхнього застосування на практиці. Навички діяльності шкільного медіатора необхідні не тільки школярам. Студентство також потребує технологій, які сприяють виробленню навичок комфортного існування в соціумі. Усвідомлена організація свого життя молодими людьми вимагає упевненості в можливості реалізації своїх життєвих планів. Конфлікт – істотна перешкода, яка може виникнути на цьому шляху. Уміючи орієнтуватися в ситуаціях конфлікту, прогнозувати ці ситуації, молода людина може розраховувати на свої сили, а не залежати від волі обставин. Стабільність у взаєминах з людьми формує в людині відвертість, довіру до світу. Особа, упевнена в собі, не потребує проявів агресії як захисної форми поведінки.

Медіація – це й ефективна методика розв'язання суперечок між різними рівнями великого колективу. У зв'язку з цим окремої уваги заслуговують **психологи, педагоги і адміністрація виховних і навчальних закладів**. Адже робота з дітьми і молоддю пов'язана з великою відповідальністю, так що емоційне виснаження тут може настати дуже швидко. Безграмотно збудовані відносини з учнями і колегами є додатковим стресогенним чинником. В результаті дуже часто у педагогів, соціальних педагогів, адміністративних працівників вищих і середніх навчальних закладів відбуваються емоційні зриви, погіршується самопочуття, можуть розвиватися серйозні хвороби. Неможливість продовжувати трудову діяльність в навчальних закладах приводить до частой змінюваності кадрів, що, в свою чергу, негативно позначається на відносинах в колективі через додатковий стрес при зміні викладачів і організаторів процесу навчання. В результаті страждає **якість навчання школярів і студентів**, які не зможуть повною мірою відбутися як фахівці і прийти на зміну своїм вчителям. Виникає зачароване коло, у виході з якого зацікавлена вся виховно-освітня система.

Першими заходами з врегулювання цієї ситуації є створення умов для нормалізації міжособових відносин в колективі, чи то групі підлітків чи педагогічному колективі дитячого садка, школи, вишу. Навчання медіації дає можливість створювати здорову обстановку в колективі вже за рахунок того, що з його допомогою виявляються інтереси кожного окремого члена групи. Але не слід забувати, що, одержуючи турботу і увагу у виховних і освітніх навчальних закладах, юне покоління проводить велику частину дня поза їхніми стінами. І, зрозуміло, кожна дитина як і раніше потребує підтримки сім'ї. За всієї важливості ролі дитячого садка, школи і вишу у вихованні і розвитку дітей і молоді, – життя в сім'ї залишається найважливішою частиною зростання підлітка, хлопця або дівчини. Сім'я є близьким соціальним оточенням людини, навіть якщо через різні обставини він проводить в ній лише невелику частину часу. За даними соціологічних досліджень, саме сім'я робить найбільший вплив на формування особистості дитини. Саме з сім'ї вона бере моделі поведінки і побудови відносин з іншими людьми. Ці моделі поведінки згодом можуть стати переважними, і якщо вони засновані на помилкових

орієнтирах, то шкоду, яку вони заподіюють дорослій людині, важко виміряти. Практично в кожній сім'ї з часом виникають великі або менші проблеми, оскільки сім'я є системою, що розвивається. Дитина дорослішає, і зі зміною її потреб і можливостей міняються і ролі в сім'ї. Це процес дуже динамічний і вимагає швидкої перебудови і адаптації всіх членів сім'ї, що на практиці відбувається далеко не завжди. От чому конфлікти є неминучими супутниками зміни ролей і відносин усередині сім'ї. Якщо ця зміна ролей і пов'язаний з нею конфлікт є усвідомленим процесом – він легко піддається корекції. Але якщо проблеми дитини і решти членів сім'ї замовчуються, тоді вони набувають хронічного характеру. У соціальних масштабах це виглядає як девіантна поведінка, зростання злочинів на ґрунті міжнаціональної ворожнечі, формування злочинних угруповань тощо. От чому особливо важливим є чуйне ставлення до дитини підліткового віку. Саме в цей час у неї відбувається перегляд цінностей, а разом з тим і пошук нових авторитетних фігур, нових кумирів, нового виду діяльності. Шкільна медіація дозволяє займатися проблемами дитини, оскільки вона ставить в центр уваги саме потреби особи.

Навчання шкільної медіації корисне батькам, тому що допомагає їм налагодити спілкування зі своїми дітьми. У сім'ї часто виникають конфлікти, що супроводжуються бурхливим сплеском емоцій. Якщо члени сім'ї вміють осмислити, усвідомити свої відчуття, то такі конфлікти не мають руйнівного характеру, бо в подібних ситуаціях конфлікт – прояв емоційної значущості членів сім'ї, їхнього бажання спілкуватися. У таких випадках вимагає корекції лише форма їхнього спілкування. Грамотні з погляду медіаційного підходу до конфлікту члени сім'ї не потребують того, щоб піддавати свої відчуття випробуванням. Сім'я може не перетворюватися на випробувальний полігон, де апробуються військові стратегії для подальшого «спілкування» з іншими людьми. Сім'я може і повинна залишатися місцем, де рідні люди дістають підтримку і розуміння. Отже, шкільна медіація, спираючись на спадкоємність навчання і впровадження медіації у виховно-освітні установи, починаючи з дитячого садка і закінчуючи вишом, може супроводжувати людину на всіх етапах її життєвого шляху, забезпечуючи допомогу в розв'язанні життєво важливих питань.

Умови проведення шкільної медіації⁵:

Медіацію проводять лише за умови добровільної згоди обох сторін конфлікту.

Для **спрямування** особи **на медіацію** обов'язковим є визнання нею факту скоєного та своєї участі в цьому. Це не означає, що людина має повністю визнавати свою провину. Але, якщо вона говорить: «Мене взагалі там не було» – тоді **медіація** неможлива. Під час **медіації** не проводять ніяких розслідувань. Тому, якщо одна сторона не визнає своєї участі у конфлікті, **медіацію** проводити неможливо.

5 Коло турботи, проведення програм відновного правосуддя для підлітків. – Петрозаводськ: Юніорська спілка «Шлях», 2006.

Для медіації підходять випадки, коли:

- 1) є постраждалим (навіть якщо це злочин не проти людини, а проти власності, то постраждалою стороною може бути організація в особі директора, іншого представника адміністрації);
- 2) звинувачений визнає свою участь у конфлікті;
- 3) справа не пов'язана з наркотиками або злочинами, скоєними особою з особливою жорстокістю або в результаті психічних відхилень.

МЕДІАЦІЯ У ШКОЛІ ПОКРОКОВО

Картка 1.

Ситуація 1. Віталій забув вдома ручку. Він звернувся з проханням до однокласників. Сашко виручив Віталія, дав йому дорогу ручку. В кінці уроків Віталій повертає поламану ручку. На вимоги Сашка купити нову не реагує. Між хлопцями виникає конфлікт. Він затягується на тиждень. Їм запропонували звернутися до шкільного медіатора.

Ситуація 2. Урок в 9 класі. Хлопчик і дівчинка постійно розмовляють. На зауваження вчителя не реагують. Вчитель підходить і вимагає, щоб хлопець пересів на іншу вільну парту. Той не поспішає. Вчитель вимагає, взявши хлопця за рукав... Хлопець відштовхує руку вчителя і робить заяву, що його костюм коштує більше, ніж вчителєва зарплата, і він не дозволить застосовувати до нього силу.

Картка 2.

П'ятикрокова схема медіації (для миротворців)

Крок 1. Вступ

Назвіть себе і попросіть тих, хто конфліктує, назвати свої імена. Подякуйте за те, що вони прийшли.

Поясніть, що є чотири правила, що допомагають розв'язувати суперечки:

- 1) хотіти і намагатися розв'язати проблему;
- 2) не кривдити один одного словами або діями;
- 3) не перебивати;
- 4) старатися бути якомога чеснішими.

Запитайте кожну сторону, чи згодна вона з правилами чи ні.

Поясніть, що все сказане є конфіденційним, за винятком злочинної поведінки, поведінки, що може зашкодити здоров'ю та життю учасників обговорення.

Крок 2. «Прояснення ситуації» (не припускає ухвалення рішення)

- 1) Сторони вирішують, хто почне першим.
- 2) Попросіть Сторону 1 розповісти її історію.
- 3) Переформулюйте проблему, про яку Ви дізналися: викладіть факти; опишіть почуття учасників конфлікту з погляду Сторони 1.

Повторіть кроки 2–3 зі Стороною 2.

Крок 3. Визначення проблем і інтересів (не припускає ухвалення рішення)

Після того, як кожна зі сторін розповіла свою історію, Ви можете визначити перелік проблем і інтересів кожної зі сторін. Якщо Ви не впевнені, що вони до кінця зрозумілі, поставте більше запитань.

Ви можете сказати тим, хто сперечається: «Мені хотілося б поставити вам декілька питань, для того, щоб краще зрозуміти проблеми, які ви намагаєтеся розв'язати».

Для прояснення використовуйте неагресивні фрази, наприклад: «Розкажіть мені більше про...»; «Як довго це відбувалося?»; «Коли це відбулося?»; «Що ви відчували?»; «Чому ви так подумали?»; «Якого б результату ви хотіли б досягти після нашої зустрічі?».

Після того, як Ви повністю проясните інтереси кожної з конфліктних сторін, назвіть їх кожному зі сперечальників: «Я чув (-ла), що ти сказав про те, що ... Це так? Я нічого не переплутав(-ла)?...»

Крок 4. Пошук рішення

Рішення проблеми не припускає, що миротворець дає поради, якими скористаються конфліктні сторони. Його завдання – допомогти сперечальникам самим знайти те, що задовольняє обох, рішення, засноване на розумінні інтересів кожного. Пошук рішення відбувається у формі діалогу з кожною зі сторін, якій по черзі ставлять такі запитання:

- Що ви можете зробити для розв'язання проблеми?
- Як ви діятимете в майбутньому, щоб ця проблема не виникала?
- Яке рішення було б оптимальним для вас? Для вашого співрозмовника?
- Яке рішення влаштувало б вас обох?
- Чи готові ви ухвалити це рішення і погодитися з запропонованими умовами? Чи готові ви виконувати його?
- Чи є це рішення незвичайним і несподіваним?

Крок 5. Закріплення миру

Попросіть кожну зі сторін повідомити друзів, що конфлікт розв'язано. Поясніть, що це допоможе уникнути пліток і спотворення інформації, які можуть стати причинами нового конфлікту. Якщо було досягнуто згоди, закріпіть це (письмово або усно). Привітайте тих, хто сперечався, з примиренням.

ЕТИЧНИЙ КОДЕКС МЕДІАТОРА «Українського центру порозуміння»

Метою цього Кодексу є визначення основних принципів та цінностей медіації. Недотримання його є несумісним зі званням медіатора Українського центру порозуміння.

В цьому кодексі використовуються такі поняття.

Медіація – це добровільний та конфіденційний процес переговорів, під час якого третя нейтральна сторона (медіатор) сприяє сторонам в пошуку такого варіанту розв'язання конфлікту, який їх задовольняє.

Медіатор – посередник, який надає сторонам кваліфіковану допомогу щодо врегулювання конфлікту шляхом переговорів.

Сторони (сторона) – сторони (чи одна з сторін), які бажають розв'язати суперечку за участі медіатора (посередника).

Цей кодекс складається з таких розділів: I – особиста етика, II – професійна етика, III – організаційна етика.

Розділ I. Особиста етика.

1. Принципи етики медіатора базуються на етичних нормах життя суспільства та дотриманні гідності людини.

2. Порушенням гідності медіатора є кожний вчинок, який порушує гідність його/її як людини та негативно впливає на авторитет і довіру до виконуваної професійної діяльності як медіатора.

3. Медіатор виконує свої обов'язки з дотриманням прав та свобод людини, незважаючи на стать, вік, расу, політичні переконання, посади та інші відмінності.

Медіатор Українського центру порозуміння в своєму житті та діяльності керується такими базовими цінностями та ідеями щодо природи людини, сутності конфліктів та пошуку шляхів їхнього розв'язання, відновлення душевної рівноваги:

3.1 віра у взаємозв'язок всіх речей і загальної людяності;

3.2 віра у важливість присутності посередника та його тісний контакт зі сторонами для сприяння ефективному вирішенню конфлікту;

3.3 віра у цілющу функцію посередництва, що втілюється через діалог та взаємодопомогу людей;

3.4 віра у потребу більшості людей жити в злагоді;

3.5 віра у бажання більшості людей змінюватись на краще під час набуття життєвого досвіду;

3.6 віра в здатність більшості людей знайти джерела внутрішньої сили для подолання ворожості, для особистісного зростання та допомоги іншим людям у схожих ситуаціях;

3.7 віра у притаманні всім людям почуття гідності та самовизначення, які супроводжують відповідальне ставлення до вирішення конфлікту.

Розділ II. Професійна етика.**Стаття 1. Добровільність.**

а. Процес медіації розпочинається тоді, коли всі сторони добровільно висловили згоду на участь в ньому. Як сторони, так і медіатор, мають право відмовитись від цієї процедури на будь-якому з її етапів.

б. Сторони мають право обирати кандидатуру медіатора чи просити замінити його/її на будь-якій стадії процесу.

Стаття 2. Конфіденційність.

Як сторони, так і медіатор не можуть розголошувати, цитувати, переказувати третім особам, чи як-небудь інакше використовувати інформацію (письмову, усну, пряму чи опосередковану), що стала їм відома під час процесу медіації. Положення цього пункту не розповсюджуються на випадки:

- 1) коли сторони дали на це свою згоду;
- 2) коли інформація використовується в безособовій формі в середовищі професіоналів з метою навчання та обміну досвідом;
- 3) коли отримана інформація свідчить про реальну загрозу завдання шкоди; в такому випадку медіатор повинен поінформувати відповідні органи, часто правоохоронні (в деяких випадках можна поінформувати осіб, яких це стосується).

Стаття 3. Неупередженість.

3.1. Медіатор діє однаково в інтересах обох сторін, незважаючи на вік, стать, соціальний статус, расу, колір шкіри, мову, релігію, політичні чи інші переконання, національне та соціальне походження, майнове, соціальне чи інше становище.

3.2. Медіатор під час участі в процесі переговорів повинен уникати внутрішнього конфлікту інтересів, коли його/її соціальні чи професійні стосунки з будь-яким учасником конфлікту чи його представником, що також бере участь в процесі, можуть вплинути на об'єктивність та призвести до появи упередженого ставлення.

Стаття 4. Нейтральність.

Медіатор не повинен мати особистої зацікавленості в певному варіанті розв'язання конфлікту. Відповідно, медіатор не нав'язує сторонам свої судження чи будь-які варіанти розв'язання спору.

Стаття 5. Взаємовідносини з клієнтом.

Медіатор зобов'язаний:

5.1. Поважати самовизначення сторін (самостійність, волевиявлення) – здатність учасників досягти добровільної згоди.

5.2. Підтримувати право учасників на особисте життя та конфіденційність, на відповідальне використання інформації, на взаємостосунки, що базуються на довірі.

5.3. Сприяти розумінню учасниками процесу медіації та особливої ролі медіатора в цьому процесі.

5.4. Забезпечити справедливу та неупереджену організацію та перебіг кожного з етапів процесу.

5.5. На вимогу учасників надавати їм інформацію щодо своєї кваліфікації, знань та досвіду.

5.6. Надавати консультації всім учасникам процесу на їхнє прохання з питань, що належать до його компетенції.

Розділ III. Організаційна етика.

Стаття 1. Взаємостосунки з колегами.

Медіатор зобов'язаний:

1.1. Поважати досвід, професійну підготовку та ефективність роботи колег та професійних працівників інших сфер, поширювати будь-яку необхідну співпрацю з метою підвищення якості послуг.

1.2. Поважати різні точки зору та практичний досвід колег, а також інших професійних працівників, нести індивідуальну відповідальність за публічну критику щодо їхньої роботи.

1.3. Уникати неконструктивної критики щодо своїх колег.

1.4. Сприяти отриманню знань та досвіду шляхом обміну інформації з колегами та іншими професіоналами з метою підвищення кваліфікації.

1.5. Уникати участі в процесі врегулювання конфлікту якщо інший медіатор (медіатори) вже беруть участь в ньому, без попередньої згоди ведучого медіатора та сторін.

1.6. Надавати своїм колегам інформацію необхідну для сумісної діяльності у випадках, коли в конкретному процесі приймають участь більше, ніж один медіатор.

Стаття 2. Взаємостосунки з Українським Центром Порозуміння

Медіатор, як представник Українського Центру Порозуміння зобов'язується:

2.1. Своїми професійними якостями та відповідальним ставленням до роботи підтримувати репутацію організації та довіру до процесу медіації в цілому.

2.2. Уникати прямої чи опосередкованої критики методів роботи організації, процесу медіації в цілому, а також уникати інших дій, що можуть нанести шкоду репутації Центру чи його партнерів.

2.3. Приймати місію організації та сприяти втіленню ідей та цінностей Українського Центру Порозуміння.

2.4. Вносити на розгляд ради Українського Центру Порозуміння будь-які порушення етичного кодексу.

БАЗОВІ ЗАСАДИ ТРЕНІНГУ ЗАМІЩЕННЯ АГРЕСІЇ (ТЗА)

Очевидно, що агресія може проявлятися у різних формах та способах поведінки – від жорстокого, брутального насильства, злісних жартів, самодеструкції та знищення предметів оточення до відносно м'яких виявів негативізму, порушень дисципліни та дружніх «змагань у силі».

Скажімо, такі **мінімальні вияви агресії** як дружні штовхання, постійні запізнення на заняття, ігнорування зауважень вчителя, засмічення приміщень школи є, на перший погляд, відносно безпечними. Але вони є свого роду прологом до більш серйозних і загрозливих форм агресивної поведінки. Брак несхвальної оцінки та реакції на мінімальну агресію стане стимулом для посилення рівня деструктивної поведінки і може призвести до таких проявів як напади на ровесників або вчителів, зневажання гідності інших людей.

Отже, основним правилом, яке має стати наріжним каменем будь-якої виховної діяльності, є таке: **«жодного заохочення для агресії!»**.

У той же час є небезпека занесення до списку агресивних діянь щонайменших проявів природної активності (або навіть гіперактивності) дитини. Отже, необхідно вміти розрізняти агресію та гру або жвавість, для того щоб визначитися з необхідністю втручання у ситуацію.

Сьогодні є два найвідоміших теоретичних підходи до проблеми агресії, які ґрунтуються на протилежних позиціях. В рамках першого – психобіологічного – підходу, агресію розглядають як невіддільну, вроджену характеристику індивіда, яка є своєрідною фізіологічно обумовленою «спадщиною» тваринного походження людини як виду. В межах цього напрямку розвивалися етологічна теорія К. Лоренца, психодинамічні теорії (психоаналіз З. Фрейда, теорії А. Адлера, Е. Фрома, К. Юнга, В. Райха та їхніх послідовників), теорії фізіологічної зумовленості агресії тощо. Теоретики психобіологічного напрямку вважають, що позбутися агресії неможливо, тому слід знайти способи її ефективної та соціально прийнятної актуалізації: в спортивних змаганнях, в творчості, добросовісній бізнесовій конкуренції, винаходах тощо. Вони також стверджують, що агресія та агресивність є запорукою творчої самореалізації особистості, вони лежать в основі мотивації досягнень, і тому повне позбавлення агресивних тенденцій є навіть шкідливим. Необхідно знижувати лише деструктивний (зокрема аутодеструктивний) потенціал, закладений в агресивні дії, переводячи його в прийнятніші форми.

Інший теоретичний підхід, який виник в період розквіту біхевіоризму та закріпився в межах когнітивної психології, оснований на тому, що агресія – це форма поведінки, якій людина навчається протягом життя. Найвідомішими є теорії Л. Берковіца, А. Бека та, звичайно, А. Бандури, який ввів поняття вікарного (тобто перейнятого під час спостереження за іншими людьми та кіногероями) навчання агресії.

Американський психолог А. Бандура переконливо показав, що **агресивна поведінка** дійсно є **вивченою**. Ми засвоюємо її шляхом спостережень, власного досвіду, неодноразового відтворення у поведінці та здобутті схвалення за неї (наприклад, коли батько підбадьорює свого сина: «Ти ж чоловік,

ти маєш дати їм всім в пику» або коли позитивний герой фільму перемагає всіх «поганих» персонажей, вбиваючи їх).

Можна говорити про три основні «школи» агресії: батьківський дім, школа, засоби масової інформації.

В сім'ї засвоєння агресивної поведінки дитиною може початися зі спостереження сварок батьків, фізичних покарань, досвіду знуцань та образ, примусу «показати силу», схвалення за бійки з друзями або за приниження ровесників тощо.

Іншим місцем, де відбувається навчання агресії, є школа. Це пов'язано з агресивним характером неформальних груп однолітків, а іноді і з непрофесійною, надто жорсткою, агресивною поведінкою вчителів та вихователів.

Однак «найефективнішим» є навчання агресивній поведінці через поглинання змісту різних програм і фільмів у ЗМІ, активного залучення до комп'ютерних ігор тощо. Прояви агресії в газетах, коміксах, фільмах, комп'ютерних іграх і програмах телебачення є різноманітними, і вони зазвичай породжують ефекти наслідування (особливо у молодших школярів та підлітків, в яких ще не сформований бар'єр критичності щодо «екранних» ситуацій). Серед найтипівіших наслідків постійного спостереження за агресією та насильством в ЗМІ є такі:

- патерн (поведінкова модель) злочинця – безпосереднє копіювання зразків насильства;
- патерн жертви – посилення тривожності, страхів, підозрілості, надмірна уважність до питань власної безпеки. Найчастіше ця модель формується в дівчат, завдяки тому, що жертвами насильства на екрані зазвичай виступають жінки. Однак останніми роками, через збільшення кінострічок та програм, де головними «мужніми» героями стають жінки, ця тенденція дещо послаблюється;
- патерн свідка – байдужість до страждань інших, низька емпатія, нерозуміння того, що насильство несе біль. Найчастіше цей патерн спостерігається в надактивних гравців у рольові комп'ютерні ігри з агресивними сюжетами.

Отже, агресія, яку засвоює людина з ранніх років життя, є суспільно підтримуваною формою поведінки, тому її проявів так важко позбутися. Саме меті зниження рівня надагресії і слугує ТЗА – тренінг заміщення агресії – який побудовано на потрійній інтервенції:

- тренінг навичок соціально прийнятної поведінки (ТНСПП);
- набуття навичок контрольованого гніву;
- тренування здатності до моральних висновків.

Американський психолог Харріс ділить людську поведінку на **чотири категорії, відповідно** до ставлення особи до інших і до себе. Такими формами поведінки є:

<i>Поведінка</i>	<i>Ставлення до себе</i>	<i>Ставлення до інших</i>
Асертивна	гарне	гарне
Байдужа	негарне	гарне
Агресивна	гарне	негарне
Маніпулятивна	негарне	негарне

Наша поведінка залежить від життєвої позиції. Зазвичай ми щоденно можемо виявляти всі чотири типи поведінки, але один залишається домінуючим. За Харрісом, агресивна і байдужа поведінка є природженими, а маніпулятивній та асертивній поведінці людина навчається в ході спілкування з іншими.

Більшість людей обирає переважно неагресивну поведінку тому, що вважає агресію аморальною, антисоціальною і неправильною.

Агресивні люди думають інакше, ніж неагресивні. Вони сконцентровані на собі («коли я нервуюся, я не думаю про те, що я когось ображаю»), інтерпретують будь-яку поведінку, як ворожу по відношенню до них. Зокрема, нейтральну поведінку також розглядають вони, як агресивну (погляд незнайомої людини, випадковий дотик тощо); вони приписують діям оточення нове, відірване від реальності значення, передбачають найгірше, звинувачують інших. Характерною для агресорів поведінкою є ригідність, незмінність поглядів, незалежно від ситуації. Вони не змінюють думок та оцінок, незважаючи навіть на переконливі докази того, що вони неправі.

Отже, зниження рівня агресії передбачає, зокрема, розвиток здатності до перегляду власних поглядів.

В окремих випадках агресивна поведінка має багато спільних рис з хімічними залежностями (від наркотиків, алкоголю, нікотину тощо), а саме:

- вона нерозривно пов'язана з ризиком для життя та здоров'я;
- вона є тривалою, стереотипованою та незмінною;
- вона дає короткочасне задоволення, але не розв'язує, а лише загострює проблему;
- агресивна особа заперечує наявність в неї проблеми;
- вона описується як поведінка, яку неможливо контролювати;
- тривала ремісія (час, коли особа не проявляла, стримувала агресію) закінчується новими, як правило сильнішими агресивними нападами;
- особа стає агресивною за будь-якої причини, тобто потрібен лише формальний привід;
- вона підтримується оточенням, ЗМІ, комп'ютерними іграми, місцевими традиціями,
- особа концентрується на агресії – хронічні агресори частіше обирають програми або фільми зі сценами насильства чи жорстокості.

Головні **витоки схильності особи до агресії**, на які можна вплинути в межах ТЗА:

- дефіцит суспільних (соціальних) навичок;
- невміння контролювати гнів;
- специфічний характер мислення та оцінювання себе й навколишнього світу.

Програма багаторівневого втручання, спрямованого на зміну поведінки агресивної молоді, складається з трьох компонентів:

- тренінг (пропрацювання) навичок просоціальної поведінки (поведінковий, конативний аспект);
- тренінг навичок контролю за злістю (емоційний компонент);
- тренінг моральних висновків (пізнавальний компонент).

Основна ідея ТЗА полягає в тому, щоб навчити особу замінювати агресивну поведінку на альтернативну – **асертивну**, що стає можливим після навчання дитини за перерахованими вище трьома напрямками. Тренінг дещо нагадує дитині шкільне навчання – навіть часовий проміжок кожного заняття дорівнює шкільному уроку і становить 40–45 хвилин. Крім того, практикуються домашні завдання, їхня перевірка і обговорення.

Концепція ТЗА базується на тому, що вдале вивчення зазначених трьох «предметів» дозволить успішним «випускникам» програми ефективно трансформувати власну агресію в асертивні дії (наприклад, під час ТНСПП діти крок за кроком вчаться асертивному спілкуванню, тренування контролю гніву допомагає притримати негативні емоції та звернутися до того чи іншого соціального вміння, а тренінг моральних висновків підвищує загальний етичний рівень членів групи, поступово приводячи їх до висновку про неприпустимість та аморальність агресії).

Корекційна робота відбувається в малих групах (4–10 осіб) або індивідуально. Цільова група – діти, схильні до агресивної поведінки, які погоджуються взяти участь у ТЗА. Кількість ведучих залежить від розмірів групи, а також від ризику проявів агресії у групі під час навчання: зазвичай на кожні 3–4 учасники має бути один ведучий (отже, у групі з 6–8 осіб має працювати два, а в групі з 9–10 осіб – три ведучі).

Учасники групи сидять по колу. Ведучі сидять так, щоб разом постійно спостерігати за всією групою та мати постійний зоровий контакт між собою. Так забезпечується як індивідуальна безпека ведучих, так і постійне спостереження за роботою кожного члена групи.

Для ТЗА дуже важливими є правила роботи в групі. До них висувають такі вимоги:

- правил має бути мало;
- правила мають бути детально обговорені та погоджені з учасниками;
- правила мають бути сформульовані як інструкції щодо поведінки;
- правила мають бути сформульовані як роз'яснення того, як МОЖНА діяти (слід уникати заперечень, тобто правил, побудованих на тому, що чогось НЕ можна робити);
- правила мають створювати основу для налагодження контактів з молоддю і батьками.

Оптимальні вимоги до кваліфікації ведучого:

- знання процедур ТЗА;
- педагогічні здібності;
- вміння працювати із групою;
- добрі стосунки з молоддю та підлітками;
- вміння навчати моделюванню соціальних навичок, контролюванню гніву і моральним висновкам (оптимально – наявність спеціальної підготовки для ведучих ТЗА);
- навички емпатії, зворотного зв'язку та надання підтримки;
- організаційні та адміністративні здібності;
- наукові звання, освіта, стать, вік ведучого не мають значення.

ОСНОВНІ ПРОЦЕДУРИ ТНСПП

Під ТНСПП розуміють практику психолого-педагогічного впливу, що базується на активних методах групової роботи та використанні різних форм навчання знанням, вмінням і технікам щодо різних рівнів міжособистісного спілкування, соціальної активності, саморозвитку, самоконтролю і саморегуляції.

ТНСПП спрямований на набуття певних соціально-психологічних знань та вмінь, а саме на:

- розвиток комунікативних здібностей та рефлексивних навичок;
- формування здатності аналізувати ситуацію, поведінку, психічні стани як членів групи, так і свої власні;
- вміння адекватно сприймати себе та оточення;
- формування і корекцію поведінки та міжособистісної взаємодії;
- розвиток навичок гнучкого реагування та адаптування до різних умов і груп.

Загальна мета ТНСПП – підвищення компетентності у сфері спілкування – конкретизується в таких сферах:

- 1) орієнтація на набуття і розвиток спеціальних навичок (вміння розв'язувати міжособистісні конфлікти, навички успішного асертивного спілкування тощо);
- 2) поглиблення досвіду аналізу ситуацій спілкування, розвиток здатності адекватно сприймати себе та інших, аналізувати ситуації групової взаємодії.

Основні завдання, розв'язувані в процесі ТНСПП:

- 1) набуття знань щодо процесів міжособистісної взаємодії, її рушійних сил, способів ефективного спілкування;
- 2) набуття вмінь і навичок спілкування: у парній взаємодії, в складі групи, при комунікації, при активному слуханні тощо, тобто збагачення техніки і тактики спілкування;
- 3) корекція комунікативних настанов (взаємодія з позиції сили → партнерство; маніпуляція → щирість, уникнення спілкування → зацікавленість тощо) та вдосконалення наявних стратегій спілкування;
- 4) адекватне сприйняття себе та інших в ситуаціях спілкування.

Атмосфера психологічної безпеки і комфорту, що виникає в ході тренінгу, дозволяє учасникам проявити набір поведінкових емоційних стереотипів і, досягнувши зворотного зв'язку на свою поведінку, усвідомити можливі помилки при взаємодії з людьми, оцінити можливості інших, продуктивніших підходів до спілкування, набути нові навички взаємодії.

Результативність ТНСПП залежить від дотримання у групі загальноприйнятих принципів:

- активність на заняттях (активна комунікація);
- принцип відкритого зворотного зв'язку (коротке, аргументоване і конструктивне висловлювання своїх міркувань щодо змісту, способу розв'язання різних проблем, стилю діяльності і спілкування, порів-

няльної ефективності тих або інших способів поведінки в спеціально змодельованих ігрових ситуаціях, успішності виконання поставлених на заняттях завдань);

- принцип «тут і тепер» (обговорюється лише те, що можна спостерігати під час заняття),
- відкритість у спілкуванні (створення у групі атмосфери довіри та відкритості, конфіденційності, рівності позицій, безпеки і захищеності учасників від грубощів, безпристрасність і усвідомлення особистісних блокувальних ролей, взаємопідтримка учасниками один одного, екологічність комунікацій, інтелектуальний та емоційний ризик, гнучкість рольової тактики).

У ході ТНСПП застосовується метод «Потік спроможностей», який складається з таких елементів:

- **моделювання,**
- **прогривання ролей,**
- **трансферт інформації.**

Перший компонент – **моделювання** (презентація, ведучий демонструє навичку, спроможність до певної форми поведінки). Він базується на відтворенні поведінки, яка чітко та однозначно демонструє певну навичку.

Технічно, моделювання є невеличкими сценками (презентаціями), які розігрують два ведучі. Якщо двох ведучих немає, то одним із партнерів може бути учасник, який має найкраще сформовану навичку, якій присвячено сценку.

В усіх випадках необхідно звернути увагу на підготовку сценок для групи і впевнитися, що всі навички будуть відіграні правильно й у правильному порядку.

Ведучі повинні уважно планувати модельні сценки. Їхній зміст повинен відповідати реальному життю членів групи, кожна навичка має бути представлена хоча б двома прикладами так, щоб учасники могли зрозуміти яким чином та чи інша навичка застосовується в різних ситуаціях. Ведучі не зобов'язані писати сценарії модельних сценок, але їм слід спланувати і намітити свої ролі, а потім повторити їх безпосередньо перед тренінгом.

План ролі має ґрунтуватися на таких правилах:

- головний актор (тобто головний або перший з учасників, який бажає першим сформувати / вдосконалити навичку) має підходити за віком, соціально-економічним статусом, словарним запасом, іншими рисами до інших учасників тренінгу;
- модельна сценка має відтворювати ЛИШЕ одну навичку і не містити в собі жодного іншого змісту;
- модельні сценки повинні представляти поведінковий аспект, тобто зовнішній, очевидний, наочний компонент, до того ж у спеціально заданій послідовності;
- модельні сценки мають підкреслювати позитивний результат застосування навички, тобто закінчуватися нагородою або успіхом.

Щоб допомогти учасникам брати участь у сценках, бажано написати на дошці назву навички та перелічити її наочні прояви. Завдяки цьому буде лег-

ше звертати увагу учасників на елементи вправи. Необхідно, щоб учасники групи озвучили всі свої думки щодо навички та її характеристик, або ситуацій, де її можна застосовувати, тому що це дозволить іншим членам групи детальніше і глибше вивчити проблему.

Програвання ролей (шляхом спроб учасники набувають та накопичують навички). Описуючи сценку, необхідно пов'язати навички, що моделюються, зі звичним для учасників життям. Ведучі повинні постійно звертати увагу учасників на те, як саме окремі елементи сценок можуть допомогти учасникам у подальшому житті боротися з агресією. Коли учасник опише таку ситуацію, його відразу призначають головним актором. Потім головний актор обирає другу особу, яка гратиме роль одного з батьків, друга, вчителя тощо. Важливо, щоб обрана особа намагалася якомога краще зіграти реальну людину.

Дуже важливо, щоб учасники використовували ті самі форми поведінки, які вже були змодельовані. Перед початком програвання ролей ведучий повинен розібрати кожну форму поведінки, до того ж стосовно конкретної ситуації, готуючи тим самим головного актора до його ролі. При цьому ведучий нагадує всім учасникам про їхні ролі і обов'язки: головний актор має ретельно відтворювати поетапно розписану поведінку, і звертатися до підказки на дошці чи фліпчарті лише у випадку крайньої необхідності.

Другий актор повинен залишатися на других ролях. Спостерігачі уважно стежать за тим, що відбувається, а після закінчення сценки обговорюють кожну роль. Під час перших сценок можна попередити спостерігачів про те, щоб вони стежили за окремими елементами (тембр голосу, висловлювання). Якщо актор «виходить» з ролі і починає коментувати свою поведінку, то спостерігачі мають негайно звернути на це увагу, повернути актора до програвання ролі, а якщо це не вдається, то перервати сценку, проаналізувати, що сталося, і повторити «спектакль» спочатку.

Один з ведучих має стояти біля дошки, щоб, за необхідності, підказувати, як мають поводитися учасники-актори. А інший ведучий допомагає спостерігачам.

По дві модельні сценки з ТНСПП треба програвати на початку кожної групової сесії (заняття). Загалом модуль «Програвання ролей» протягом всього періоду тренінгу відбувається стільки часу, скільки треба для того, щоб всі учасники ТЗА спробували себе в ролі головних акторів (а це може зайняти доволі багато часу, наприклад, не вдатися з першої спроби тощо).

Вправи ТНСПП дозволяють навчитись застосовувати ті чи інші навички в житті, і це їхнє головне призначення. В цьому контексті найважливішим є те, що відбувається в житті учасника тепер, а тому немає сенсу повертатися до спогадів, переживань дитинства (тобто занурюватись у рефлексію щодо минулого). Водночас, вивчаючи приклади з набутого досвіду, програючи ситуації, які сталися колись раніше, виправляючи «неправильну» тодішню поведінку, можна спрогнозувати, як подібна ситуація буде розвиватися у майбутньому та змінити її хід.

Трансферт інформації (конвертація знань в уміння). Здійснення трансферту інформації означає, що особа вміє (або щонайменше розуміє, як) за-

стосовувати навички, набуті та пропрацьовані в змодельованих тренінгових ситуаціях тренінгу, в «польових умовах» реального життя.

Коли учасник ТЗА – головний актор правильно зіграв відведену йому роль у сценці (правильність визначають ведучий та інші учасники групи ТЗА), він має за допомогою партнера продемонструвати, як саме засвоєна ним навичка може бути застосована в житті. Цей момент є дуже важливим, на нього слід постійно звертати увагу та не оминати його.

Конвертація набутих навичок та вмій у «життя поза групою» відбувається через обговорення реальних життєвих ситуацій з досвіду учасників, постійного вдосконалення набутих соціальних навичок під час виконання домашніх завдань ТЗА з їхнім подальшим обговоренням у групі.

Кроки (етапи) формування/вдосконалення соціальних навичок (для ведучого):

1. Нагадати учасникам тему попереднього тренінгу.
 2. Провести аналіз домашнього завдання.
 3. Оголосити тему нинішнього заняття.
 4. Визначити навичку для пропрацювання, а також те, наскільки вона є зрозумілою та близькою для учасників ТЗА.
 5. Моделювання навички.
 6. Замотивувати групу для пропрацювання навички (довести її важливість, пояснити переваги її застосування, а також проблеми, які виникають в тих, хто цю навичку не застосовує).
 7. Визначити головного актора, (він потім обирає собі партнера, і вони готують сценку поза колом, за межами тренінгового простору).
 8. Розподілити функції між іншими учасниками (спостерігач за першим актором, спостерігач за другим актором, спостерігач за реалізацією всіх кроків набуття навички).
 9. Провести відібрання ролей.
 10. Проаналізувати та дати групі зворотний зв'язок щодо таких тем:
 - другий актор аналізує, що він (вона) зробив(-ла) добре, правильно;
 - спостерігач(-чі) за другим актором аналізує(-ють), що було зроблено добре, а в чому можна було поводитися інакше, пропонує(-ють) вдаліші, на його(їхній) погляд, варіанти та способи поведінки;
 - аналогічно подають інформацію спостерігачі за першим актором;
 - спостерігачі за кроками повідомляють, чи всі кроки були пройдені, і чи у правильній послідовності;
 - інформація від інших спостерігачів для першого актора: що він зробив добре, де «зірвався» в агресію, що він міг втратити, реагуючи агресивно;
 - аналіз від ведучих;
 - зворотний зв'язок від першого актора (після спостерігачів): що вдалося, а що можна було б зробити по-іншому.
- У випадку необхідності сценку (скетч) повторюють.
11. Задати домашнє завдання щодо відпрацювання навички.
 12. Обрати наступного головного актора.

ЗВОРОТНИЙ ЗВ'ЯЗОК ЯК ЕЛЕМЕНТ ТНСПП ТА ТЗА

Зворотний зв'язок має бути наданий після кожного скетчу (сценки, програвання) для того, щоб головний актор (особа, яка пропрацює навичку) могла зрозуміти, наскільки добре була виконана роль. Крім того, зворотний зв'язок допомагає оцінити рівень та характер психологічного тиску з боку другого актора, що є своєрідною підказкою до того, як саме пропрацьована навичка може бути застосована в реальному житті.

Зворотний зв'язок надається безпосередньо людині, до якої і йде звернення. Слід уникати висловлювань про актора в третій особі. Так, висловлювання «Ігор зробив добре...» є неправильним; правильно побудоване висловлювання – «Ігор, ти добре зробив, що...».

Ведучий організовує простір зворотного зв'язку, в межах якого мають висловитися всі (актори відповідають на зауваження учасників ТЗА останніми, після того як всі висловили свої думки). Першим дає коментарі другий актор. Крім того, учасники дають опис усіх головних елементів ролі, після чого свої думки щодо скетчу висловлюють ведучі. Вони ж мають дати позитивне підкріплення (схвалити, підбадьорити) акторам.

Ефективна побудова зворотного зв'язку передбачає дотримання таких **правил**:

1. Хвалити акторів тільки після тих сцен, в яких було вдало відіграна асертивна поведінка, відбулося дотримання поведінкової норми.
2. Надавати підтримку учасникам ТЗА та їхнім зусиллям при кожному зручному випадку.
3. Уникати надто загальної похвали, слід хвалити за конкретні елементи вдалої ролі.
4. Давати шанс відіграти роль кожному учаснику ТЗА, щоб кожен міг здобути похвалу.
5. Нагороджувати постійно, але справедливо.
6. Не хвалити безпідставно, лише задля емоційної підтримки (це допустимо лише в перших спробах).
7. Хвалити передовсім за успішне просування уперед, а не тільки за вдале закріплення однієї – двох навичок.
8. Завжди дякувати другому актору за допомогу.

Надаючи (організуючи) зворотний зв'язок, ведучий має основну увагу зосередити саме на поведінкових проявах учасників, навіть на конкретних діях та операціях. Не слід узагальнювати, розширювати схвалення з одного вдалого елемента поведінки на всю поведінку особи як таку. Необхідно аналізувати кожен конкретну дію (або навіть операцію).

Якщо ведучий дає негативний коментар, вказує на помилки, то він (вона) обов'язково мають визначити спосіб їхнього виправлення. Після отримання зворотного зв'язку учасники мають виправити всі помилки і зіграти скетч ще раз. В окремих – не дуже частих – випадках ведучий може похвалити учасника, який не впорався з роллю, за старанність. До того ж невдало зіграна роль в межах ТЗА не означає, що особа не зможе реалізувати відповідну модель

поведінки в житті. Ведучі мають постійно підкреслювати, що на заняттях навчають різноманітним навичкам, які можуть знадобитися у різних ситуаціях.

За наявності відеоапаратури, корисно записати скетч на відео, а потім продемонструвати його – так, щоб актори могли подивитися на себе з боку. Це підвищує ефективність ТЗА та ТНСПП.

В контексті зворотного зв'язку слід зазначити, що повноцінне заняття ТНСПП починається з перевірки домашнього завдання. Ведучий запитує учасників:

- *Що було сьогодні хорошого?*
- *Про що ми говорили минулого разу?*

Потім ведучий за власним вибором перевіряє виконання завдання: просить розповісти, як проходило виконання завдання і ставить запитання:

Хто допомагав? Яка була ситуація? Чи було дотримано всіх етапів? Який тип поведінки і чому було обрано? Чого досягнуто? Які почуття були у виконавця вправ? Чи бажає учасник наступного разу зробити щось іншим чином? Що саме?

Відповідно, по закінченні уроку (зайняття) ведучий задає домашнє завдання: пропрацювати нову навичку в «польових умовах» або, коли через якісь причини це складно чи неможливо, провести симуляцію за допомогою товариша.

50 ПРОСОЦІАЛЬНИХ НАВИЧОК І ВМІНЬ (50 НАВИЧОК І ВМІНЬ СОЦІАЛЬНО ПРИЙНЯТНОЇ ПОВЕДІНКИ)

<p>Група 1. Базові соціальні навички та вміння</p> <ul style="list-style-type: none"> • Слухання • Початок розмови (вступ у бесіду) • Ведення бесіди • Вміння ставити питання • Навичка дякувати (говорити «Дякую») • Навичка представлятись • Навичка представляти іншу людину • Навичка говорити компліменти 	<p>Група 2. Просунуті соціальні навички та вміння і</p> <ul style="list-style-type: none"> • <i>Вміння звертатися по допомогу*</i> • Спільна діяльність у колективі • <i>Вміння радити та радитись</i> • Виконання прохань • Вибачення • <i>Зміна переконань інших</i>
<p>Група 3. Емоційний компонент</p> <ul style="list-style-type: none"> • <i>Вміння визначати власні почуття та розбиратися в них</i> • <i>Вміння проявляти власні почуття</i> • <u>Розуміння почуттів іншої особи, емпатійні навички**</u> • <u>Взаємодія з чужою злістю</u> • <u>Вміння виявляти симпатію (любов)</u> • <u>Взаємодія з власним страхом (страхами)</u> • <u>Вміння схвалювати себе та свої вчинки й діставати від цього задоволення</u> 	<p>Група 4. Противаги агресії</p> <ul style="list-style-type: none"> • Вміння досягати згоди, пропонувати примирення • Вміння ділитися • <u>Вміння допомагати іншим</u> • Вміння вести переговори • <i>Практика самоконтролю</i> • <i>Захист та охорона своїх прав</i> • <i>Асертивна реакція на зловтіху</i> • <i>Вміння уникати виникнення конфліктних ситуацій з іншими людьми</i> • <u>Вміння уникати бійок та фізичної агресії</u>
<p>Група 5. Навички та вміння щодо контролю за стресом</p> <ul style="list-style-type: none"> • <u>Вміння скаржитися</u> • Відповідь на скаргу • Поведінка під час гри • <i>Подолання сором'язливості</i> • <i>Вміння впоратися з ігноруванням з боку оточення</i> • <i>Захист друга</i> • <i>Реакція на вмовляння</i> • <u>Реакція на невдачу</u> • <i>Вміння впоратися з неправдивою та/або дискусійною інформацією</i> • <u>Вміння впоратися з обвинуваченням</u> • <u>Підготовка до важкої розмови</u> • <u>Поведінка в умовах групового тиску</u> 	<p>Група 6. Навички планування</p> <ul style="list-style-type: none"> • Рішення про здійснення тих чи інших вчинків • З'ясування причин та витоків виникнення проблеми • Постановка цілей • Оцінка власних можливостей • Збір інформації • Класифікація проблем відповідно до рівня складності їхнього розв'язання • <i>Прийняття рішення та вибір способу поведінки</i> • Зосередженість на цілі

* – курсивом виділено навички, які необхідно розвивати в споживачів психоактивних речовини (алкоголь, наркотики тощо).

** – підкреслені ті навички, які мають особливе значення при роботі з агресивними учасниками.

СОЦІАЛЬНІ НАВИЧКИ КРОК ЗА КРОКОМ

1. Звернення по допомогу

1. Сформулюй суть проблеми.
2. Виріши, чи потрібна тобі допомога.
3. Подумай, хто міг би тобі допомогти і вибери найкращого кандидата.
4. Розкажи цій людині про свою проблему і попроси допомогти тобі.

2. Порада

1. Виріши, що необхідно зробити.
2. Подумай, хто міг би тобі допомогти і вибери найкращого кандидата.
3. Попроси його, зробити те, що ти хочеш.
4. Запитай, чи знає він, як це зробити.
5. Зміни або повтори свої поради якщо це необхідно.

Це може бути щоденне заняття або послуга. Підкажи цій людині, як справитися з завданням, якщо воно дуже складне. Це вміння допомагає об'єднати людей для реалізації конкретних цілей і вимагає ретельного обдумування розділення обов'язків.

3. Переконавання інших

1. Виріши, чи хочеш ти кого-небудь переконати.
2. Скажи кому-небудь про це.
3. Запитай, що ця людина думає з цього приводу.
4. Поясни, чому ти думаєш, що твоя ідея добра.
5. Попроси, щоб людина спочатку обдумала сказане, а потім обрала рішення.

Це може бути реалізація чогось по-твоєму, вихід кудись, зміна чогось або оцінка задумів. Сконцентруй увагу і на суті задуму, і на почуттях, з ним зв'язаних. Необхідно уважно слухати. Перевір рішення, прийняте іншою людиною пізніше.

4. Визначення своїх почуттів

1. Відчуй, що відбувається в твоєму тілі, це допоможе тобі зрозуміти власні почуття.
2. Подумай, що викликає такі почуття.
3. Подумай, як можна назвати такі почуття.

Деякі сигнали – це почервоніння, неприємність від нервових зривів, судоми м'язів тощо. Сконцентруй увагу на зовнішніх подіях, таких як бійка, сюрприз тощо. Можливо, ти виявиш: гнів, страх, тривога, щастя, смуток, розчарування, збентеження, збудження, занепокоєння і т.д.

5. Виявлення власних почуттів

1. Прислухайся до того, що відбувається в твоєму тілі.
2. Проаналізуй привід до такого самопочуття.
3. Визнач це почуття.
4. Подумай про різні способи вияву своїх почуттів і вибери якнайкращий.
5. Вияви свої почуття.

6. Взаємодія з чужою злістю

1. Слухай, що говорить роздратована людина.
2. Спробуй зрозуміти слова і емоції такої людини.
3. Подумай, чи можеш ти що-небудь зробити, щоб справитися з такою ситуацією.
4. Якщо можеш, то впорайся зі злістю цієї людини.

Не перебивай, будь спокійним. Став питання, якщо чогось не розумієш, повторюй. Подумай про способи розв'язання проблеми, що виникла. Може просто потрібно вислухати, надаючи емпатію, або зробити що-небудь, щоб знизити значущість проблеми.

7. Уміння впоратися зі страхом

1. Подумай, чи відчуваєш ти страх.
2. Подумай, чого ти боїшся.
3. Оціни, чи обґрунтований твій страх.
4. Скористайся цими підказками, щоб зменшити свій страх.

Подумай про альтернативні можливості і вибери найправдоподібнішу. Чи є справжньою загрозою те, що викликає страх? Можеш перевірити це, питаючи кого-небудь або збираючи інформацію. Можеш поговорити з кимось, «відіграти сценку», прагнути поетапно розв'язати проблему.

8. Практика самоконтролю

1. Відчуй, що відбувається в твоєму тілі, щоб дізнатися, наскільки ти близько від втрати контролю.
2. Визнач, чому ти себе так відчуваєш.
3. Продумай способи, що дозволяють тобі повернути контроль над собою.
4. Вибери якнайкращий спосіб самоконтролю і застосуй його.

9. Захист власних прав

1. Зверни увагу на те, що відбувається в твоєму тілі, це допоможе тобі визначити, що ти незадоволений і хочеш захищатися.
2. Подумай, що могло викликати твоє незадоволення.
3. Подумай про способи, які можна застосувати на захист своїх прав і вибери один з них.
4. Захищай свої права безпосереднім і відповідним способом.

10. Реакція на причіпки /докучання

1. Оціни, чи прискіпується хто-небудь до тебе.
2. Подумай, як можна з цим справитися.
3. Вибери якнайкращий спосіб і зроби так.

Чи пробують інші жартувати над тобою або розпускати плітки про тебе? Прийми це легко з посмішкою, пожартуй, проігноруй. Коли це можливо, уникай вчинків, які тільки розпикають агресію, краще піди.

11. Уникнення проблем з іншими

1. Оціни, чи перебуваєш ти в ситуації, яка може привести тебе до проблем.
2. Виріши, чи хочеш ти уникнути проблем.
3. Скажи всім присутнім про своє рішення і поясни чому саме це рішення ти обрав.
4. Запропонуй інші рішення, які можеш виконати.

5. Зроби те, що вважаєш кращим для себе.

12. Уникнення бійок

1. Зупинися і подумай, чому ти хочеш боротися.
2. Виріши, що ти хочеш робити в майбутньому.
3. Подумай, як можна вчинити інакше, щоб уникнути бійки.
4. Вибери якнайкращий спосіб і застосуй його.

13. Боротьба зі збентеженням

1. Оціни, чи відчуваєш ти збентеження.
2. Подумай, що його викликало.
3. Подумай, що може тобі допомогти і зроби це.

14. Боротьба з ігноруванням

1. Подумай, чи здається тобі, ніби інші тебе ігнорують, уникають?
2. Подумай, чому інші не допустили тебе до чогось.
3. Подумай, як можна розв'язати цю проблему.

15. Реакція на переконання

1. Послухай думку іншої людини на цю тему.
2. Виріши, що ти про це думаєш.
3. Порівняй, що він/вона говорила, і що ти про це думаєш.
4. Виріши, які ідеї подобаються тобі найбільше і розкажи про це іншій людині.

16. Реакція на невдачу

1. Подумай, з чим тобі не пощастило.
2. Подумай, чому тобі не пощастило.
3. Подумай, що можна зробити, щоб уникнути невдачі наступного разу.
4. Виріши, чи хочеш ти спробувати ще раз.
5. Спробуй, використовуючи нові методи.

17. Як ти «переборюєш» звинувачення

1. Подумай в чому тебе звинувачують.
2. Подумай, чому хтось вирішив тебе звинуватити.
3. Проаналізуй способи відповідей на звинувачення.
4. Вибери якнайкращий і скористайся ним.

18. Підготовка до важкої розмови

1. Подумай, як ти себе відчуватимеш під час цієї розмови.
2. Подумай, як себе відчуватимуть інші.
3. Продумай всі способи, як сказати про те, чого ти хочеш.
4. Подумай, що може відповісти тобі інша людина.
5. Подумай про всі елементи, які можуть виникнути під час цієї розмови.
6. Вибери якнайкращий спосіб і застосуй його.

19. Як ти поводишся під тиском групи

1. Подумай, що хоче група, щоб ти зробив.
2. Виріши, що ти хочеш робити.
3. Виріши, як ти скажеш про це групі.
4. Скажи групі, що ти вирішив.

20. Ухвалення рішень

1. Подумай про проблему, яка вимагає від тебе ухвалення рішення.
2. Подумай про можливі рішення.
3. Збери конкретні інформації про можливі рішення.

4. Продумай ще раз свої рішення, вже спираючись на зібрану інформацію.
5. Ухвали якнайкраще рішення. Розроби декілька можливих альтернатив, уникай передчасного закриття списку, став запитання, читай, спостерігай.

21. Розуміння почуттів інших

1. Спостерігай за іншою людиною. Слухай інших.
3. Подумай, як почуває себе ця людина.
4. Подумай, як можна дати зрозуміти іншій людині, що ти знаєш, що вона почуває.
5. Вибери якнайкращий спосіб і скористайся ним.

22. Вираз симпатії і любові

1. Подумай і визнач, що ти відчуваєш по відношенню до цієї людини: симпатію чи любов.
2. Подумай, чи хоче ця людина знати почуття, які ти до неї відчуваєш.
3. Вибери якнайкращий спосіб висловлення їй своїх почуттів.
4. Вибери відповідний час і місце.
5. Вислови свої почуття дружнім способом.

23. Допомога іншим

1. Подумай, чи має інша людина потребу в твоїй допомозі.
2. Подумай, як ти міг би йому допомогти.
3. Запитай у цієї людини чи потрібна йому твоя допомога.
4. Допоможи йому.

24. Скарга

1. Подумай, на що ти хочеш поскаржитися.
2. Подумай, кому ти можеш поскаржитися.
3. Поскаржся цій людині.
4. Скажи їй, що ти хочеш зробити у зв'язку зі своїми проблемами.
5. Запитай її, що вона відчуває після того, що ти їй сказав.

ОСОБЛИВОСТІ ТРЕНІНГУ КОНТРОЛЮ ЗА ГНІВЛИВІСТЮ

Гнів – одна з базових природних емоцій (така як страх, радість, сум та деякі інші), і як всі вони має велике значення для еволюційного розвитку людини як частини тваринного світу. Гнів – це знак значного незадоволення ситуацією, сигнал того, що певна значуща потреба особи виявилася незадоволеною, і ця емоція спонукає людину продовжувати свої намагання досягти позитивного результату. При цьому зазвичай особа намагається залучити інших до того, щоб задовольнити актуальну потребу – так відбувається ще з раннього дитинства, коли голодна дитина настирливо кричить, домагаючись їжі від батьків, а отримавши її, заспокоюється. Таким самим чином, гнів для дорослого – це не лише спосіб висловити своє невдоволення, а й егоцентрична спроба примусити когось з оточення виконати його бажання.

Гнів призводить до афективного збудження, активізації психічної енергії, допомагає сконцентрувати їх в напрямку досягнення поставленої мети. На жаль, дуже часто це призводить до деструктивних наслідків, коли початкова проблема забувається, і основною метою стає позбавлення від емоційного збудження за будь-яку ціну – і це може бути крик, бійка, нищення предметів та речей, інші прояви агресії. Мало того, гнів та його прояви залежать не від ситуації, а від того, яким чином ми самі на неї реагуємо.

Отже, дуже важливо вміти опанувати власні афективні реакції, контролювати свій гнів. Нестача такого вміння може призвести до сумних наслідків: від нищівних дій особи, яка не може стриматись, до тяжкої хвороби людини, яка надмірно стримується, не знаходячи способу позбутися негативної психічної енергії. Для того, щоб усунути негативні наслідки гніву та гнівливості, і розроблено тренінг контролю за гнівливістю.

Основним змістом тренінгу є розгляд та пропрацювання життєвих ситуацій учасників, в яких їм довелося відреагувати злістю чи гнівом. На кожне заняття учасники готують опис ситуації з свого найближчого минулого, в яких вони почувалися розлюченими, після чого виробляють навички контролю за гнівливістю на матеріалі цих ситуацій (але в сприятливому тренінговому просторі). Фактично, тренінг контролю за гнівливістю повністю побудовано на безпосередній роботі з емоціями учасників.

Головне, що слід пам'ятати перед початком занять – гнів виникає тоді, коли ми суб'єктивно оцінюємо чийсь поведінку, виходячи не з об'єктивних вимог ситуацій, а з власних егоцентричних прагнень. Так дитина може гніватися на батьків, які відмовляються купляти їй цукерки через те, що в малюка сильна алергія на шоколад.

Крім того, варто пам'ятати, що, гніваючись, ми втрачаємо контроль над собою, і дозволяємо іншим людям маніпулювати нашими почуттями та емоціями. Стримуючись, ми беремо контроль за власним життям та поведінкою на себе, не дозволяючи іншим чіпати наші больові зони.

У ході занять учасники

- визначають так звані спонукачі – зовнішні та внутрішньопсихічні чинники, які викликають гнів. Зрозуміло, що спонукачі мають індивідуальний характер (хоча можуть і перетинатися);
- виявляють сигнали власного організму та психіки, за якими можна розпізнати наближення спалаху люті (наприклад, напруження м'язів, стискання кулаків чи зубів, прилив крові до лица, тремтіння долоней тощо);
- створюють та навчаються застосовувати нагадування як спосіб самоконтролю та стримування (зокрема, запуск внутрішнього діалогу з фразами на кшталт «вгамуйся», «взьми себе в руки», «спокійніше» тощо);
- навчаються застосовувати редуктори – техніки, що слугують зниженню афективної збудженості та сили гніву (глибоке дихання, рахування з кінця, уявлення спокійного пейзажу тощо);
- навчаються використовувати самоаналіз, оцінювання власних дій та самосхвалення для закріплення навичок стримування люті та гніву (особа визначає, наскільки добре вона виконала всі необхідні заходи, і якої винагороди вона варта за вдале виконання всіх дій).

Тренінг контролю за гнівливістю

СПОНУКАЧІ

Внутрішні / Зовнішні

+

СИГНАЛИ

+

РЕДУКТОРИ

Глибоке дихання

Рахування з кінця

Приємні уяви, образи

Прогнозування

+

НАГАДУВАННЯ

+

САМООЦІНКА ТА ВИНАГОРОДА

+

ЗАСТОСУВАННЯ СОЦІАЛЬНИХ НАВИЧОК

Типове заняття з контролю за гнівливістю виглядає так. Учасник, який бажає пропрацювати навичку самоконтролю, виходить з кола та сідає або біля видучого, або на «гарячий стілець» в центрі кола. Зайнявши це місце, особа, відповідно до наведеної вище схеми, аналізує один з останніх випадків, коли стався напад гніву.

Учасник називає:

- спонукачі, які викликали гнів;
- сигнали, завдяки яким стало зрозуміло, що підступає гнів;
- редуктор – спосіб, за допомогою якого гнів було притримано, та результат редукції;

- нагадування – форма та зміст внутрішнього діалогу;
- оцінку успішності контролю за гнівливістю;
- соціальну навичку, яку було застосовано в описаній ситуації;
- спосіб, в який учасник нагородив себе за успішний самоконтроль.

Далі група надає зворотний зв'язок, наголошуючи на тому, що іншим учасникам сподобалося, а що вони б зробили інакше. Важливим аспектом є те, що основну допомогу надає група – ведучий лише просуває людину, ставлячи їй ті чи інші запитання. По закінченні вправи всі учасники отримують завдання фіксувати випадки власного гніву та пропрацьовувати контроль над його проявами.

ТРЕНІНГ ВДОСКОНАЛЕННЯ МОРАЛЬНИХ УЯВЛЕНЬ

Тренінг вдосконалення моральних уявлень складається з процедур, які дозволяють розвинути порядність, почуття справедливості, а також навички врахування потреб і прав інших людей.

Основна форма заняття – дискусія, але час від часу ведучий пропонує рольові ігри.

Взагалі тренінг передбачає обговорення гострих, навіть болісних для учасників тем та ситуацій, з яких необхідно знайти вихід. Така опора на емоції дозволяє ефективніше розв'язати дискусійну ситуацію та підвищує ефективність засвоєння моральних норм. Приклади для обговорення мають стосуватися буденних проблем вчителів і дітей (матеріали можна знайти в ЗМІ).

Тренінг формування моральних уявлень передбачає, що основна увага зосереджується не на тому результаті, який був досягнутий в кожній конкретній з обговорюваних ситуацій (особливо, якщо він пов'язаний з неправомірною поведінкою), а на судженнях, висновках щодо подій та поведінки людей, зроблених учасниками. Учасники мають постійно ставити запитання.

Для облегшення завдання ведучий може заздалегідь роздати учасникам опис проблеми для того, щоб вони могли підготуватися до дискусії. Під час тренінгу всі висновки учасників ведучий фіксує на дошці або фліпчарті, після чого учасники визначають найморальніші варіанти.

Стадії формування моральних уявлень

Стадія 1. Поведінка, яка визначається сліпим підкоренням дорослим. В її основі лежить страх перед покаранням та прагнення його уникнути. Оцінка – добре чи погано, ця поведінка залежить від наслідків, які випливають з такої ситуації.

Стадія 2. Гарним вчинком вважають такий, що пов'язує задоволення потреб інших осіб із задоволенням власних потреб. Стосунки між людьми схожі на торг. Приймають умову взаємності, але розуміють її як відплату, «послугу за послугою», а не як послугу в обмін на вдячність.

Стадія 3. Орієнтація на здобуття репутації «гарний хлопець» або «гарна дівчина». Поведінку вважають гарною, якщо її схвалюють, вона приносить комусь приємність, допомагає комусь. Приймаються уявлення про те, що природною поведінкою є поведінка більшості.

Стадія 4. Погодження з авторитетами, з прийнятими правилами і громадськими порядками. Правильно діє той, хто виконує свої обов'язки, поважає авторитети, підтримує громадський порядок. Дорога до поваги веде через відповідальність.

Стадія 5. Джерелом цінностей є громадська угода. Добра поведінка – така, що збігається з загальноновизнаними громадськими нормами. Впевненість про відносну важливість власної думки супроводжує важливість правил, які описують норми досягнення згоди і спільного рішення в спірних проблемах. Наголос на «юридичному погляді». Можливість змінити закони, якщо це допоможе суспільству.

Стадія 6. Головною інстанцією є совість. Підтримка самостійно обраних етичних правил, спрямування на те, щоб вони були універсальні. Головну роль в системі моральних правил грає не детальний опис поведінки, а загальні правила справедливості, взаємності і рівності між людьми, які мають на увазі повагу до кожної людини окремо.

Правила проведення тренінгу вдосконалення моральних уявлень

- Ніколи нікого не принижуй і не залякуй.
- Слухай, що кажуть інші.
- Якщо ти критикуєш когось, то дай йому можливість висловитися.
- Зупиняйся на темах, які не до кінця з'ясовані.
- Ніколи не винось за межі групи конфіденційну інформацію, яку тут обговорювали.

МЕТОДИКА «ФОРУМ-ТЕАТРУ» ЯК ЕФЕКТИВНИЙ ЗАСІБ ПОПЕРЕДЖЕННЯ НЕГАТИВНИХ ЯВИЩ У МОЛОДІЖНОМУ СЕРЕДОВИЩІ⁶**1****Методологічні засади форум-театру****Означення поняття форум-театру**

Форум-театр – методика інтерактивної роботи з різними прошарками суспільства, спрямована на розв’язання соціальних проблем.

Сутність методики форум-театру полягає у пошуці в рамках запропонованої вистави – разом із глядачами – шляхів розв’язання проблеми чи виходу зі складної життєвої ситуації.

Форум-театр дає можливість не тільки усвідомити проблему і сформува-ти ставлення людини до негативного явища, а й здобути навички пошуку шляхів для розв’язання проблеми з використанням власного досвіду та досвіду інших людей, зокрема можливостей підсвідомості та емоційного інтелекту.

Ведучий форум-театру перед початком вистави ознайомлює учасників з проблемою, яку висвітлюватиме вистава. Після вистави ведучий шляхом інтерактивного опитування аудиторії з’ясовує рівень усвідомлення групою учасників проблеми та її наслідків для суспільства в цілому та для конкретної людини. За необхідності, структурує кілька проблем, проговорюючи їх. З’ясовується, хто саме потерпає від пригнічення у змальованій ситуації, а хто свідомо чи ні стає пригноблювачем. Глядачам пропонує ще раз подивитися виставу.

Пошук можливих шляхів покращання ситуації пропонують самі глядачі. У момент, коли при повторному програванні вистави є шанс покращити ситуацію і в глядача є ідея, як це зробити, глядач каже «Стоп!», виходить на сцену, замінює актора і показує, як саме, на його думку, треба себе поводити, що говорити для зміни ситуації на краще.

Ведучого форум-театру ми називаємо джокером.

Історія форум-театру

Засновником форум-театру є бразилець Августо Боаль. Він створив перший вуличний «Театр пригнічених».

В’язень, що пройшов через тортури, він добре розумів дві речі: пригнічені потерпають від соціального, економічного, психологічного насильства і допомогти їм насамперед можна через зміну їхньої власної поведінки і їхнього власного ставлення до проблеми.

На жаль, форум-театр – методика, ще не поширена в Україні, хоча її давно і ефективно використовують у половині країн світу як засіб зробити суспільство щасливішим, як спосіб відкриття самого себе та інших, визначення та

6 Активні методи просвітницької діяльності у профілактиці ВІЛ/СНІДу та ризикованої поведінки: Посіб. для спец. приймальників-розподільників, притулків для неповнолітніх та виховних колоній / [О. В. Безпалько, Н. В. Зимівець, І. В. Захарченко, Т. В. Журавель та ін.]; за заг. ред.: Р. Х. Вайноли, Т. Л. Лях. – К.: ТОВ «ДКБ «РОТЕКС», 2007.

вираження наших бажань; як знаряддя зміни обставин, які спричиняють нещастя та біль, та знаряддя посилення того, що приносить мир.

Є Декларація принципів форум-театру. Ця Декларація, прийнята організацією «Міжнародний театр пригнічених», вважає основною метою театру пригнічених – гуманізувати суспільство. Театр пригнічених означають як систему вправ, ігор і методів, які базуються на «істотному театрі», щоб допомогти чоловікам і жінкам розвинути те, що вони вже мають у собі.

Головною темою вистав форум-театру є ситуація пригнічення та насильства, тому й сам театр так і називався – «Театр пригнічених».

Головною метою форум-театру є надання інформації та набуття навичок розв'язання наявної проблеми певною людиною з використанням досвіду інших людей з долученням можливостей власного емоційного інтелекту та попередження виникнення негативних явищ у суспільстві взагалі.

Темами вистав форум-театру можуть бути найрізноманітніші проблеми суспільства: стосунки між членами родини, співробітниками, представниками різних націй, культур, релігій, проблеми ВІЛ-інфікованих, інвалідів, здорового засобу життя, наркоманії, алкоголізму тощо.

Отже, сценічна вистава пропонує для розгляду соціальну проблему, а кожний персонаж гри виконує певну соціальну роль. Головний герой – жертва ситуації, інші персонажі – його оточення: сім'я, школа, члени суспільства. Можлива участь лікаря, міліціонера, вчителя. Кількість персонажів зумовлена сценарієм, конкретною ситуацією.

Під час участі в форум-театрі глядачі мають можливість не тільки ознайомитися з негативним явищем, яку інтерактивному театрі або отримати інформацію, як під час тренінгу, а й РОЗРОБИТИ АЛГОРИТМ, СТВОРИТИ МОДЕЛЬ успішної поведінки в складній, на перший погляд, безвихідній ситуації.

Виконавці головних ролей і основні персонажі при взаємодії з глядачами повинні дотримуватися характеру своїх персонажів, але повинні враховувати і адекватно реагувати на вплив глядача.

Кожна вистава форум-театру унікальна, тому що в ній беруть участь не тільки актори, а й глядачі. У ході вистави актори розігрують добре знайому глядачам проблемну ситуацію з реального життя, а глядачі упродовж кількох годин «проживають» цю ситуацію, пропускаючи її крізь себе, ставлячи себе на місце головних героїв та намагаючись змінити ситуацію на кращу.

Виконуючи роль замість актора, глядач глибше занурюється в емоційні переживання персонажа, відчуваючи результат свого втручання. Спроба власної участі може привести глядача до іншого погляду на проблему та можливості знаходження іншого виходу з складної ситуації. Аудиторія залучається до переживань, драма акторів стає драмою глядачів.

Глядачі, спостерігаючи за подіями, що розгортаються на сцені, впізнаючи ситуацію, мають можливість оцінити поведінку людини з боку та висловити своє бачення зміни поведінки учасників подій, що приведуть до поліпшення ситуації в цілому. Таких способів поліпшення ситуації може бути багато, адже кожен з глядачів має свій власний досвід розв'язання проблеми, і він готовий поділитися цим досвідом з іншими.

Одна з особливостей форум-театру – нема рекомендацій глядачам, як необхідно поводитися, адже кожна людина робить свій вибір сама, і ніхто не може їй сказати, як треба чинити в цій ситуації. У ході постановки кожна людина може зупинити хід вистави, щоб власним прикладом показати, як, на його погляд, можна змінити ситуацію на краще.

2

Техніка форум-театру – креативна, але ми повинні дотримуватися принципів форум-театру Августо Боалья.

Принципи форум-театру Августо Боалья:

- ясність у викладенні сюжету;
- чітко визначений протагоніст (той, кого пригнічують);
- в ЦЕ мають вірити;
- ЦЕ повинно мати можливість змінюватися;
- гарячі точки «СТОП»;
- форум-театр – це театр пригнічених, а не депресивних;
- форум-театр – не терапія, але може бути терапевтичним;
- форум-театр – не лікувальна методика. Це робота, спрямована на зміну негативної ситуації, в якій опинилась людина (протагоніст), на таку, з якої можна знайти вихід: фактично форум-театр дає можливість перепрограмувати свідомість (підсвідомість) особистості;
- сценарій вистави і саму виставу може підготувати заздалегідь трупа театру, а можуть готувати і програвати самі учасники заходу залежно від бажаного результату роботи форум-театру і групи учасників;
- акторська підготовка учасників не потрібна, але необхідним є проведення підготовчих вправ та ознайомлення з деякими техніками в тих випадках, коли постановку здійснюють не члени групи театру, а учасники заходу (потерпілі від насильства, жертви торгівлі та ін.).

Августо Боаль поділяв техніки та вправи на категорії.

Техніки:

- зображення людського тіла;
- зображення об'єкта – пам'ять почуттів;
- створення епізоду минуле – майбутнє.

Вправи та ігри на:

тренування тактильних відчуттів;
 тренування слухових аналізаторів;
 тренування зорових аналізаторів;
 тренування декількох аналізаторів разом;
 сама постановка вистави.

Августо Боаль писав:

«Театр не має нічого спільного з будинками чи якимись іншими фізичними будівлями. Театр чи театральність – це здатність, це людська властивість, яка дозволяє людині спостерігати за собою в дії, в діяльності. Набуто таким чином самопізнання дозволяє людині стати суб'єктом (спостерігачем) іншого

суб'єкта (виконувача ролі). Це дозволяє людині уявити різні можливості своїх дій і вивчити альтернативи. Людина може побачити себе в момент бачення, в момент дії, в момент відчуття і в момент мислення. Відчуй себе тим, хто чує, і подумай про себе вдумливого.»

Цільові групи форум-театру

Цільові групи, з якими працює форум-театр, можна означити як:

- саме пригночені особи, які потрапили у складну ситуацію і потерпають від різних форм насильства або власної залежності – ВІЛ-інфіковані, наркозалежні, жертви торгівлі людьми або сексуальної експлуатації;
- пересічні члени суспільства, які можуть опинитися в складних життєвих ситуаціях через необізнаність і у яких не вистачає інформації або власного досвіду для попередження виникнення проблеми – звичайні діти, підлітки чи дорослі, вихованці дитячих будинків, ув'язнені колоній;
- впливові особи, що мають покращити ситуацію в суспільстві через проведення запобіжних заходів та надання допомоги людям, що потерпають від пригночення, – соціальні працівники, медики, правоохоронці, члени НДО.

Мета, завдання та техніки форум-театру визначають залежно від групи учасників заходу.

3

Мета і завдання форум-театру

Головною метою форум-театру є попередження потрапляння людини в проблемні ситуації та моделювання можливих шляхів виходу з ситуації, в яку потрапила пригночена людина, – через надання їй інформації та набуття навичок розв'язання проблеми конкретної людини з використанням досвіду інших людей та можливостей власного емоційного інтелекту.

Завдання форум-театру залежать від групи учасників, з якою ми працюємо зараз. Залежно від завдання, що стоїть перед конкретним заходом, обираємо техніку проведення форум-театру.

Працюючи з групою пригночених людей, ми ставимо за мету допомогти пригноченій людині знайти вихід зі скрутного становища, побачити нові способи розв'язання проблеми. Кожна пригночена людина має свій певний обмежений досвід; спілкуючись в колі таких як вона сама, але з іншим досвідом виходу зі скрутного становища, вона переймає досвід інших людей. Спілкування проходить у невимушеній обстанові, ніхто нікому не нав'язує свої думки, ніхто не примушує робити саме так, і тому ця інформація не викликає внутрішнього протесту і сприймається органічно.

Робота з пригноченою людиною проводиться таким чином, що ми змінюємо на сцені тільки пригночену людину – протагоніста. Якщо ми працюємо з групою пересічних членів суспільства з метою попередження проявів в суспільстві насильства, наркоманії, торгівлі людьми, з метою формування позитивного ставлення до певних прошарків суспільства в навчальних закладах, на підприємствах, у громадських організаціях, у процесі вистави проходить

заміна будь-кого з акторів. Глядачі в цьому випадку моделюють поведінку членів суспільства іншого, кращого або нового, типу.

Іноді в ході вистави виникає потреба введення нового персонажа – подруги, працівника громадської організації, медика, правоохоронця, за допомогою яких ми змінюємо ситуацію навколо пригнобленої людини на краще (дивись сценарій щодо торгівлі людьми – звернення до кризового центру).

Метою проведення форум-театру для осіб, що впливають на ситуацію в суспільстві – держслужбовців, правоохоронців, медиків, освітян – є спільний пошук найдієвіших шляхів попередження негативних явищ у суспільстві та надання різнопланової допомоги пригнобленим. Є багато варіантів для виходу пригнобленого зі складної ситуації, і який саме буде найвдалішим можна визначити, тільки поєднавши зусилля фахівців різного напрямку, адже сама пригноблена людина не володіє всією фаховою медичною, правовою, психологічною інформацією, яку мають освічені фахівці.

Різновид форум-театру – законодавчий форум-театр – має на меті надання правової інформації та набуття досвіду розв'язання проблеми за допомогою законів або навичок лобювання інтересів пригноблених членів громади перед органами державної влади.

4

Підготовка форум-театру

Підготовка форум-театру складається з кількох етапів:

- вибір проблеми;
- написання сценарію;
- репетиція мізансцен;
- аналіз та коректування вистави.

Підготовка форум-театру починається з вибору проблеми, що потребує розв'язання.

Є два різновиди проблем, з якими працюватиме форум-театр:

- визначені проблеми певних груп пригноблених людей – жертв торгівлі людьми, ВІЛ-інфікованих, жертв домашнього насильства, дітей – жертв сексуальної експлуатації та інших, над розв'язанням яких в інший спосіб вже працюють організації та установи; також це проблеми працівників держорганів, соціальних працівників, освітян, медиків, НДО, що потребують вдосконалення власних методів роботи з попередження негативних явищ у суспільстві та надання допомоги пригнобленим, – для спільного вироблення нових форм взаємодії з партнерськими структурами;
- невизначені проблеми, до них можуть належати будь-які проблеми, які хвилюють в певний момент аудиторію чи когось із присутніх і які стають темою обговорення форум-театру, (не проговорені, не усвідомлені) суспільством проблеми, які ми виявляємо самостійно у процесі безпосередніх контактів з аудиторією.

Підготовка кожної вистави форум-театру починається з досконалого вивчення аудиторії, з якою ми працюватимемо: її особливостей, притаманних їй проблем, її потреб. Визначають бажаний результат роботи з цією конкретною групою.

Бажаним результатом форум-театру для розв'язання першої групи визначених проблем може бути або набуття пригніченою людиною навичок безпечної поведінки та прийняття найвдаліших рішень для протистояння пригнобленню, або надання корисної для пригніченої людини інформації (правової, медичної, іншої) та передання досвіду.

Друга група визначених проблем може бути розв'язана, якщо присутні дістають новий досвід надання допомоги людям, що потерпають від пригнічення, та нову інформацію від партнерів по розв'язанню цієї проблеми.

Бажаним результатом у роботі з невизначеними проблемами є сам факт їх визначення, виявлення, обговорення і спільний пошук шляхів розв'язання.

Складають план проведення конкретного заходу.

Залежно від цільової групи вибирають форму театральної вистави. Це може бути:

- публіцистична вистава;
- драматична вистава;
- гумористична вистава;
- інтерактивна театральна програма.

Перш ніж створювати виставу соціального спрямування, необхідно відповісти на деякі питання:

- чому саме ця вистава;
- чи збігається адресність вистави з характеристиками цільової групи;
- чи відповідає приміщення, де ви працюватимете, потребам вистави;
- яка техніка потрібна для показу вистави;
- що необхідно підготувати до вистави;
- яка допомога знадобиться.

Далі обирають сценарій вистави, що буде запропонована для обговорення аудиторії та пошуку можливих варіантів поліпшення ситуації.

Сценарій вистави, згідно з принципами Августо Боаля, повинен бути реальним, добре зрозумілим, мати яскраво виражений образ пригніченої особи – протагоніста, і щоб була можливість змінити його у ході обговорення.

Вистава повинна тривати 10–20 хвилин і складатися з 3–6 чітко структурованих мізансцен.

Сценарій готує група форум-театру, програють його актори. Необхідним є попередній перегляд сценарію з розставленням акцентів на найважливіших моментах, з визначенням «контрольних точок» для джокера.

Попередній перегляд дає можливість режисеру-постановнику відкоригувати ролі і стиль гри, мову й емоційну експресію акторів, міміку, жести – як досконаліші інструменти передання необхідної інформації.

Можливий варіант, коли сценарій пише і виставу програє безпосередньо група учасників, при цьому із запропонованих варіантів обирають той, що дістав підтримку найбільшої кількості учасників. Часто в основу сценарію лягає випадок, який насправді трапився з кимось із присутніх.

Для того, щоб учасники розкріпостилися, відчували довіру до того, що відбувається, потрібна певна підготовка – розігрів. Розігрів передбачає певні вправи (дивись Добірку ігор).

Після вистави починається обговорення – форум, у ході якого кожний із глядачів може запропонувати своє розв'язання проблеми, замінюючи на сцені певного актора, що виконує відповідну роль.

Дуже важливою і цінною є участь в форумі фахівців – медиків, правознавців, психологів, які в ході форуму пояснюють процеси, що відбуваються та вказують на можливі шляхи розв'язання проблеми з погляду медицини, законодавства тощо. Тут доречно назвати адреси центрів, закладів, де можна дістати ту чи іншу допомогу.

Після вистави ведучий – джокер – підбиває підсумки та дякує всім учасникам. Отже, ми виділяємо у методиці форум-театру такі фази:

- 1) розігрів,
- 2) перегляд вистави,
- 3) форум,
- 4) передання профілактичної інформації,
- 5) зворотний зв'язок,
- 6) обговорення акторами та фахівцями.

5

Техніки, застосовувані в форум-театрі

Техніки, застосовувані в форум-театрі, повинні створити в групі учасників саме атмосферу безпеки, самоповаги, активності – атмосферу, що сприяє емоційному розвитку кожного учасника та учасниці.

Для досягнення цієї мети форум-театр застосовує техніки, використовувани в тренінгових програмах і в інтерактивному театрі.

З тренінгових програм для проведення форум-театру ми можемо запозичити:

- роботу в колі;
- відкритий простір;
- контракт-правила;
- обговорення;
- рольові ігри;
- індивідуальну роботу;
- роботу в малих групах;
- застосування вправ, ігор, спрямованих на покращання атмосфери в групі, отримання досвіду та просування вперед;
- активне слухання.

Опис деяких з цих технік, адаптованих до форум-театру, наведено в нотатках Джилл Доусет – тренерки, що працює за методикою форум-театру у Великобританії (дивись Добірку ігор).

Інтерактивний театр запозичує такі техніки:

- виразне мовлення;
- сценічний рух;
- акторську майстерність.

Робота джокера

Джокер – головна дієва особа форум-театру. Він веде захід від початку до завершення, від нього залежить успішність форум-театру.

Основну роботу з обраної проблеми проводить саме джокер у процесі співпраці з аудиторією.

Він організує співпрацю між учасниками та акторами, настроює аудиторію на позитив, об'єднує всіх однією ціллю. На початку заходу він встановлює контакт з аудиторією, вводить її в належний робочий та емоційний стан. Йому потрібні неабиякі здібності, знання та навички для того, щоб за дуже короткий час ідентифікувати аудиторію, її настрій і потреби. Джокер готує учасників до сприйняття того, що буде відбуватися на сцені.

Після перегляду вистави джокер з'ясовує у присутніх, чи добре вони зрозуміли те, що побачили. Він пропонує глядачам назвати проблеми, висвітлені в ході вистави та можливі негативні наслідки, які можуть бути, якщо не вжити певних заходів. Джокер ідентифікує персонажі, просить учасників та учасниць пояснити емоційний стан того чи іншого героя.

При повторному перегляді джокер дає можливість глядачам самим стати акторами, замінюючи когось з виконавців, при цьому в одній ролі мають можливість спробувати кілька глядачів, кожний зі своїм баченням розвитку подій.

Важливо, щоб джокер стимулював і розвивав ідеї, що виникають у глядачів, спонукаючи їх спробувати зіграти роль того чи іншого персонажа. В разі виникнення якихось ускладнень джокер ненав'язливо пропонує можливі варіанти поведінки в подібній ситуації.

Які саме знання, навички і якості повинен мати джокер?

Знання:

- психології;
- театру;
- педагогіки;
- спеціальні знання з теми форум-театру;
- права.

Навички:

- комунікації;
- активного слухання;
- ораторські;
- театрального мистецтва;

Пріоритетні якості:

- харизматичність,
- доброзичливість;
- уважність;
- повага до кожної людини;
- толерантність;
- позитивність сприйняття;
- почуття гумору;
- гендерна чуйність;
- почуття часу.

ПРОГРАМА КУРСУ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА РОБОТА З ПОПЕРЕДЖЕННЯ ЖОРСТОКОГО ПОВОДЖЕННЯ З ДІТЬМИ

для студентів вищих навчальних закладів, що навчаються
за спеціальностями «Соціальна педагогіка», «Соціальна робота»,
«Практична психологія»

освітньо-кваліфікаційний рівень «БАКАЛАВР»

за вимогами кредитно-модульної системи

*Затверджено та рекомендовано до друку Вченою радою Інституту психології і соціальної педагогіки Київського університету імені Бориса Грінченка
(Протокол № 9, від 13.05.2009 року)*

Автор програми:

Журавель Тетяна Василівна, викладач кафедри соціальної педагогіки та корекційної освіти Інституту психології і соціальної педагогіки Київського університету імені Бориса Грінченка

Рецензенти:

Алексєєнко Тетяна Федорівна, канд. пед. наук, завідувач лабораторії соціальної педагогіки Інституту проблем виховання НАПН України.

Безпалько Ольга Володимирівна, доктор педагогічних наук, професор.

ЗМІСТ ПРОГРАМИ

Пояснювальна записка	190
I. Тематичний план навчальної дисципліни	192
II. Програма	192
Змістовий модуль I. Жорстоке поводження з дітьми <i>як соціально-педагогічна проблема</i>	<i>192</i>
Змістовий модуль II. Система попередження жорстокого <i>поводження з дітьми</i>	<i>193</i>
III. Навчально-методична карта дисципліни «Соціально-педагогічна робота з попередження жорстокого поводження з дітьми»	195
IV. Плани семінарських та практичних занять.....	197
V. Завдання для самостійної роботи.....	201
Карта самостійної роботи студента	202
VI. Індивідуальна науково-дослідна робота (навчальний проект)..	203
VII. Система поточного та підсумкового контролю	205
VIII. Рекомендована література	207
Основна	207
Додаткова	210

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

Наразі українське суспільство визнає наявність проблеми жорстокого поводження з дітьми, а також – необхідність здійснення комплексу систематизованих, послідовних кроків щодо удосконалення системи попередження, виявлення та подолання цього явища.

Достеменно відомо, що однією з причин смерті дітей, зокрема, раннього віку – є брак належного за ними догляду, незабезпечення їхніх основних потреб. Іншими наслідками жорстокого поводження є поширення насильницьких методів спілкування, розв'язання суперечливих ситуацій, нетолерантне ставлення членів суспільства один до одного, безоглядність та безпритульність дітей, їхня алкоголізація та наркотизація тощо. Звісно, найгірші наслідки для дитини має насильство, що здійснюють по відношенню до неї її батьки, або особи, що їх замінюють.

Останніми роками в Україні прийнято ряд законодавчих актів, спрямованих на попередження насильства у сім'ї та над дітьми, в яких визначено, що основою діяльності має стати міжвідомча взаємодія, тобто спільна діяльність різних фахівців – держслужбовців, соціальних працівників та соціальних педагогів, освітян, правоохоронців, медиків.

Але фахівці не завжди готові до виконання функцій, які покладає на них держава, часто – через брак спеціалізованої підготовки, яка допомогла б виявляти насильство на ранніх стадіях, вчасно ідентифікувати тих, хто від нього страждає, надавати якісну допомогу сім'ям та окремим їхнім членам, у першу чергу – дітям. З огляду на це, у програми підготовки різних фахівців, зокрема, працівників соціальної сфери та освіти, доцільне ввести спеціальні курси, спрямовані на попередження, виявлення та подолання феномену жорстокого поводження з дітьми. Це завдання, зокрема, визначено як одне з першочергових у Рекомендаціях парламентських слухань «Сучасний стан та актуальні завдання у сфері попередження ґендерного насильства» (затверджені Постановою Верховної Ради України №817-V від 22 березня 2007 року) та у Національній платформі дій з протидії насильству стосовно жінок, дітей та насильству в сім'ї, що розробило Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту спільно з рядом громадських організацій під час форуму у рамках Національної кампанії «СТОП насильству», що відбувся у жовтні 2008 року.

Дану програму укладено згідно з вимогами кредитно-модульної системи організації навчання. Програма визначає обсяги знань, які повинен опанувати бакалавр відповідно до вимог освітньо-кваліфікаційної характеристики, алгоритму вивчення навчального матеріалу дисципліни «Соціально-педагогічна робота з попередження жорстокого поводження з дітьми», необхідне методичне забезпечення, складники та технологію оцінювання навчальних досягнень студентів.

Курс за програмою може бути внесений до варіативної частини блоку професійно-практичної підготовки студентів 3–4-го року навчання.

Мета курсу – сформувати компоненти мотиваційного, когнітивного та операційного складників готовності студентів до роботи з попередження та подолання жорстокого поводження з дітьми.

Завдання курсу:

- підвищення рівня усвідомлення студентами проблеми жорстокого поведіння з дітьми та своєї ролі як фахівця у її подоланні;
- ознайомлення студентів з базовими категоріями соціально-педагогічної проблеми жорстокого поведіння з дітьми;
- вивчення та аналіз законодавчої бази з питань попередження жорстокого поведіння з дітьми;
- формування вмій та навичок виявлення різних видів жорстокого поведіння;
- надання елементарних знань та навичок щодо роботи з випадком у міжвідомчій команді фахівців, а також попередження цього явища.

Після опанування курсу студенти **знатимуть:**

- сутність насильства в сім'ї та жорстокого поведіння з дітьми;
- види насильства та жорстокого поведіння, їхні індикатори та способи виявлення;
- законодавчі документи про попередження насильства в сім'ї та захисту дітей від жорстокого поведіння;
- сутність та особливості міжвідомчої взаємодії у попередженні, виявленні та подоланні наслідків жорстокого поведіння з дітьми;
- форми та методи соціально-педагогічної роботи з дитиною, що постраждала від жорстокого поведіння, а також її сім'єю.

Під час практичних занять, індивідуальної навчально-дослідницької та самостійної роботи студенти **набудуть умінь:**

- аналізу та особливостей використання законодавства щодо захисту дітей від насильства та жорстокого поведіння;
- раннього виявлення насильства в сім'ї та жорстокого поведіння з дитиною;
- планування дій щодо роботи з випадком міждисциплінарної групи фахівців;
- планування програм та заходів первинної профілактики насильства та жорстокого поведіння з дитиною;
- розробки та використання форм та методів соціально-педагогічної роботи з дитиною, що постраждала від жорстокого поведіння, а також її сім'єю.

Кількість годин, відведених навчальним планом на вивчення дисципліни, становить 90 год., із них 14 год. – лекційних, 6 год. – семінарських занять, 12 год. – практичних занять, 4 год. – лабораторних занять, 10 год. – індивідуальна робота, 40 год. – самостійна робота, 4 год. – модульний контроль. Вивчення студентами навчальної дисципліни «Соціально-педагогічна робота з попередження жорстокого поведіння з дітьми» завершується складанням заліку.

I. ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

№ п/п	Назви теоретичних розділів	Кількість годин								
		Разом	Аудиторних	Лекцій	Практичних	Семинарських	Лабораторних	Індивідуальна робота	Самостійна робота	Підсумковий контроль
Змістовий модуль I.										
Жорстоке поводження з дітьми як соціально-педагогічна проблема										
1.	Сутність та особливості феномену жорстокого поводження з дітьми	5	2	2					3	
2.	Фактори ризику насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми	13	6	2	2	2		2	5	
3.	Види та індикатори насильства щодо дітей та шляхи їхнього виявлення	19	8	4	2	2		2	7	2
Разом		37	16	8	4	4		4	15	2
Змістовий модуль II.										
Система попередження жорстокого поводження з дітьми										
5.	Нормативно-правове забезпечення попередження жорстокого поводження з дітьми.	17	8	2	4		2	2	7	
6.	Зміст та форми профілактики насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми	13	6	2	2	2		2	5	
7.	Зміст та форми соціально-педагогічної роботи з дитиною, що постраждала від насильства, та її сім'єю	23	6	2	2		2	2	13	2
Разом		53	20	6	8	2		6	25	2
Разом за навчальним планом		90	36	14	12	6	4	10	40	4

II. ПРОГРАМА

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ I.

Жорстоке поводження з дітьми як соціально-педагогічна проблема

ЛЕКЦІЯ 1. Сутність та особливості феномену жорстокого поводження з дітьми (2 год.)

Феномен жорстокого поводження з дітьми. Огляд теорій вітчизняних та зарубіжних дослідників у сфері виникнення та розвитку феномену насильства щодо дітей.

Поширеність жорстокого поводження з дітьми в Україні та світі.

Насильство щодо дітей в сім'ї та його особливості.

Насильство щодо дітей поза сім'єю.

Основні поняття: діти, неповноліття, насильство, насильство в сім'ї, жорстоке поводження з дітьми.

ЛЕКЦІЯ 2. Фактори ризику насильства в сім'ї та жорстокого поведіння з дітьми (2 год.)

Підходи до генези насильства: соціокультурний, індивідуально-психологічний та системний сімейний.

Фактори ризику насильства та жорстокого поведіння щодо дитини.

Умови, за яких дію можна кваліфікувати як насильство щодо дитини.

Сутність циклу насильства та стадій розвитку насильства.

Загальні наслідки насильства для дитини, агресора та суспільства загалом.

Основні поняття: діти, неповноліття, насильство, жорстоке поведіння щодо дитини, цикл насильства, фактори ризику.

ЛЕКЦІЯ 3, 4. Види та індикатори насильства щодо дітей та шляхи їхнього виявлення. (4 год.)

Характеристика фізичного насильства, його особливості. Індикатори фізичного насильства над дитиною.

Специфіка сексуального насильства над дитиною. Індикатори сексуального насильства.

Сутність психологічного (емоційного насильства) над дітьми та його форми. Індикатори вчинення психологічного насильства над дитиною.

Особливості нехтування потребами дитини (економічного насильства). Індикатори здійснення економічного насильства щодо дитини.

Основні поняття: фізичне насильство, сексуальне насильство, психологічне насильство, нехтування, індикатори.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ 1. Вплив жорстокого поведіння на дітей різного віку (2 год.)

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 1. Сутність індикаторів насильства над дітьми та шляхи їхнього виявлення (2 год.)

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 2. Особливості використання індикативних таблиць (2 год.)

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ 2. Особливості осіб та родин, що допускають насильство щодо дитини: психологічне, економічне (або нехтування потребами), фізичне та сексуальне (2 год.)

Модульний контроль 1.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ II.

Система попередження жорстокого поведіння з дітьми

ЛЕКЦІЯ 5. Нормативно-правове забезпечення попередження жорстокого поведіння з дітьми (2 год.)

Жорстоке поведіння з дитиною як правове поняття. Захист дітей від насильства у міжнародному законодавстві.

Нормативно-правова база України щодо попередження насильства у сім'ї та жорстокого поведіння з дітьми. Закон України «Про попередження насильства в сім'ї».

Міжвідомчий підхід до попередження насильства щодо дітей та його нормативно-правове підґрунтя. Організації та установи, що працюють в

інтересах сімей та дітей, зокрема щодо захисту дитини від жорстокого поводження.

Основні поняття: закони та підзаконні акти з питань попередження насильства щодо дітей, кодекс, міжвідомчий підхід, мультидисциплінарна команда фахівців.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 3. Міжвідомчий підхід до профілактики насильства над дітьми (2 год.)

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 4. Міжвідомчий підхід до профілактики насильства над дітьми, робота мультидисциплінарних команд (2 год.)

Лабораторна робота 1. Ведення розгляду випадку жорстокого поводження з дітьми міжвідомчою командою фахівців (2 год.)

ЛЕКЦІЯ 6. Зміст та форми профілактики насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми (2 год.)

Сутність соціальної профілактики насильства та жорстокого поводження з дітьми. Первинна, вторинна та третинна профілактика. Основні принципи профілактичної діяльності. Зміст та форми профілактики насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми.

Основні поняття: соціальна профілактика, первинна, вторинна та третинна профілактика, принципи профілактики.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ 3. Зміст та форми профілактики насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми (2 год.)

ЛЕКЦІЯ 7. Зміст та форми соціально-педагогічної роботи з дитиною, що постраждала від насильства, а також її сім'єю (2 год.)

Особистісні характеристики дитини, що постраждала від жорстокого поводження. Принципи спілкування фахівця з дитиною – жертвою насильства/дитиною – свідком насильства, а також її батьками.

Сутність та завдання кризової інтервенції. Особливості консультування з проблем попередження та подолання жорстокого поводження з дітьми. Індивідуальна та групова робота з дітьми, які зазнали насильства. Використання арт-терапії, пісочної терапії у реабілітації дітей – жертв насильства. Підвищення батьківської компетенції як основа роботи з сім'єю, де є насильство щодо дитини. Соціальний супровід сім'ї, де є жорстоке поводження з дітьми, та його особливості.

Основні поняття: дитина – жертва насильства, дитина – свідок насильства, кризова інтервенція, індивідуальна та групова робота, арт-терапія, пісочна терапія, батьківська компетентність, соціальний супровід сім'ї.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 5. Здійснення візиту у сім'ю, де вчинюється насильство. Налагодження контакту з сім'єю та дитиною (2 год.)

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 6. Зміст та форми соціально-педагогічної роботи з дитиною, що постраждала від насильства, а також її сім'ї (2 год.)

Лабораторна робота 2. Робота кімнат здійснення опитування дитини (2 год.)

III. Навчально-методична карта дисципліни
«Соціально-педагогічна робота з попередження жорстокого поводження з дітьми»

Разом: 90 год., лекції – 14 год., семінарські заняття – 6 год., практичні заняття – 12 год., лабораторні заняття – 2 год., індивідуальна робота – 10 год., самостійна робота – 40 год., підсумковий контроль – 4 год.

Модулі		Змістовий модуль I				Змістовий модуль II	
Назва модуля		Жорстоке поводження з дітьми як соціально-педагогічна проблема				Система попередження жорстокого поводження з дітьми	
Кількість балів		153 бала				218 балів	
Лекції	1	2	3,4	5	6	7	
Дати							
Теми лекцій	Сутність та особливості феномену жорстокого поводження з дітьми (1 бал)	Фактори ризику насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми (1 бал)	Види та індикатори насильства щодо дітей та шляхи їхнього виявлення (2 бала)	Нормативно-правове забезпечення попередження жорстокого поводження з дітьми (1 бал)	Зміст та форми профілактики насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми (1 бал)	Зміст та форми соціально-педагогічної роботи з дитиною, що постраждала від насильства, а також її сім'єю (1 бал)	
Теми семінарських занять		Вплив жорстокого поводження на дітей різного віку (11 балів)	Особливості осіб та родин, що допускають насильство щодо дитини: психологічне, економічне, фізичне та сексуальне (11 балів)		Зміст та форми профілактики насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми (11 балів)		
Теми лабораторн. занять				Ведення розгляду випадку жорстокого поводження з дітьми міжвідомчою командою фахівців (10 балів)		Робота кімнат здійснення опитування дитини (10 балів)	

Модулі		Змістовий модуль II			
Назва модуля		Система попередження жорстокого поводження з дітьми			
Кількість балів		218 балів			
Лекції		5		6	
Теми практичних занять		7		7	
1	Складання списку першоджерел з питань попередження насильства над дітьми (5 балів)	Міжвідомчий підхід до профілактики насильства над дітьми (11 балів)	Здійснення візиту у сім'ю, де вчинюється насильство. Налагодження контакту з сім'єю та дитиною (11 балів)	Зміст та форми соціально-педагогічної роботи з дитиною, що постраждала від насильства, а також її сім'ї (11 балів)	
2	Сутність індикаторів насильства над дітьми та шляхи їхнього виявлення (11 балів)	Міжвідомчий підхід до профілактики насильства над дітьми (11 балів)	Міжвідомчий підхід до профілактики насильства над дітьми, робота мультидисциплінарних команд (11 балів)	Здійснення візиту у сім'ю, де вчинюється насильство. Налагодження контакту з сім'єю та дитиною (11 балів)	
3,4	Особливості використання індикативних таблиць (11 балів)	Таблиця «Нормативно-правова база України щодо захисту дитинства від жорстокого поводження і жорстокого поводження з дітьми» (аналіз першоджерел) (10 балів)	Конспект матеріалу «Принципи та етапи створення міждисциплінарної команди фахівців, що працюють у галузі попередження насильства і жорстокого поводження з дітьми» (аналіз першоджерел) (10 балів)	Розробка розгорнутого сценарію батьківських зборів батьків першокласників на тему «Проблема жорстокого поводження з дитиною та її попередження і подолання» (20 балів)	
5	Доповідь про поширеність проблеми жорстокого поводження з дітьми в освітній практиці у різних країнах світу (10 балів) (аналіз першодж.)	Есе на тему «Джерела та фактори ризику насильства та жорстокого поводження з дитиною» (20 балів)	Таблиця «Нормативно-правова база України щодо захисту дитинства від жорстокого поводження і жорстокого поводження з дітьми» (аналіз першоджерел) (10 балів)	Розробка розгорнутого сценарію батьківських зборів батьків першокласників на тему «Проблема жорстокого поводження з дитиною та її попередження і подолання» (20 балів)	
6	Історичні аспекти проблеми насильства та жорстокого поводження (конспект) (10 балів) (аналіз першодж.)	Розробка 2-х практичних ситуацій щодо виявлення індикаторів жорстокого поводження з дитиною з боку батьків (5 балів)	Таблиця «Нормативно-правова база України щодо захисту дитинства від жорстокого поводження і жорстокого поводження з дітьми» (аналіз першоджерел) (10 балів)	Доповідь на тему «Особливості опитування дитини, що знала насильства» (аналіз першоджерел) (10 балів)	
7	Самостійна робота	30 балів	30 балів	30 балів	
ІНДЗ		30 балів	30 балів	30 балів	
Види поточного контролю	Модульна контрольна робота 1 (25 балів)	Модульна контрольна робота 2 (25 балів)			
Підсумковий контроль		ЗАЛІК			

IV. ПЛАНИ СЕМІНАРСЬКИХ І ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ I.

Жорстоке поводження з дітьми як соціально-педагогічна проблема

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ 1.

Тема: Вплив насильства та жорстокого поводження на дітей різного віку (2 год.)

План заняття

- I. Теоретична частина.
 1. Загальні наслідки насильства та жорстокого поводження з дітьми (для жертви, для агресора, для суспільства).
 2. Вплив жорстокого поводження на розвиток (фізичний, когнітивний, емоційний та соціальний) немовлят та дітей раннього віку.
 3. Вплив жорстокого поводження на розвиток (фізичний, когнітивний, емоційний та соціальний) дітей дошкільного віку.
 4. Вплив жорстокого поводження на розвиток (фізичний, когнітивний, емоційний та соціальний) молодших школярів.
 5. Вплив жорстокого поводження на розвиток (фізичний, когнітивний, емоційний та соціальний) підлітків.
- II. Перевірка виконання самостійної роботи.

Рекомендована література:

5, 8, 12, 13, 14, 25, 27, 28

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 1.

Тема: Сутність індикаторів насильства над дітьми та шляхи їхнього виявлення (2 год.)

План заняття

- I. Виконання практичної роботи.

Робота у 4-х малих групах: розробка індикативних таблиць – системи індикаторів щодо кожного з чотирьох видів насильства.

Кожна група опрацьовує окремий вид насильства: фізичне, психологічне, сексуальне, економічне.

Вид насильства над Дитиною	Індикатори здійснення насильства	Шляхи збору інформації
...

- II. Презентації та загальне обговорення напрацювань.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 2.

Тема: Особливості використання індикативних таблиць (2 год.)

План заняття

- I. Виконання практичної роботи.

Робота у малих групах за методикою «кейс-стаді» – розгляд ситуацій на предмет виявлення жорстокого поводження з дітьми з використанням ін-

дикативних таблиць (орієнтовні індикативні таблиці щодо 4-х видів насильства – Додаток А).

Завдання для груп: розглянути ситуації, відповісти на запитання до ситуацій, за допомогою індикативних таблиць визначити сукупність індикаторів, що можуть вказувати на той чи інший вид насильства щодо дитини.

Орієнтовні ситуації – у Додатку Б.

II. Презентації та загальне обговорення напрацювань.

Обговорення можливих шляхів збору та уточнення інформації:

- а) огляд;
- б) спостереження;
- в) бесіда з дитиною;
- г) опитування батьків, піклувальників, вихователів, родичів;
- г) дослідження історії життя дитини, документації, інших джерел інформації.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ 2.

Тема: Особливості осіб та родин, що допускають насильство щодо дитини: психологічне, економічне (або нехтування потребами), фізичне та сексуальне (2 год.)

План заняття

I. Теоретична частина.

1. Особливості осіб та родин, що допускають психологічне насильство щодо дитини;
2. Особливості осіб та родин, що допускають економічне насильство щодо дитини;
3. Особливості осіб та родин, що допускають фізичне насильство щодо дитини;
4. Особливості осіб та родин, що допускають сексуальне насильство щодо дитини;
5. Основні психологічні характеристики батьків, які застосовують насильство щодо дітей.

II. Перевірка виконання самостійної роботи.

Рекомендована література:

8, 12, 13, 25, 27, 28

МОДУЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ 1

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ II.

Система попередження жорстокого поводження з дітьми

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 3.

Тема: Міжвідомчий підхід до профілактики насильства над дітьми (2 год.)

План заняття

- I. Виконання практичної роботи.

Вивчення *Порядку розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поведження з дітьми або реальної загрози його вчинення*. Розробка схеми взаємодії органів та установи щодо виявлення та попередження насильства та жорстокого поведження з дітьми (*Додаток В*).

II. Обговорення.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 4.

Тема: Міжвідомчий підхід до профілактики насильства над дітьми, робота мультидисциплінарних команд (2 год.)

План заняття

I. Виконання практичної роботи.

1.1. Робота у малих групах: аналіз практичних ситуацій відповідно до *Порядку розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поведження з дітьми або реальної загрози його вчинення* щодо виявлення жорстокого поведження з дітьми та надання адекватної допомоги тим, хто її потребує.

Завдання для груп: розглянути ситуації, відповіді на запитання до ситуацій, спираючись на вищезазначений документ. Орієнтовні ситуації – у *Додатку Г*.

1.2. Обговорення алгоритму дій соціального педагога (інших представників системи освіти) у випадку підозри про вчинення жорстокого поведження з дитиною (*Додаток Д*).

II. Обговорення.

ЛАБОРАТОРНА РОБОТА 1.

Тема: Ведення розгляду випадку жорстокого поведження з дітьми міжвідомчою командою фахівців (2 год.)

Лабораторне заняття проводиться на базі Київської міської служби у справах дітей (ССД) Київської міської державної адміністрації.

Питання для розгляду

1. Законодавчі передумови попередження жорстокого поведження з дітьми.
2. Алгоритм дій спеціаліста ССД у разі надходження інформації щодо жорстокого поведження з дитиною. Основи ведення випадку.
3. Координація збору інформації різними службами (на основі законодавчих особливостей).

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ 3.

Тема: Зміст та форми профілактики насильства в сім'ї та жорстокого поведження з дітьми (2 год.)

План заняття

I. Теоретична частина.

1. Профілактика насильства в шкільному середовищі, запровадження просвітницько-профілактичних програм.
2. Попередження насильства в сім'ї та жорстокого поведження з дітьми у роботі з молодим подружжям.
3. Профілактика насильства в сім'ї та жорстокого поведження з дітьми у роботі з сім'ями, що опинилися у складних життєвих обставинах.

4. Роль громадських організації у протидії жорсткому поводженню з дітьми.
 5. Використання телефону довіри у системі попередження жорсткого поводження з дітьми.
- II. Перевірка виконання самостійної роботи.

Рекомендована література:
2, 17, 18, 22, 25, 26, 30, 36, 37

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 5.

**Тема: Здійснення візиту у сім'ю, де вчинюється насильство.
Налагодження контакту з сім'єю та дитиною (2 год.)**

План заняття

- I. Виконання практичної роботи.
 - 1.1. Інтерактивна гра «Острів» (Додаток Ж).
 - 1.2. Виокремлення принципів здійснення візиту в сім'ю.
 - 1.3. Аналіз типових помилок здійснення візиту в сім'ю.

Робота у малих групах. Кожна з груп розглядає по декілька ситуацій (Додаток З) з типовими помилками, яких можуть припускатися фахівці під час здійснення контакту з сім'єю. Після самостійного аналізу групи презентують свої напрацювання та подані на картках рекомендації.

- II. Загальне обговорення.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ 4.

Тема: Зміст та форми соціально-педагогічної роботи з дитиною, що постраждала від насильства, а також її сім'єю (2 год.)

План заняття

- I. Теоретична частина.
 1. Принципи та етапи здійснення опитування дитини, що зазнала насильства.
 2. Особливості опитування батьків та родичів дитини, що підозрюються у здійсненні жорсткого поводження з дитиною.
 3. Форми та методи роботи з дітьми, що стали жертвами насильства.
 4. Арт-терапія у роботі з дітьми-жертвами насильства.
 5. Сімейна терапія у корекції дитячо-батьківських взаємин.
 6. Соціальний супровід сім'ї, де є жорстоке поводження з дітьми, та його особливості.
 7. Корекційні програми роботи з агресорами.
- II. Перевірка виконання самостійної роботи.

Рекомендована література:
7, 8, 12, 13, 17, 25, 27, 28.

ЛАБОРАТОРНА РОБОТА 2.

Тема: Робота кімнат здійснення опитування дитини (2 год.)

Лабораторне заняття проводиться на базі Кімнати для опитування дітей, що зазнали насильства (Київський міський центр дитини)

Питання для розгляду

1. Психологічні особливості опитування дітей, що зазнали насильства.
2. Місце проведення опитування дитини:
 - внутрішнє оформлення та облаштування кімнати для опитування;
 - технічне оснащення кімнати.
3. Етапи процесу опитування дитини та залучені до опитування особи.
4. Розгляд досвіду роботи кімнат для опитування дітей (на досвіді Польщі та України).

МОДУЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ 2

V. ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ I.

1.1. Скласти список літератури (не менше ніж 15 джерел), в якій розглянуто питання насильства та жорстокого поведіння з дітьми. – 5 балів.

1.2. Підготувати доповідь на тему: «Історичні аспекти проблеми насильства та жорстокого поведіння» (за матеріалами: Защита детей от жестокого обращения / Под ред. Е. Н.Волковой. – СПб.: Питер, 2007. – 256 с.: ил.- (Серия «Детскому психологу»), Глава 1). – 10 балів.

1.3. Підготувати доповідь на тему: «Поширеність проблеми жорстокого поведіння з дітьми в освітній практиці у різних країнах світу». – 10 балів.

1.4. Написати есе на тему: «Джерела та фактори ризику насильства та жорстокого поведіння з дитиною». – 20 балів.

1.5. Розробити 2 практичні ситуації для роботи за методикою «кейс-стаді» щодо виявлення індикаторів жорстокого поведіння з дитиною з боку батьків освітянами та спеціалістами центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді (по одній ситуації для кожної групи фахівців). – 5 балів.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ II.

2.1. Розглянути нормативно-правову базу України щодо захисту дитинства від жорстокого поведіння та скласти таблицю. – 10 балів.

Проблема	Нормативно-правовий акт	Цитати основних статей
Забезпечення гармонійного та повноцінного зростання дитини		
Попередження насильства в сім'ї		
Попередження жорстокого поведіння з дітьми		
Робота мультидисциплінарних команд		
Запобіжні заходи щодо агресорів		

2.2. Зробити конспект матеріалу «Принципи та етапи створення міждисциплінарної команди фахівців, що працюють у галузі попередження насильства і жорстокого поводження з дітьми» (Защита детей от жестокого обращения / Под ред. Е. Н. Волковой. – СПб.: Питер, 2007. – 256 с.). – 10 балів.

2.3. Розробити розгорнутий сценарій батьківських зборів батьків першокласників на тему: «Проблема жорстокого поводження з дитиною та її попередження і подолання». – 20 балів.

2.4. Підготувати реферат «Особливості роботи з дитиною, що зазнала сексуального насильства». – 20 балів.

2.5. Підготувати доповідь на тему: «Особливості опитування дитини, що зазнала насильства» (за матеріалами: Аліція Будзинська. Як опитувати дитину: порадник для фахівців, які беруть участь в опитуванні малолітніх свідків та потерпілих. – Варшава : Фундація «Нічийні діти», 2007). – 10 балів.

2.6. Заповнити таблицю «Робота з сім'ями, що допускають жорстоке поводження з дітьми». – 20 балів:

Основні типи родин, що допускають жорстоке поводження з дітьми	Основні завдання щодо роботи з таким типом родини	Очікувані результати роботи
...

Карту самостійної роботи, де визначено форми академічного контролю, успішність (бали) і термін виконання самостійної роботи студентами, подано у вигляді табл. 6.1.

Таблиця 6.1

КАРТА САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Змістовий модуль та теми курсу	Академічний контроль	Бали	Термін виконання (тижні)
Змістовий модуль I.			
Жорстоке поводження з дітьми як соціально-педагогічна проблема			
1.1. Складання списку першоджерел (1 год.)	Практичне заняття, модульний контроль	5	
1.2. Історичні аспекти проблеми насильства та жорстокого поводження (конспект) (2 год.)	Практичне заняття, індивідуальне заняття, модульний контроль	10	
1.3. Доповідь щодо поширеності проблеми жорстокого поводження з дітьми в освітній практиці у різних країнах світу (5 год.)	Практичне заняття, індивідуальне заняття, модульний контроль	10	
1.4. Есе на тему: «Джерела та фактори ризику насильства та жорстокого поводження з дитиною» (5 год.)	Практичне заняття, модульний контроль	20	
1.5. Розробка 2-х практичних ситуацій щодо виявлення індикаторів жорстокого поводження з дитиною з боку батьків. (2 год.)	Індивідуальне заняття, модульний контроль	5	
Змістовий модуль II.			
Система попередження жорстокого поводження з дітьми			
2.1. Таблиця «Нормативно-правова база України щодо захисту дитинства від жорстокого поводження» (3 год.)	Практичне заняття, модульний контроль	10	

2.2. Конспект матеріалу «Принципи та етапи створення міждисциплінарної команди фахівців, що працюють у галузі попередження насильства і жорстокого поводження з дітьми» (2 год.)	Практичне заняття, модульний контроль	10	
2.3. Розробка розгорнутого сценарію батьківських зборів батьків першокласників на тему «Проблема жорстокого поводження з дитиною та її попередження і подолання» (5 год.)	Індивідуальне заняття, модульний контроль	20	
2.4. Реферат «Особливості роботи з дитиною, що зазнала сексуального насильства» (8 год.)	Індивідуальне заняття, модульний контроль	15	
2.5. Доповідь на тему: «Особливості опитування дитини, що зазнала насильства» (3 год.)	Практичне заняття, модульний контроль	10	
2.6. Заповнити таблицю «Робота з сім'ями, що допускають жорстоке поводження з дітьми» (4 год.)	Індивідуальне заняття, модульний контроль	20	
<i>Разом: 40 год.</i>		<i>Разом: 135 балів</i>	

VI. ІНДИВІДУАЛЬНА НАВЧАЛЬНО-ДОСЛІДНА РОБОТА (навчальний проект)

Індивідуальна навчально-дослідна робота є видом позааудиторної індивідуальної діяльності студента, результати якої використовуються у процесі вивчення програмового матеріалу навчальної дисципліни. Завершується виконання студентами ІНЗД прилюдним захистом навчального проекту.

Індивідуальне навчально-дослідне завдання (ІНДЗ) з курсу «Соціально-педагогічна робота з попередження жорстокого поводження з дітьми» – це вид науково-дослідної роботи студента, що містить результати дослідницького пошуку, відбиває певний рівень його навчальної компетентності.

Мета ІНДЗ: самостійне вивчення частини програмового матеріалу, систематизація, узагальнення, закріплення та практичне застосування знань із навчального курсу, удосконалення навичок самостійної навчально-пізнавальної діяльності.

Зміст ІНДЗ: завершена теоретична або практична робота у межах навчальної програми курсу, яка виконується на основі знань, умінь та навичок, здобутих під час практичних занять, і охоплює декілька тем або весь зміст навчального курсу.

Змістовий модуль I.

Жорстоке поводження з дітьми як соціально-педагогічна проблема

ІНДЗ № 1. Розробити таблицю індикаторів чотирьох видів насильства над дитиною та шляхів їхнього виявлення на основі аналізу літератури. – 30 балів.

Вид насильства та його специфіка	Індикатори	Шляхи виявлення
	<p><i>Основні групи індикаторів, які необхідно описати:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> – фізичні; – когнітивні; – емоційні; – поведінкові. 	

Критерії оцінювання ІНДЗ 1

№ п/п	Критерії оцінювання роботи	Максимальна кількість балів за кожним критерієм
1.	Аналіз специфіки виду насильства	5 балів
2.	Виокремлення основних індикаторів здійснення такого виду насильства над дитиною	12 балів
3.	Аналіз основних шляхів (методик), що можуть сприяти виявленню такого виду насильства	10 балів
4.	Дотримання вимог щодо технічного оформлення завдання (титольний аркуш, вступ, основна частина, висновки, додатки (якщо вони є), список використаних джерел)	3 бали
Разом		30 балів

Змістовий модуль II.

Система попередження жорстокого поводження з дітьми

ІНДЗ № 2. Складіть програму роботи соціального педагога загальноосвітньої школи на квартал (3 місяці) з профілактики жорстокого поводження з дітьми (де було б зазначено основні дії на рівні первинної та вторинної профілактики) (30 балів).

Зміст програми

1. Пояснювальна записка (актуальність теми та мета).
2. Програма у табличній формі (подана нижче).
3. Використана література.
4. Додатки (за потреби).

№ п/п	Запланований захід	Цільова група та короткий зміст заходу	Дата виконання	Залучені до заходу (фахівці школи, партнерські організації) та їхні функції	Очікуваний результат
Первинна профілактика					
<i>Завдання профілактики:</i>					
<i>Охоплені цільові групи (перерахувати):</i>					
Вторинна профілактика					
<i>Завдання профілактики:</i>					
<i>Охоплені цільові групи (перерахувати):</i>					

Критерії оцінювання ІНДЗ 2

№ п/п	Критерії оцінювання роботи	Максимальна кількість балів за кожним критерієм
1.	Обґрунтування актуальності реалізації програми та її мета	5 балів
2.	Розробка заходів на рівні первинної профілактики	10 балів
3.	Розробка заходів на рівні вторинної профілактики	10 балів
4.	Дотримання вимог щодо технічного оформлення завдання (титольний аркуш, вступ, основна частина, додатки (якщо вони є), список використаних джерел)	5 бали
Разом		30 балів

VII. СИСТЕМА ПОТОЧНОГО І ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ ЗНАТЬ

Навчальні досягнення студентів з дисципліни «Соціально-педагогічна робота з попередження жорстокого поведіння з дітьми» оцінюють за модульно-рейтинговою системою, в основу якої покладено принцип поопераційної звітності, обов'язковості модульного контролю, накопичувальної системи оцінювання рівня знань, умінь та навичок; розширення кількості підсумкових балів до 100.

Контроль успішності студентів з урахуванням поточного і підсумкового оцінювання здійснюють відповідно до навчально-методичної карти (п. IV), де зазначено види й терміни контролю. Систему рейтингових балів для різних видів контролю та порядок їхнього переведення у національну (4-бальну) та європейську (ECTS) шкалу подано у табл. 8.1, табл. 8.2.

Таблиця 8.1

Розрахунок рейтингових балів за видами поточного (модульного) контролю

№ п/п	Вид діяльності	Кількість рейтингових балів
1.	Відвідування лекцій	7
2.	Семінарські заняття	33
3.	Практичні заняття	66
4.	Лабораторні заняття	20
5.	Модульні контрольні роботи (1, 2)	50
6.	Самостійна робота	135
7.	Індивідуальна навчально-дослідницька робота	60
Підсумковий рейтинговий бал		371

Максимально можлива кількість балів: 371.

Коефіцієнт: 3,71.

Розрахунок балів, отриманих студентом (приведення до відповідності, де максимум – 100), здійснюється за формулою:

$X : 3,71 = \text{кількість балів} - \text{рейтинговий показник успішності студента}$
(де X – кількість балів, отриманих студентом протягом вивчення курсу).

У процесі оцінювання навчальних досягнень магістрантів застосовують такі методи:

- **методи усного контролю:** індивідуальне опитування, фронтальне опитування, співбесіда, залік;
- **методи письмового контролю:** модульне письмове тестування, контрольна робота, реферат, інформаційне повідомлення;
- **методи самоконтролю:** уміння самостійно оцінювати свої знання, самоаналіз.

Таблиця 8.2

Порядок переведення рейтингових показників успішності у європейські оцінки ECTS

Підсумкова кількість балів (max – 100)	Оцінка за 4-бальною шкалою	Оцінка за шкалою ECTS
1–34	«незадовільно» (з обов'язковим повторним курсом)	F
35–59	«незадовільно» (з можливістю повторного складання)	FX
60–66	«задовільно»	E
67–74		D
75–81	«добре»	C
82–89		B
90–100	«відмінно»	A

Загальні критерії оцінювання успішності студентів, які отримали за 4-бальною шкалою оцінки «відмінно», «добре», «задовільно», «незадовільно», подано у табл. 8.3.

Таблиця 8.3

Загальні критерії оцінювання навчальних досягнень студентів

Оцінка	Критерії оцінювання
«відмінно»	ставиться за повні та міцні знання матеріалу в заданому обсязі, вміння вільно виконувати практичні завдання, передбачені навчальною програмою; за знання основної та додаткової літератури; за вияв креативності у розумінні і творчому використанні набутих знань та умінь.
«добре»	ставиться за вияв студентом повних, систематичних знань з дисципліни, успішне виконання практичних завдань, засвоєння основної та додаткової літератури, здатність до самостійного поповнення та оновлення знань. Але у відповіді студента наявні незначні помилки.
«задовільно»	ставиться за вияв знання основного навчального матеріалу в обсязі, достатньому для подальшого навчання і майбутньої фахової діяльності, поверхову обізнаність з основною і додатковою літературою, передбаченою навчальною програмою; можливі суттєві помилки у виконанні практичних завдань, але студент спроможний усунути їх з допомогою викладача.
«незадовільно»	виставляється студентіві, відповідь якого під час відтворення основного програмового матеріалу поверхова, фрагментарна, що зумовлюється початковими уявленнями про предмет вивчення. Таким чином, оцінка «незадовільно» ставиться студентіві, який неспроможний до навчання чи виконання фахової діяльності після закінчення ВНЗ без повторного навчання за програмою відповідної дисципліни.

Кожний модуль передбачає бали за поточну роботу студента на семінарських, практичних та лабораторних заняттях, виконання самостійної роботи, індивідуальну роботу, модульну контрольну роботу.

Виконання модульних контрольних робіт здійснюється з використанням роздрукованих завдань.

Реферативні дослідження, творчі, аналітичні завдання, які виконує студент за визначеною тематикою, обговорюються та захищаються на семінарських заняттях.

Модульний контроль знань студентів здійснюється після завершення вивчення навчального матеріалу модуля.

У табл. 8.4 представлено розподіл балів, присвоюваних студентам упродовж вивчення дисципліни «Соціально-педагогічна робота з попередження жорстокого поводження з дітьми».

Таблиця 8.4

Розподіл балів, присвоюваних студентам

МОДУЛІ						ІНДЗ	ПМК	Разом
Змістовий модуль 1 (лекції, семінари, практичне заняття, самостійна робота)			Змістовий модуль 2 (лекції, семінари, практичне заняття, самостійна робота)					
T1	T2	T3,4	T5	T6	T7			
27	27	44	53	63	47	60	50	371

Кількість балів за роботу з теоретичним матеріалом, на практичних заняттях, під час виконання самостійної та індивідуальної навчально-дослідної роботи залежить від дотримання таких вимог:

- своєчасність виконання навчальних завдань;
- повний обсяг їхнього виконання;
- якість виконання навчальних завдань;
- самостійність виконання;
- творчий підхід у виконанні завдань;
- ініціативність у навчальній діяльності.

VIII. РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Основна:

1. Закон України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей».
2. Закон України «Про попередження насильства в сім'ї».
3. Аліція Будзинська. Як опитувати дитину: poradnik для фахівців, які беруть участь в опитуванні малолітніх свідків та потерпілих. – Варшава: Фундація «Нічийні діти», 2007.
4. Анцупов А. Я. Профилактика конфликтов в школьном коллективе. – М.: ВЛАДОС, 2003. – 208 с. – (Б-ка школьного психолога).
5. Виявлення, попередження і розгляд насильства та жорстокого поводження з дітьми. Методичні матеріали. – К.: КАЛИТА, 2007. – 56 с.
6. Дитина-свідок. Інформація і рекомендації. – Варшава, 2007. – 32 с.

7. Дубровська Є. В. Психологічна реабілітація дітей, які зазнали сексуального насильства: Посібник до навчального відео-курсу. – К.: ВГО «Жіночий консорціум України», 2005. – 44 с.
8. Журавлева Т. М., Сафонова Т. Я., Цымбал Е. И. Помощь детям – жертвам насилия. – М.: Генезис, 2006. – 112 с.
9. Основы социальной педагогики: Учебное пособие для студентов педагогических вузов и колледжей/ Под ред. П. И. Пидкасистого. – М.: Педагогическое общество России, 2002. – 160 с.
10. Запобігання і протидія насильству в сім'ї: Метордичні рекомендації для соціальних працівників. – К.: ДЦССМ, 2004. – 192 с.
11. Запобігання насильству в сім'ї. Практичний посібник для дільничних інспекторів міліції. Автор-упор. О. В. Ляковська. – К.: ШРМ, 108 с.
12. Защита детей от жестокого обращения / Под ред. Е. Н.Волковой. – СПб.: Питер, 2007. – 256 с.: ил. – (Серия «Детскому психологу»).
13. Зиновьева Н. О., Михайлова Н. Ф. Психология и психотерапия насилия. Ребенок в ризисной ситуации. – СПб.: Речь, 2003. – 248 с.
14. Марія Келлер-Хамела, Малгожата Шулік, Йоланта Змарзлік. Діагностування насильства над дітьми: особливості та методи. – Варшава: Фундація «Нічії діти».
15. Материалы в помощь сотрудникам органов внутренних дел по предотвращению домашнего насилия. – Челябинск, 2006. – 71 с.
16. Методичні матеріали для працівників освіти, спрямовані на покращення алгоритму виявлення випадків насильства щодо дітей. Авт.-упор.: Буров С., Онишко Ю. В., Смилова Л. В., Ясиновська М. – К., 2007. – 56 с.
17. Методичні рекомендації соціальним працівникам щодо удосконалення соціальної роботи із сім'ями, де є конфліктні стосунки між батьками та дітьми (з досвіду практичної діяльності центру підтримки сім'ї Українського інституту соціальних досліджень) / О. О. Яременко, А. М. Ноур. – К.: ДІПСМ, 2003. – 140 с.
18. Механізми взаємодії органів державної влади та неурядових організацій у протидії жорсткому поведженню з дітьми. Навчально-методичний посібник. За ред. Левченко К. Б., Трубавіної І. М. – К.: Юрисконсульт, 2005. – 452 с.
19. Мілютіна К. Технологія попередження конфліктів. – К.: Главник, 2007. – 128 с.
20. Насилие в семье: особенности психологической реабилитации. Учебное пособие / Под ред. Н. М. Платоновой и Ю. П. Платонова. – СПб.: Речь, 2004. – 154 с.
21. Організація роботи органів внутрішніх справ щодо профілактики злочинів, які вчиняються в сімейному середовищі. Методичні рекомендації. – К., 2002.
22. Попередження насильства над дітьми. Інформаційно-методичні матеріали та аналіз нормативно-правової бази. Укладач: Журавель Т. В.; авт. колектив: Грицевич О. В., Лозован О. М., Онишко Ю.В. – К.: КАЛИТА, 2007. – 224 с.

23. Права дитини: сучасний досвід та інновації / За заг. ред. Г. М. Лактіонової. – К., 2005. – 252 с.
24. Право дитини на сім'ю. Тренінговий курс для спеціалістів соціальної сфери / Авт.-упор.: С. Ю. Буров, Т. В. Війцях, Є. В. Дубровська та ін. За заг. ред. Г. М. Лактіонової. – К.: Основа-Принт, 2007. – 432 с.
25. Проблемы насилия над детьми и пути их преодоления / Под ред. Е. Н. Волковой. – СПб.: Питер, 2008. – 240 с.: – (Серия «Детскому психологу»).
26. Психолого-педагогічна робота у загальноосвітніх навчальних закладах з профілактики насильства над дітьми: Метод. посіб. / Автори-упорядники: Вовчок Т. В., Степура Н. П., Даниленко І. С. та ін.; За заг. ред. Т. П. Цюман. – К.: ВПЦ «Експрес». – 2009. – 328 с.
27. Райкус Дж., Хьюз Р. Социально-психологическая помощь семьям и детям групп риска: Практическое пособие: В 4 т. Т. II. Планирование и семейно-ориентированная социальная работа. – СПб.: Питер, 2009. – 256 с.
28. Райкус Дж., Хьюз Р. Социально-психологическая помощь семьям и детям групп риска: Практическое пособие: В 4 т. Т. I. Концептуальные основы социальной работы с детьми. – М.: Национальный фонд защиты детей от жестокого обращения, 2008. – 288 с.
29. Робота з сім'ями, які потребують професійної соціально-педагогічної підтримки. Тренінговий курс для спеціалістів соціальної сфери / Автори-упорядники: В. Г. Головатий, А. В. Калініна, О. А. Виноградова. За заг. ред. Т. Ф. Алексєнко. – К.: Християнський дитячий фонд, 2007. – 128 с.
30. Соціальний супровід сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах: Методичний посібник. / І. Д. Зверєва та ін. – К.: Держсоцслужба, 2006. – 104 с.
31. Соціально-економічні причини насильства в сім'ї в Україні: аналіз проблем та шляхи запобігання (матеріали за результатами соціологічного опитування). – К.: ДІПСМ, 2004. – 144 с.
32. Социология семьи: Учебник / Под ред. проф. Антонова А. И. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ИНФРА-М, 2005. – 640 с. (Классический университетский учебник).
33. Стребиж В. В. Насилию – нет! Дети и жестокость. – Екатеринбург, 2002. – 93 с.
34. Сучасний стан та актуальні завдання у сфері попередження насильства. Матеріали парламентських слухань. Київ, 21 листопада 2006р.
35. Телесное наказание со стороны родителей – это насилие. – Кишинев, 2006. – 33 с.
36. Трубавіна І. М. Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю: Навч. посібник. – К., 2002. – 132 с.
37. Фурманов И. А. Агрессия и насилие: диагностика, профилактика и коррекция. – СПб.: Речь, 2007. – 470 с.

Додаткова:

38. Беличева С. А., Кардашина О. В. Психосоциальная коррекция и реабилитация несовершеннолетних с девиантным поведением. – М.: Социальное здоровье России, 1999. – 181 с.
39. Білозерова Л. Робота вчителя з «важкими» підлітками // Завуч. – 1999. – № 14.
40. Бондар А. Д. Розвиток суспільного виховання в Україні (1917–1967 рр.). – К., 1968.
41. Знайти себе: життєві історії випускників інтернатів. – К.: Український інститут соціальних досліджень, 2001. – 201 с.
42. Бондаровська В. Школа для батьків. – К.: «Батискаф», 2003. – 320 с.
43. Киренко С. Захист життя неповнолітніх кримінальним законодавством України // Право України. – 2000. – № 9. – С. 61–64.
44. Клейберг Ю. А. Психология девиантного поведения: Учебное пособие для вузов. – М.: ТЦ Сфера, 2001. – 160 с.
45. Постовий В. Г. Сучасна сім'я та її педагогіка. – К., 1994.
46. Соціальна педагогіка: теорія і технології: Підручник / За ред. І. Д. Звереві. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 316 с.
47. Хоменаускас Т. Г. Семья глазами ребенка. – М., 1993.
48. Шнейдер Л. Б. Психология семейных отношений. Курс лекцій. – М., 2000.
49. Шульга Т. И., Олиференко Л. Я. Психологические основы работы с детьми группы риска в учреждениях социальной помощи и поддержания. – М., 1997. – 198 с.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 2.

Тема: Особливості використання індикативних таблиць

Індикативні таблиці виявлення фізичного, сексуального, психологічного насильства над дітьми, а також нехтування потребами дітей

Виявлення фізичного насильства щодо дитини за uszkodженнями та травмами

Основні типи й фізичні ознаки травм, які можуть виникнути в результаті жорстокого поведіння з дитиною, такі:

- гематоми;
- опіки;
- травми голови;
- внутрішньочеревні травми;
- переломи кісток.

Гематоми	<ul style="list-style-type: none"> – подряпини, синці на сідницях, задньому боці стегон і нижній частині спини часто є наслідком застосування тілесних покарань; – поява гематом після того, як дитину били рукою, ремнем, батоном або іншим предметом, свідчить про те, що удари були досить сильними для того, щоб викликати розрив кровоносних судин; – синці на щоках, мочках вух, верхній губі, передпліччі і шиї, а також uszkodження добре захищених частин тіла, таких як сідниці, черевна стінка, внутрішня поверхня стегон та геніталії – не можуть бути отримані іншим шляхом, аніж насильство; – наявність глибокої канавки на пенісі дитини може пояснюватись тим, що пеніс неодноразово перев'язувався шнурком, щоб дитина «просилась» на горщик; – синці на щоках або мочках вух часто виникають у результаті ляпасів або потиличників; – мікроскопічні крапкові синці, іноді їх можна виявити в завушній області; – обрис руки на обличчі дитини від ляпасу може свідчити про силу удару і навіть можливу черепно-мозкову травму; – гематоми на внутрішній і зовнішній поверхні верхньої губи дитини зазвичай виникають у результаті травматичного впливу пляшечки в процесі насильницького годування або коли батьки намагаються будь-якими засобами заспокоїти заплакану дитину; – сліди від щипання, захоплення, стискання, ударів рукою мають характерну форму; – лінійні гематоми шириною 2–5 см, що іноді повторюють контури предмета, майже завжди свідчать про побиття паском або ремнем (характерні сліди у формі пряжки), лінійкою, батоном тощо; – гематоми у вигляді петельок від биття складеним удвічі шнуром або проводом; – характерні сліди (пухирі, натертості, порізи) на щиколотках, зап'ястках від зв'язування або прив'язування до чогось; – потертості, гематоми в ділянці рота може свідчити про те, що дитині в рот вставляли кляп, щоб змусити її припинити плакати або кричати; – множинні шрами або гематоми на різних частинах тіла (особливо якщо вони перебувають на різних етапах загоєння).
-----------------	---

Опіки	<ul style="list-style-type: none"> – сигаретні опіки, що мають округлу форму у вигляді пухирів або ерозії, приблизно однаковий розмір і заглиблення посередині; – опіки у вигляді тавра, що повторюють обриси предмета (праски, радіатора, щипців для завивки волосся, розпеченої виделки тощо); – опіки круглої форми, які пошкоджують тільки геніталії та сідниці, виникають від занурення дитини у гарячу воду; – «бубликовий опік» – опік, при якому ушкоджуються сідниці, геніталії, задня поверхня стегна і ніг, а непошкодженим залишається місце, яке притискається до дна ванни і тим самим захищається від довготривалого контакту з гарячою водою; – «панчішний опік» – занурення у гарячу воду ніг дитини; – «рукавичковий опік» – аналогічний опік рук. 		
	<i>Опіки першого ступеня</i>	<i>Опіки другого ступеня</i>	<i>Опіки третього ступеня</i>
	Шкіра червоніє й припухає. Якщо площа такого опіку невелика, його звичайно вважають несильним і він не вимагає термінової медичної допомоги. До першого ступеня належить більшість сонячних опіків.	Шкіра покривається пухирями й дрібними плямами й набуває темно-червоного відтінку. Часто відмічається сильний біль і набряки ураженого місця. Якщо розмір опіку другого ступеня не перевищує 5–7 см і він не на руках, ступнях, обличчі, сідницях, у паху або в ділянці великого суглоба, його можна вважати несильним і він не вимагає термінової медичної допомоги.	Шкіра здається почорнілою або білою. Дитина може зазнавати сильного болю, а якщо сильно ушкоджені нервові закінчення – не відчувати ніякого болю. Основною причиною виникнення опіків третього ступеня є зіткнення з гарячими предметами, киплячим жиром і відкритим вогнем.
Травми голови	<ul style="list-style-type: none"> – субдуральні гематоми – скупчення крові під твердою мозковою оболонкою; – ретинальні крововиливи – крововилив у сітківку очей; – переломи черепа або ушкодження головного мозку через биття дитини по голові або об стіну, двері тощо; – множинні або складні переломи черепа з високою ймовірністю свідчать про те, що травма була завдана навмисно; – широка залисина на голові, підшкірні крововиливи або хворобливі відчуття від доторку до волосистої частини голови, найчастіше свідчать про те, що дитину часто тягають за волосся; – наявність синців під обома очима, нездорова набряклість і синюшний колір повік свідчать про те, що дитину неодноразово били навідріг по очах або по голові; – скупчення крові в ділянці верхньої і нижньої повіки може бути також ознакою великої гематоми на чолі або перелому основи черепа; – запаморочення, неясність свідомості, ускладнене дихання, конвульсії або судоми. 		
Внутрішньо-черевні травми	<ul style="list-style-type: none"> – ураження печінки, розриви селезінки або травми товстого кишечника і підшлункової залози можуть свідчити про серйозне побиття дитини; – ушкодження нирок викликають удари по спині; – гематоми на животі можуть свідчити про наявність внутрішніх ушкоджень; – блювота, болі у животі; – блідий або сіруватий колір шкіри, що стає прохолодною та вологою на дотик; слабе, прискорене серцебиття в поєднанні з поверхневим диханням; фіксований погляд (можливі розширення зіниць), а також втрата свідомості можуть свідчити про гіповолемічний шок (зниження обсягу крові) в результаті внутрішньої кровотечі. 		

Переломи кісток	<ul style="list-style-type: none"> – спіральні переломи унаслідок хапання і викручування кінцівок; – осколкові переломи й переломи у вигляді «вербового прута», які виникають в результаті вивертання, викручування або розтягання кінцівок дитини; – кутовий перелом є результатом навмисно завданої травми, коли при викручуванні відбувається відрив у зоні росту кістки; – спіральні переломи виникають у випадках, коли один кінець кістки зафіксований, а другий з силою викручують; – переломи ребер; – викручування суглобів; – переломи в незвичайних місцях (лопатки, ключиці, грудини).
------------------------	---

Коментарі до таблиці

Гематоми

Гематоми й синці часто є найочевиднішою ознакою насильства над дітьми. Самі по собі синці, звичайно, не є підставою для звернення по термінову медичну допомогу, однак здоровий глузд підказує, що будь-яка травма, що призвела до виникнення множинних гематом, може виявитися достатньою, щоб викликати інші серйозні ушкодження, особливо коли мова йде про деякі найуразливіші частини тіла. Якщо гематоми виявлено в ділянці живота, завжди є ймовірність розриву внутрішніх органів. Гематоми можуть також бути над місцями переломів.

Щоб відрізнити випадкові травми від навмисно завданих, необхідно знати, де і як виникають випадкові ушкодження:

- у дітей будь-якого віку часто страждають випнуті частини тіла, такі як коліна, лікті, передпліччя, гомілки, чоло й підборіддя. Найбільше забитих місць, саден і синців буває на колінах і гомілках. Забиті місця на чолі є звичайним явищем для дітей, які вчаться ходити, і найчастіше трапляються у віці понад два роки, коли діти починають активно бігати й повзають. Коли діти спотикаються й падають, у них з'являються характерні синці – зазвичай округлої форми, без характерних обрисів;
- протягом перших декількох місяців життя діти часто самі собі роздряпують щоки, вуха, ніс і очі. Сліди подібних ушкоджень проходять, як тільки батьки починають регулярно стригти дітям нігті;
- у деяких випадках дивні, що часто виникають гематоми, можуть бути проявом спадкових захворювань крові. У випадку виявлення подібних гематом необхідно, щоб лікар-гематолог взяв необхідні аналізи крові й поставив точний діагноз.

Опіки

Приблизно у 10-ти відсотках випадків фізичного насильства мають місце опіки. Про навмисність завдання травм у ряді випадків свідчить форма опіків. Сухі контактні опіки виникають у результаті того, що ту або іншу частину тіла дитини притискають до нагрівального приладу, наприклад, до праски, батареї або ґрат радіатора, або тримають руку дитини над гарячим пальником чи електричною плитою.

Ступінь серйозності опіку залежить не тільки від температури гарячого предмета або рідини, але й від тривалості безпосереднього впливу. З огляду

на те, що діти інстинктивно відсуваються від джерел тепла після випадкового зіткнення з ними, наявність великої кількості дуже сильних опіків завжди свідчить про те, що дитину насильно тримали поблизу гарячого предмета або в гарячій рідині.

Травми голови

Травми голови, особливо в дітей молодшого віку, можуть призвести до серйозних незворотних ушкоджень головного мозку.

Субдуральні гематоми, ретинальні крововиливи, множинні переломи черепа й будь-які інші серйозні або небезпечні для життя травми, що нібито виникли в результаті випадання з ліжечка або колиски, необхідно кваліфікувати як наслідки насильства над дитиною. В одному дослідженні були проаналізовані травми, які дістали 246 дітей молодшого віку, що випадково випали зі своїх ліжечок або колисок. У 80 відсотках випадків діти взагалі не дістали ніяких травм. В інших 20 відсотках випадків вони обійшлися одиничними синцями, шишками або порізами. Тільки в 1 відсотку випадків діти дістали переломи черепа, до того ж ці переломи були одиничними й лінійними. Ще 1 відсоток дітей мали недавні переломи в інших місцях, найчастіше переломи ключиці або плечової кістки. Важливо відзначити, що в жодної дитини не були зареєстровані субдуральні гематоми, ретинальні крововиливи або будь-які інші серйозні або небезпечні для життя травми.

У більшості випадків візуальний огляд не дозволяє виявити травми голови, однак соціальний працівник повинен негайно ініціювати лікарське обстеження, якщо в ході розслідування було встановлено, що дитина могла дістати або дістала таку травму.

Ушкодження внутрішніх органів

Внутрішні органи дітей молодшого віку слабо захищені, і їхнє ушкодження є другою за поширеністю причиною смерті дітей, що зазнали насильства. У більшості випадків травми виникають у результаті нанесення удару рукою або ногою в ділянку живота.

Пошкодження внутрішніх органів можуть залишатися непомітними протягом кількох днів. Вони дуже небезпечні й потребують негайного медичного втручання.

Переломи кісток

Переломи кісток вимагають негайного медичного втручання. Рентгеноскопічне обстеження дітей, що стали жертвами фізичного насильства, у понад 20 відсотках випадків виявляє наявність у них переломів кісток, що перебувають на різних стадіях загоєння. Це дуже важливо для виявлення випадків насильства над дітьми, оскільки вказує на їхній повторний характер.

У дослідженні дітей, що дістали переломи у віці до 1 року встановлено, що у 55% випадків ці переломи були наслідком насильства.

Діти, що ще не навчилися ходити, звичайно не в змозі прикласти зусилля, щоб виник перелому, і не можуть забиратися на висоту, падіння з якої може викликати подібну травму.

Виявлення сексуального насильства над дитиною

Найчастіше в літературі виділяють 7 груп наслідків сексуального насильства, але наявність будь-якого з нижче перерахованих симптомів самі по собі не є прямим показником сексуального насильства. Ці ознаки можуть підштовхнути до детальніших досліджень, щоб відкинути чи підтвердити сексуальне зловживання стосовно дитини:

Фізичні порушення	<i>Оральні симптоми</i>	<i>Анальні симптоми</i>	<i>Вагінальні симптоми</i>
	екзема, дерматит, герпес на обличчі, губах, у ротовій порожнині; відмова від їжі (анорексія); переїдання (булімія).	пошкодження прямої кишки; почервоніння ануса; варикозні зміни; ректальні кровотечі.	порушення дівочої пліви та проникні травми геніталій; розширення піхви; свіжі пошкодження (рани, подряпани); супутні інфекції, інфекції, що передаються статевим шляхом; вагінальні кровотечі.
	<ul style="list-style-type: none"> – наявність синців у різних частинах тіла; – наявність гематом і укусів на грудях, сідницях, ногах, нижній частині живота, стегнах; – вагітність; – уритальні запальні процеси. 		
Афективні порушення, зміни у емоційному стані	<ul style="list-style-type: none"> – відчуття провини, сорому; – заглиблення у себе; – замкненість, ізоляція, уникнення контактів з однолітками; – фобії, страхи, тривога, зокрема, які мають неочікуваний, незрозумілий за природою початок (страх знімати білизну на медогляді, страх темряви або тривожність перед настанням вечірньої пори, страх чоловіків або конкретних людей, страх залишатися на самоті з конкретною людиною тощо); – прихована та придушена агресія, злість. 		
Когнітивні порушення	<ul style="list-style-type: none"> – розлади уваги; – порушення концентрації пам'яті, сприймання; – різке погіршення у навчанні. 		
Поведінкові симптоми	<ul style="list-style-type: none"> – агресивна і жорстока поведінка, крадіжки, делінквентність; – регресивна поведінка дитини (тобто повернення до більш ранніх форм поведінки, які вже були подолані у зв'язку з віком), особливо у малих дітей (наприклад, смоктання пальців, нетримання сечі); – втечі з дому (найчастіша та зрозуміла реакція у випадку інцесту); – аддиктивна поведінка (вживання алкоголю, інших психоактивних речовин). – синдром «брудного тіла»: постійне перебування у ванній, під душем, що має характер настирливості; – вжиття дитиною запобіжних заходів, щоб важче було знімати одяг (багато пасків, одночасно надягнені декілька пар штанців тощо). 		
Самодеструктивна поведінка	<ul style="list-style-type: none"> – самокалічення; – суїцидальні думки; – спроби суїциду. 		
Психопатологія	<ul style="list-style-type: none"> – неврози; – розлади характеру; – психотичні риси характеру; – депресії. 		

Сексуалізація поведінки	<ul style="list-style-type: none"> – систематична нав'язлива мастурбація (навіть у присутності інших дітей або дорослих); – рання мастурбація (допубертатна); – невідповідні віку сексуальні ігри, сексуалізована поведінка, ініціювання сексуальних дій з іншими, схиляння однолітків або молодших дітей до сексуальних маніпуляцій; – відверті пропозиції або натяки дітям або дорослим щодо готовності задовольнити будь-які сексуальні бажання (просто так або ж за певну винагороду); – нетипові для такого віку знання про секс, статеві органи тощо; – проміскуїтет (вступ у безладні статеві стосунки, постійна зміна статевих партнерів); – залучення до комерційного сексу.
--------------------------------	--

Коментарі до таблиці

Сексуальні зловживання часто призводять до тонких поведінкових змін у дитини, яка постраждала, часто вони малопомітні, на відміну від різних медичних симптомів. Сексуально образливі дії стосовно дітей завдають їм глибокої травми, і реакція на неї може проявлятися різними способами. Реакція дітей, які зазнали сексуального насильства, більшою мірою залежить від їхнього віку, рівня розвитку, характеру зловживань, їхнього ставлення до того хто здійснював насильницькі дії тощо.

В цілому підлітки, порівняно з дітьми, дають більш хворобливі і різнобічні реакції на сексуальне насильство. Вони сприймають це як катастрофу, як епізод, що кардинально змінює все життя, як явище, що не можна пережити. Страх, виражена тривожність, пригніченість, розгубленість, відраза – спектр емоційних проявів, що найчастіше трапляються у підлітків, які зазнали сексуального насильства.

У разі, якщо сексуальне насильство тривало певний час і з раннього віку дитини та вчасно не виявлене, дитина може засвоювати таку поведінку як норму, у результаті відбувається сексуалізації її власної поведінки, швидше може наставати період пубертату. Часто такі діти ініціюють статеві контакти з молодшими дітьми, однолітками або ж дорослими, відверто пропонують або ж натякають дітям або дорослим про готовність задовольнити будь-які сексуальні бажання (просто так або ж за певну винагороду). Таку поведінку дорослі (навіть спеціалісти) можуть трактуватись як результат сексуальної розбещеності дитини унаслідок «впливу друзів», підозрювати її у перегляді порнографії тощо, насправді ж це зазвичай є яскравим свідченням тяжкої психічної травми дитини, що не була своєчасно виявлена та відпрацьована.

Виявлення випадків нехтування потребами дітей (або економічного насильства)

Зовнішні ознаки	<ul style="list-style-type: none"> – брудний одяг з неприємним запахом; – неохайний, занедбаний вигляд; – постійно хворобливий вигляд дитини; – недостатня для зросту дитини та її віку вага, худорляві кінцівки; – вздутий живіт від недоїдання; – крайнє виснаження через негодування або неправильне годування (особливо у немовлят та дошкільнят); – брудні нігті, вуха; – постійно брудне, скуйовджене волосся; – одяг не по погоді, не по сезону; – брак необхідного медичного лікування (неліковані захворювання, неліковані зуби тощо); – часті захворювання, спричинені браком гігієни.
Поведінкові ознаки у дітей	<ul style="list-style-type: none"> – постійні запізнення до школи; – пропуски школи без поважної причини; – постійно втомлені, можуть засипати на уроках; – дрібні крадіжки, зокрема чужої їжі, а також грошей тощо; – дитина залишена на саму себе, займається бродяжництвом; – дитину уникають інші діти; – є інформація про трудову діяльність дитини (особливо молодшого віку); – жебрацтво; – втечі з дому.
Психо-емоційні ознаки	<ul style="list-style-type: none"> – соціально-педагогічна занедбаність; – комплексне відставання у розвитку (від невеликого до значного); – відставання у фізичному/моторному розвитку; – низький рівень розвитку інтелекту; – низький рівень розвитку соціальних навичок і навичок міжособистісного спілкування, емоційному розвитку; – розумова відсталість у особливо тяжких випадках; – уповільнені реакції, апатичність, нема зацікавлення зовнішнім світом, такі діти не граються або граються без ентузіазму; – помірковано-тривожно-недовірливий стан, неврівноваженість; – невміння контролювати свої емоції (ніхто не контролював, не привчав до самоконтролю).
Особливості домашньої атмосфери	<ul style="list-style-type: none"> – брак їжі для дитини; – брак іграшок, книжок, розваг тощо; – у дитини немає постільної білизни або постільна білизна пошматована і в плямах; – вдома холодно; – безлад і антисанітарія у домі (відкриті сміттєві баки; залишки їжі, що гниють; екскременти тварин і людей); – наявність в будинку і його околицях місць підвищеної небезпеки (бите скло, гострі кути, відкрита електропроводка, пацюки та інші паразити, а також неогороджені висотні споруди, з яких дитина може впасти).

Особливості поведінки батьків	<ul style="list-style-type: none"> – постійно кидають дитину напризволяще, на самоті (особливо маленьких дітей); – надовго залишають дітей у інших людей (сусідів, навіть незнайомих); – не знають потреб дитини відповідних до її віку; – не займаються розвитком дитини (фізичним, емоційним, інтелектуальним); – перешкоджають у навчанні (забороняють ходити до школи тощо); – примушують дітей доглядати за молодшими дітьми; – погано годують дітей, вважають, що маленька дитина повинна їсти те, що їй дорослі (їжа не відповідає віку дитини); – не звертаються по медичну допомогу для дитини або звертаються лише тоді, коли дитина перебуває у надзвичайному стані.
--------------------------------------	---

Коментарі до таблиці:

Нехтують потребами дитини не лише у сім'ях з низьким матеріальним становищем. Іноді батьки або особи, що їх замінюють, поводять себе таким чином через брак батьківської компетенції (наприклад, у випускників інтернатів), через нелюбов до дитини тощо. Більшість дітей, про яких погано піклуються і чікими потребами нехтують, це діти, батьки яких зловживають алкоголем або вживають наркотичні речовини.

Виявлення насильства (в тому числі психологічного) на підґрунті емоційних та поведінкових ознак

Діти молодшого віку (до 3-х років)	<ul style="list-style-type: none"> – стан «холодної спостережливості»: відсутність будь-яких емоцій та почуттів, а час від часу спостерігають за тим, що відбувається навколо (діти можуть бути схожими артистів); – страх перед будь-якими фізичними контактами; – сумний та апатичний вигляд; – заляканість; – порушення сну; – втрата апетиту.
Діти дошкільного віку	<ul style="list-style-type: none"> – лякливість, здригання у відповідь на голос, шум тощо; – ознаки «рольової інверсії» (дитина поводить себе так, щоб задовольнити будь-які примхи батьків, обіймає, цілує батьків-агресорів, активно висловлює словами свою любов та піклування про батьків, адже дитина розуміє, що у разі невиконання будь-якої примхи, на неї чекає бурхливий спалах насильства); – надмірна поступливість, догодження будь-кому з дорослих; – надсильне прагнення ласки та похвали; – фізичні ознаки стресу та тривожного стану, зокрема погане самопочуття; – агресивна поведінка стосовно інших дітей; – часті істерики через найменший привід або без нього; – регресивні форми поведінки, притаманні молодшому віку (енурез, ссання пальців, гризіння нігтів, утруднене мовлення тощо).

<p>Діти шкільного віку</p>	<p><i>Поводяться практично так само, як і дошкільнята, а також мають:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> – затримки в розвитку та проблеми у спілкуванні з однолітками й дорослими; – спроби маніпулювати оточенням; – занурювання у себе, дистанціювання від оточення; – озлобленість, агресивність; – агресивні прояви щодо тварин; – гіперактивна поведінка; – дитина неуважна, не може сконцентруватись на тому, чим займається, проявляє інші ознаки хронічного тривожного стану; – погіршується успішність у навчанні; – швидка стомлюваність, знижена спроможність концентрувати увагу; – схильність до мандрів, волочіння.
<p>Підлітки</p>	<p><i>Поводяться практично так само, як і діти шкільного віку, а також:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> – схильність до брехні або злодійства; – прагнення вплутатись в бійку, вибухи гніву, ворожість і агресивність стосовно навколишніх; – вживання алкоголю або наркотиків; – прогули, кількаразові спроби втекти з дому й відмова вертатись додому; – загальні труднощі з налагодженням і підтримкою міжособистісних відносин; – відсутність емоцій, відхід від суспільних взаємодій; – занижена самооцінка; – депресії, відсутність інтересу до будь-яких занять і до інших людей; – дисоціативні епізоди, описувані як відчуття «я стою поруч і дивлюся, як щось відбувається» або «я перебуваю далеко від місця події», у той час як дитина є безпосереднім учасником цих подій; – суїцидальні думки або спроби; – саморуйнівна поведінка; – наявність стресопохідних розладів психіки, психосоматичних хвороб.

Коментарі до таблиці

Діти, що зазнали насильства, часто мають особливості в розвитку та специфічну поведінку. Поведінкові та емоційні реакції дитини на типові ситуації можуть слугувати підказкою про можливе насильство, якщо нема явних фізичних ознак.

Використана література

1. Журавлева Т. М., Сафонова Т. Я., Цымбал Е. И. Помощь детям – жертвам насилия. – М.: Генезис, 2006. – 112 с.
2. Защита детей от жестокого обращения / Под ред. Е. Н. Волковой. – СПб.: Питер, 2007. – 256 с.: ил.- (Серия «Детскому психологу»).
3. Проблемы насилия над детьми и пути их преодоления / Под ред. Е. Н. Волковой. – СПб.: Питер, 2008. – 240 с.: – (Серия «Детскому психологу»).
4. Райкус Дж., Хьюз Р. Социально-психологическая помощь семьям и детям групп риска: Практическое пособие: В 4 т. Т. II. Планирование и семейно-ориентированная социальная работа. – СПб.: Питер, 2009. – 256 с.
5. Райкус Дж., Хьюз Р. Социально-психологическая помощь семьям и детям групп риска: Практическое пособие: В 4 т. Т. I. Концептуальные основы социальной работы с детьми. – М.: Национальный фонд защиты детей от жестокого обращения, 2008. – 288 с.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 2.**Тема: Особливості використання індикативних таблиць****Орієнтовні ситуації****Ситуація 1.**

Дванадцятирічний Паша – рудоволосий хлопчик невеликого зросту.

Батьки Паші ніде не працюють. Паша зазвичай погано та не по погоді одягнутий, його одяг часто брудний. Підліток постійно голодний. Паша часто пропускає школу, а останнім часом взагалі перестав її відвідувати, адже треба знаходити засоби для прожиття.

Нарешті хлопчик знайшов для себе можливість підпрацьовувати – він миє машини біля великого супермаркету, а потім витрачає зароблене на їжу. Батьки, дізнавшись про такий заробіток сина, вирішили використовувати це у своїх цілях: тепер Паша не міг зайти додому без трьох пляшок горілки та якоїсь їжі – це слугувало своєрідною «перепусткою». Паша не витримав та втік з дому – він сам прийшов до притулку для дітей.

Запитання

- Виділіть проблему або комплекс проблем у цій ситуації.
- Встановіть можливі причини, що призвели до розвитку такої ситуації.
- Чи можна припускати жорстоке поводження щодо дитини у сім'ї? Які індикатори про це свідчать?

Ситуація 2.

Швидка допомога доставила у медичний заклад дівчину Ганну. Вік: 15 років. Вага: 32 кг. Зріст: 169 см. Після обстеження дівчині встановлено діагноз: анорексія.

Бабуся, що супроводжувала дівчинку до лікарні, просила лікарів матір до Ганни не пускати. Прохання бабусі не виконали, мати відвідувала Ганну. Після візиту матері стан дівчинки різко погіршився: вона постійно плакала, відмовлялась дотримуватись порад лікаря, кричала про те, що не хоче жити. Така ситуація повторювалась ще декілька разів, після чого лікарі вирішили дійсно заборонити пускати матір до лікарні.

Запитання

- Виділіть проблему або комплекс проблем у цій ситуації.
- Встановіть можливі причини, що призвели до розвитку такої ситуації.
- Чи можна припускати жорстоке поводження щодо дитини у сім'ї? Які індикатори про це свідчать?

Ситуація 3.

Маші 11 років, вона живе у зовні благополучній сім'ї (мати – майстер у професійно-технічному училищі, вітчим – працівник сфери торгівлі). Маша гарно вчилася у школі, була спокійною та не особливо товариською. Але близько року тому її успішність різко почала падати. Дівчинка стала дуже знехтованою, неважливою, перестала виявляти активність на уроках. Маша повністю дистанціювалася від свого, й без того досить вузького, кола спілкування. На будь-які запитання вчительки реагувала повною мовчанкою. Під час проведення психологом школи проєктивної методики «Неіснуюча тварина», Маша намалювала внизу аркуша страшного звіра, вкритого голками, шипами та прикутого до величезного стовпа товстим ланцюгом. Ще тривожнішою ознакою для педагогів школи стала реакція матері, коли вчителька намагалася з нею поспілкуватися щодо змін, які відбуваються з Марією, після батьківських зборів. Мати почала істерично кричати на вчительку та вимагала «не діставати» її дитину, не чіпати її сім'ю, залишити всіх у спокої».

Запитання

- Виділіть проблему або комплекс проблем у цій ситуації.
- Встановіть можливі причини, що призвели до розвитку такої ситуації.
- Чи можна припускати жорстоке поведження щодо дитини у сім'ї? Які індикатори про це свідчать?

Ситуація 4.

Максим А., учень четвертого класу. Максим – дитина, що лише 2 місяці виховується у прийомній сім'ї, куди він потрапив після того, як був вилучений з вулиці, де проживав декілька місяців, утікши з інтернату, де жив та навчався з першого класу. Батьків дитини позбавлено батьківських прав, коли хлопцю було 2 роки. До соціального педагога школи від старшокласників надійшла інформація, що стосувалася хлопця – Максим на перервах пропонує старшим хлопцям надати сексуальні послуги за невелику винагороду – цигарки, дрібні гроші. Хлопці, які спочатку сприймали це як жарт, зауважують, що, попри висміювання, Максим все нав'язливіше виказує готовність вступити у статевий контакт. Водночас до соціального педагога по консультацію звернулася класний керівник Максима. Вона на останньому аркуші зошита хлопця виявила страшні малюнки, що зображали статеві контакти та статеві органи.

Запитання

- Виділіть проблему або комплекс проблем у цій ситуації.
- Встановіть можливі причини, що призвели до розвитку такої ситуації. Що могло призвести до такої поведінки Максима?

Ситуація 5.

Лідія А. – 20 річна мати-одиначка, яка живе зі своєю донькою Тамарою (2,5 року). В минулому Лідія працювала, але на сьогодні вона утримує себе і Тамару за рахунок грошей, які отримує на дитину. Двічі на тиждень Лідія ходить на курси, і в ці дні вона віддає дитину в дитячий садок.

Нещодавно вихователька помітила, що у Тамари регулярно почали з'являтися помітні синці на передпліччях, ногах та спині, а також сліди (як їй здалось) від опіків та ременя на сідницях. Вона проінформувала з цього приводу Службу у справах дітей. Вихователька розповіла працівнику Служби, що вже протягом декількох місяців Тамара плакала і опиралась, коли її відводили до туалету, також дитина ховалась, коли «ходила під себе», а коли цей факт викривали – дуже плакала і закривала обличчя або взагалі намагалася втекти. Крім того, дівчина підвищено тривожилась, коли хтось говорив про туалет. Вихователька заявила про те, що це було зовсім не схожим на Тамару, яка завжди була веселою, усміхненою дитиною, яка залюбки спілкувалась з персоналом та іншими дітками.

Запитання

- Виділіть проблему або комплекс проблем у цій ситуації.
- Встановіть можливі причини, що призвели до розвитку такої ситуації.
- Чи можна припускати жорстоке поводження щодо дитини у сім'ї? Які індикатори про це свідчать?

Ситуація 6.

Марія та Олександр, вихованці інтернату, після закінчення технікуму побралися та народили дитину, якій наразі 5 місяців. Олександр увесь час перебуває на роботі, Марія – вдома з дитиною. Колишня вчителька з інтернату, Ганна Іванівна, що переймалася долею молодого подружжя, вирішила відвідати сім'ю та привітати з народженням дитини. Завітавши увечері до квартири Марії та Олександра, вона була шокована: виявляється, що Марія народжувала вдома за допомогою подружки і дитина досі не зареєстрована, медичні працівники, відповідно, родину та, зокрема, новонародженого жодного разу не відвідували. У квартирі вже давно не прибирали, навкруги купи брудних пелюшок, дитина лежить неодягнена (хоча в оселі холодно) та на вигляд є хворою, окрім того, виглядає значно меншою за свій вік, щічки та й усе тіло вкриті висипами, обличчі роздряпане, живіт надутий, очі напівзаплющені, дихання з хрипінням. Коли дитину взяли на руки, вона намагалася заплакати, але змогла лише тихенько запищати, голівку вона тримати не могла. Марія заспокоювала вчительку, запевняла, що все добре, малюк любить спати голим та ще зранку він добре поїв.

Запитання

- Виділіть проблему або комплекс проблем у цій ситуації.
- Встановіть можливі причини, що призвели до розвитку такої ситуації.
- Чи можна припускати жорстоке поводження щодо дитини у сім'ї? Які індикатори про це свідчать?

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 3.

Тема: Міжвідомчий підхід до профілактики насильства над дітьми

Вивчення *Порядку розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поведіння з дітьми або реальної загрози його вчинення*. Розробка схеми взаємодії органів та установи щодо виявлення та попередження насильства та жорстокого поведіння з дітьми

Хід проведення

Учасники об'єднуються у 8 груп (по 2–3 особи у групі). Викладач просить розглянути у цих групах *Порядок розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поведіння з дітьми або реальної загрози його вчинення* (затверджений спільним наказом Державного комітету України у справах сім'ї та молоді, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства освіти і науки України, Міністерства охорони здоров'я України від 16.01.2004 року N 5/34/24/11) таким чином:

- усі групи розглядають: Розділ I, Розділ II, Розділ III (до функцій Служб у справах дітей);
- кожна з груп окремо розглядає: функції одного з органів, що описані у цьому підзаконному акті:

група перша – служби у справах дітей;

група друга – органів внутрішніх справ (МВС);

група третя – органів та закладів освіти;

група четверта – органів та закладів охорони здоров'я;

група п'ята – управління (відділу) у справах сім'ї та молоді;

група шоста – центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді (ЦСССДМ);

група сьома – притулку для дітей/центру соціально-психологічної реабілітації дітей (ЦСПР);

група восьма – телефону довіри.

Кожній з груп заздалегідь запропоновано певну кількість стікерів (4–5), на кожному з яких необхідно зафіксувати по одній функції конкретного органу, який розглядає група.

Якщо функцій дуже багато (наприклад, у ССД, МВС), учасники обирають найважливіші, основні ж інші функції – можна прокоментувати усно.

Другий етап

Кожна група на загал презентує функції органу, діяльність якого вона вивчала, та кріпить стікери з виокремленими функціями на схему, підготовану заздалегідь викладачем (*аркуш фліпчарту, на якому виписано всі органи, що зазначені у Порядку, та є місце для малювання стрілочок між ними, що символізуватимуть, по-перше, передання повідомлень від одного органу до іншого, по-друге, взаємодію*).

Отже, учасник, що презентує певний орган/установу, кріпить стікери з його функціями біля зазначеної на схемі назви цього органу/установи та за допомогою стрілочок показує взаємодію з іншими структурами. У резуль-

Органи та установи, залучені до системи попередження жорстокого поводження з дітьми

ССД	Управління СМ
ОВС	ЦСССДМ
Органи освіти	Телефон довіри
Охорона здоров'я	Притулки для дітей та ЦСПР

таті буде накреслено мережу взаємодії, що яскраво продемонструє тісний взаємозв'язок усіх структур у системі попередження насильства та жорстокого поводження з дітьми.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 4.

Тема: Міжвідомчий підхід до профілактики насильства над дітьми, робота мультидисциплінарних команд

Орієнтовні ситуації**Ситуація 1.**

Молода жінка Катерина (28 років, банківський працівник) звернулася до центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді. Вона розповіла, що пішла з дому через постійні напади з боку чоловіка, Олега (32 роки, безробітний, вживає наркотики неін'єкційним шляхом), з яким 6 років проживає в громадянському шлюбі: погрози вогнепальною та холодною зброєю, побиття, шантаж.

У жінки немає документів (паспорт, ідентифікаційний код, свідоцтво про народження дитини), оскільки чоловік викрав їх, зберігає у себе і віддасть лише тоді, коли вона виписеться з квартири разом з дитиною (дитині 3 роки, зараз перебуває у батьків дівчини в Житомирській області). Жінка не знає, куди йти і де їй ночувати. Катерину підтримують батьки чоловіка, але після інциденту, коли батько Олега ледь не поплатився життям, коли захищав невістку (Олег накинувся на нього з ножом), вона не хоче звертатись до них та наражати їх на небезпеку. Чоловік вимагає дій терміново, інакше погрожує розпорою над дитиною і батьками дівчини (поїде в село та покалічить усю родину).

Запитання

- Виділіть проблему або комплекс проблем у цій ситуації.
- Встановіть можливі причини, що призвели до розвитку такої ситуації.
- Визначте перелік фахівців (структур), які мають бути залучені до розв'язання ситуації і функцій кожного з них.
- Розробіть конкретну програму дій щодо розв'язання ситуації для залучених служб та фахівців.

Ситуація 2.

До управління у справах сім'ї та молоді звернулась Олена, 22 роки. Вона залишила заяву, в якій виклала таке:

Олена має сестру 14-и років. Батько сестер перебуває в місцях позбавлення волі вже протягом 7-и років за вбивство їхньої матері. Сестер взяли під опіку родичі – рідна сестра матері та її чоловік. Олена вже тривалий час не спілкувалась з сестрою, оскільки після 18 років залишила родину опікунів, стала жертвою ситуації – вела спосіб життя, про який зараз жалкує (3 місяці тому завершила програму реабілітації для наркозалежних). Нещодавно Олена відновила спілкування з сестрою і дізналась від неї, що та проживає в жахливих умовах у родині опікунів – потерпає від сексуального насильства з боку вітчима – він гвалтує дівчину з десятирічного віку. Сестра звертатися по допомогу боїться. Олена просить захистити сестру, покарати насильника, що, окрім усього вищезазначеного, проживає на їхній житловій площі, та позбавити опікунів прав на опіку. Також Олена хотіла б оформити опіку над сестрою на себе.

Запитання

- Виділіть проблему або комплекс проблем у цій ситуації.
- Встановіть можливі причини, що призвели до розвитку такої ситуації.
- Визначте перелік фахівців (структур), які мають бути залучені до розв'язання ситуації і функції кожного з них.
- Розробіть конкретну програму дій щодо розв'язання ситуації для залучених служб та фахівців.

Ситуація 3.

У благополучній, забезпеченій сім'ї А., де є люблячі батьки і син-шестикласник (учень школи з поглибленим вивченням англійської мови) – великі проблеми. Хлопчик почав заїкатися, погано спить вночі і лише тільки мова заходить про школу – в Андрійка починається істерика. Справа у тому, що вчителька англійської мови «веде війну» з дитиною. Все почалося півроку тому, коли на запитання вчительки Андрійко дав правильну відповідь, а вчителька, що думала інакше – заперечила та висміяла відповідь. На наступний день Андрійко приніс у школу першоджерело, з якого він дав відповідь на запитання вчительки. Вчителька розцінила це як приниження своєї гідності та звинувачення у непрофесіоналізмі, після цього почала цькувати дитину, публічно принижувати, занижувати оцінки, висміювати перед класом. Хлопчик, що був відмінником, не міг допустити такої ситуації, намагався вчитися краще, але на томість конфлікт зростав. Лише через півроку хлопчик поскаржився батькам.

Запитання

- Виділіть проблему або комплекс проблем у цій ситуації.
- Встановіть можливі причини, що призвели до розвитку такої ситуації.
- Чи є у цій ситуації факт жорстокого поводження з дитиною?
- Визначте, як мала поводити себе вчителька у подібній ситуації? До кого мають звернутися батьки?
- Хто мав втрутитися у ситуацію та попередити ескалацію конфлікту? Які фахівці мають бути залучені до розв'язання ситуації?
- Розробіть конкретну програму дій щодо розв'язання ситуації.

Ситуація 4.

Світлана (29 років), розлучена і одна виховує двох дітей – Ваню (9 років) і Валю (4 роки). Світлана та її діти живуть на кошти, виплачувані на дітей. Ваня ходить до школи, Валю Світлана тричі на тиждень водить в дитячий садок, коли відвідує курси шиття.

Медсестра у школі повідомила соціальному педагогу, що Ваня прийшов до школи з великим синцем на лобі та під оком. На відповідне запитання медсестри, хлопчик сказав, що впав з велосипеда. Під час огляду медсестра виявила численні гематоми на інших частинах тіла Вані – на сідницях, передпліччях, ногах та спині. Деякі з них вже майже загоїлися, а деякі були новими. Медсестра сказала Вані, що він ніяк не міг дістати всі ці пошкодження, впавши з велосипеда, і попросила його розповісти, що трапилось насправді. Ваня розплакався і відповів, що «мати розлютилась і запустила у нього сковорідку, тому що вона посмажила рибу, а він її не захотів їсти». Він також повідомив: «Вона інколи б'є мене, коли сердиться. Вона каже, що якщо вона не примусить мене бути слухняним, то, коли я виросту, стану таким, як батько».

Запитання

- Чи мають підстави підозри медсестри щодо жорстокого поводження з Ванею? Обґрунтуйте, чому?
- Як передовсім має вчинити соціальний педагог школи?
- Які фахівці мають бути залучені до розв'язання ситуації?
- Розробіть конкретну програму дій щодо покращення ситуації.

Ситуація 5.

Батьки Олега (8 років) та Оксани (5 років) розлучені та проживають у різних містах. На сьогодні діти проживають з матір'ю та її новим чоловіком. Під час канікул діти проживають у батька. Батько помітив дивну поведінку Оксани, яка стала вживати нові слова, які стосувалися статевих органів та безпосередньо статевого акту, у іграх з ляльками дитина відтворювала дії, що були схожими та статевий контакт, у малюнках використовувала переважно чорний колір. Батько тривалий час намагався поговорити з дітьми, і ось нарешті Оксана розповіла батьку про те, що вітчим у той час, коли мами немає вдома, грається з нею у дивні ігри, примушує роздягатися, роздягається сам, торкається інтимних частин тіла, кусається тощо. Олег підтвердив батькові, що він крадькома декілька разів бачив це. Під час розмови батька дітей з матір'ю, вона категорично все спростувала, сказала, що це або ж дитячі фантазії, або ж його намагання зруйнувати її нову сім'ю.

Запитання

- Виділіть проблему або комплекс проблем у цій ситуації;
- Чи має підстави підозра батька щодо жорстокого поводження з дитиною? Аргументуйте, чому?
- Хто є жертвою жорстокого поводження у ситуації та з боку кого?
- Яким чином потрібно діяти батьку, куди звертатись?
- Втручання яких фахівців та з якою метою вимагає ця ситуація?
- Розробіть конкретну програму дій щодо покращення ситуації.

Ситуація 6.

Олександра (14 років) вночі самостійно прийшла до притулку для дітей, де заявила про те, що під час чергової сварки батько виставив її за двері. Сім'я Олександрри зовні благополучна, обоє батьків працюють, мають вищу освіту. Олександра старша дочка в сім'ї, де виховується ще дитина 2-х років. Зі слів дівчини, батьки приділяють увагу лише молодшій дитині, люблять та піклуються про неї, батько ж взагалі висуває завищені вимоги до Олександрри, постійно примушує вчитись, у всьому її обмежує, позиція матері – нейтральна, пасивна, оскільки батько, зі слів дівчини, у родині займає домінуючу позицію, окрім того, один забезпечує сім'ю матеріально. Дівчина говорить про те, що батько неодноразово підіймав на неї руку, а також вдавався до інших методів покарання – обмеження, заборони спілкування з друзями, заборони перегляду телепередач, а два місяці тому він примусив Олександру працювати – у вечірній час прибирати у себе в офісі, таким чином заробляючи собі гроші на одяг та інші «забаганки».

Запитання

- Виділіть проблему або комплекс проблем у цій ситуації;
- Встановіть та обґрунтуйте можливі причини, що призвели до розвитку такої ситуації;
- Чи є у цій ситуації факт жорстокого поводження з дитиною?
- Які фахівці мають бути залучені до розв'язання ситуації?
- Розробіть конкретну програму дій щодо розв'язання ситуації.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 4.

Тема: Міжвідомчий підхід до профілактики насильства над дітьми, робота мультидисциплінарних команд

Алгоритм дій працівників системи освіти у випадку виявлення насильства в сім'ї та жорстокого поведіння з дітьми

Рекомендації

У випадках, коли Ви маєте підозри у тому, що по відношенню до дитини вчинено жорстоке поведіння або є реальна загроза його вчинення (вдома з боку батьків, піклувальників, з боку однолітків, з боку інших працівників навчального закладу або інших осіб)

Варіанти дій

Варіант I: Ви можете повідомити про це в усній чи письмовій формі адміністрацію навчального закладу.

Варіант II: Ви можете самостійно письмово повідомити про це територіальний підрозділ Служби у справах дітей за місцем проживання дитини.

Варіант III: Ви можете самостійно повідомити про виявлений факт жорстокого поведіння кримінальну міліцію у справах дітей або будь-якого працівника органів внутрішніх справ.

У випадках, коли до Вас звернулась дитина з усною скаргою щодо жорстокого поведіння з нею

Варіант I: оформіть звернення дитини у письмовій формі та передайте його до адміністрації навчального закладу.

Варіант II: оформіть звернення дитини у письмовій формі та передайте його до територіального підрозділу служби у справах дітей.

Варіант III: оформіть звернення дитини у письмовій формі та передайте його до органу внутрішніх справ.

Варіант IV: повідомте про це в усній чи письмовій формі від свого імені перелічені органи.

У випадках, коли Ви стали свідком жорстокого поведіння з дитиною

Якомога швидше повідомте про цей факт міліцію в усній чи письмовій формі. Одночасно можете повідомити територіальний підрозділ служби у справах дітей, адміністрацію закладу.

Яким чином відбувається документування Вашого звернення чи повідомлення, або звернення дитини

У разі звернення або повідомлення до адміністрації закладу

Якщо звернення (повідомлення) усне, то адміністрація закладу зобов'язана оформити це повідомлення письмово з позначкою, від кого та коли (дата, час) отримано повідомлення. Адміністрація закладу зобов'язана

терміново (протягом однієї доби) передати цей документ територіальному підрозділу Служби у справах дітей за місцем проживання дитини.

Служба у справах дітей повинна належним чином зареєструвати це повідомлення відповідно до законодавства України.

У разі звернення або повідомлення до територіального підрозділу служби у справах дітей

Ваше звернення має бути належним чином оформленим відповідно до вимог Закону України «Про звернення громадян». Зокрема стаття 5 цього Закону передбачає такі вимоги до звернення: «...У зверненні має бути зазначено прізвище, ім'я, по батькові, місце проживання громадянина, викладено суть порушеного питання, зауваження, пропозиції, заяви чи скарги, прохання чи вимоги. ... Письмове звернення повинно бути підписано заявником (заявниками) із зазначенням дати».

Закон України «Про звернення громадян» допускає й усну форму звернення. При цьому посадова особа, яка приймає усне звернення повинна вчинити ті самі дії, що й у разі письмового звернення. Однак письмова форма звернення зменшує ризик ймовірного недбалого ставлення збоку посадової особи.

У разі звернення або повідомлення до органу внутрішніх справ

Повідомити можна в письмовій чи усній формі, зокрема телефоном.

У разі усного звернення або телефонного повідомлення працівник органу внутрішніх справ складає протокол цього звернення чи повідомлення.

Письмове звернення орган внутрішніх справ реєструє належним чином передбаченим законодавством України.

Чого не треба робити

Не треба намагатися самотужки розв'язати проблему. Це може призвести до порушення законодавства та бути небезпечним для Вас особисто. Наприклад, не треба самостійно приймати рішення щодо відвідування сім'ї, де, Ви підозрюєте, вчинено жорстоке поводження по відношенню до дитини.

Ваші дії припиняються у той час, коли звернення або повідомлення передано компетентним органам. На наступних етапах Ви можете бути залучені до розв'язання ситуації як фахівець, дії якого погоджено з міжвідомчою командою та внесені до спільного плану дій надання допомоги дитині (та її сім'ї).

Що далі...

Далі справа є компетенцією установ, організацій і посадових осіб, яким передано звернення чи повідомлення. Але, звичайно, що Вас турбуватимуть результати розгляду звернення чи повідомлення (складеного Вами особисто або за зверненням дитини).

Порядок дії відповідних служб та посадових осіб, до яких було передано звернення або повідомлення з приводу жорстокого поводження з дитиною або реальної загрози його вчинення та механізми взаємодії, визначає законодавство України.

Законодавство передбачає інформування заявника (особи, яка здійснила повідомлення або звернення).

Також у самому зверненні (повідомленні) може бути зазначено, що заявник бажає бути поінформованим про подальший перебіг справи, бути присутнім під час розгляду звернення тощо.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 5.

**Тема: Здійснення візиту у сім'ю, де вчинюється насильство.
Налагодження контакту з сім'єю та дитиною**

Інтерактивна гра «Острів»⁷

Мета: продемонструвати важливість чітко налагодженої взаємодії між спеціалістами, що працюють з випадком, розглянути особливості здійснення візиту у сім'ю та бар'єри, що заважають продуктивній взаємодії.

Час проведення: 50 хв.

Необхідні матеріали: папір формату А4 (0,5 пачки), скотч, скріпки, маркери.

Хід вправиПерший етап

Ведучий пропонує учасникам розраховатися на «перший – другий». Перші номери залишаються в аудиторії (вони гратимуть роль «аборигенів»), другі ж – виходять у коридор (вони гратимуть роль «рятівників»). Ведучий подає інструкцію спочатку окремо для однієї групи, а потім – для іншої.

Інструкція гри для «аборигенів»

«Ви – плем'я аборигенів. На цьому острові ви єдині людські істоти. Ви чули, що десь є й інші істоти, подібні до вас, але ніколи їх не бачили.

Ви ніколи не покидали острів, бо не вмієте робити човнів, не вмієте майструвати взагалі. І хоч острів ваш багатий на деревину (її імітують листочки формату А4), однак з неї ви вмієте робити лише полум'я.

На вашому острові є активний вулкан. Споконвіку він діяв та був невіддільною й звичною для вас частиною острова.

У вашого племені є вождь. Він ретельно слідкує за часом та кожні 2 хвилини запрошує усіх до поклоніння вулканові. Він вигукує слово «Барбамбія», і де б не був би кожний абориген, що б він не робив, усе кидає та, піднімаючи руки до гори, біжить до вождя із криком «Кергуду». Після чого повертається до своєї роботи. І так кожні 2 хв. свого життя.

На вашому острові є священна річ – скотч, який знайшли на узбережжі після шторму. Одного разу до нього прилип один з аборигенів, тому відтоді, щоб такого більше не траплялося, до скотчу суворо заборонено торкатися, аж до загрози смертельного покарання.

Ваше життя сите, мирне, спокійне, безпечне.

Однак щойно щось прогуркотіло над островом і впало поруч із вашим поселенням. З цього залізного птаха вийшли якісь люди... Вони вмовлятимуть вас побудувати міст на сусідній острів, але вам необхідно пам'ятати:

1. Доти, доки всі чужинці не поклоняться вождякові разом із вами, ви не маєте права говорити з ними. Між собою так, але з ними – ні!

⁷ Гру описала Лях Т. Л., к. пед. н., доцент Київського університету імені Б. Д. Грінченка; головою методичної ради ВГЦ «Волонтер».

2. Ви не вмієте нічого робити – ні клеїти, ні різати, ні піднімати. Тому самостійно ви нічого не берете. Чекаєте доки чужинець вам усе пояснить і зробить разом з вами!
3. Якщо чужинець грубий з вами, ви маєте право відповісти йому також грубістю, або ж ігнорувати його!
4. Ви не можете торкатися руками скотчу ВЗАГАЛІ! Він для вас – страшна і священна річ!

Ресурси, які є на вашому острові:

папір формату А4 (0,5 пачки); скотч; скріпки; маркери. Отже, чекаємо на чужинців!»

Важливо!

Краще, щоб група сама обрала вожака та потренувалася з закликом відповіддю «Барбамбія – Кергуду». У вожака має бути годинник для стеження за часом.

Інструкція гри для «рятівників»:

«Ви – досвідчений рятівний загін. Справжні професіонали! Ви бували у найзапекліших місцях і врятували сотні – тисячі людей. Ось і сьогодні ви прилетіли на далекий острів аборигенів. Ваш рятівний загін дізнався від сейсмологів, що через 24 години вулкан знищить острів, а разом з ним зникне унікальне плем'я аборигенів.

Та сталося несподіване. Гелікоптер, на якому ви дісталися острова, невіправно зламався. Тому ви також стали заручниками на цьому острові.

Але вихід є, бо не були б ви тоді справжніми професіоналами! Поруч з цим островом є ще один, потрапивши на який ви і аборигени будете у цілковитій безпеці. Для цього вам необхідно разом збудувати міст, який би з'єднав 2 острови. У аборигенів є для цього ресурси, однак є одна умова: ви не можете торкатися будівельних матеріалів руками, тому це доведеться робити лише поверх руки аборигена.

Після будівництва моста, вам необхідно перевести аборигенів на інший острів.

На виконання цього завдання у вас є 20 хвилин».

Після інструкцій ведучий з групою рятівників повертаються в аудиторію. Ведучий показує рятівникам місце, де має бути побудовано міст, та розпочинає гру командою «Гра почалася!».

Після того, як міст буде збудовано (або ні...) – через 20 хв. ведучий припиняє гру, дякує учасникам за зіграні ролі та участь і запрошує усіх повернутися до кола.

Другий етап

Наступні 15–20 хвилин присвячені обговоренню гри.

Запитання для обговорення

1. Які ваші враження від участі у цій грі?
2. Чи ви впоралися з завданням?

3. Як діяла кожна з груп?
4. Які етапи розв'язання проблеми ви пройшли під час виконання завдання?
5. Що заважало, а що допомагало у виконанні завдання?
6. Які паралелі можна провести між тим, що відбувалося під час гри, і між реальною ситуацією здійснення візиту в сім'ю групою фахівців?
7. Які висновки ви для себе зробили?

Третій етап

На наступному етапі учасники під керівництвом ведучого формують перелік рекомендацій для спеціалістів щодо здійснення візиту у сім'ю або перший контакт з сім'єю, а ведучий фіксує їх на аркуші фліпчарту та акцентує увагу на головних.

Перелік рекомендацій може бути таким⁸:

1. Представтеся та будьте при цьому якомога доброзичливішими, спокійними, впевненими у собі.
2. Поясніть причину візиту та зацентуйте увагу сім'ї на тому, чого вона може досягти від спілкування з вами.
3. Не зосереджуйте відразу ж особливу увагу на проблемах сім'ї, якщо наразі сім'я не готова про це говорити, або сприймає це вороже, агресивно. Пам'ятайте, якщо сім'я не готова до втручання, вона буде захищатися.
4. Запитайте, на думку самої сім'ї, якої допомоги вона потребує, і чи погоджується співпрацювати з вами. Пам'ятайте, що відмова сім'ї співпрацювати з вами не є остаточною, адже боязнь втручання, страх розголосу – це природні реакції сім'ї.
5. Не оцінюйте сім'ю раніше, ніж дізнаєтесь думку самої сім'ї з цього приводу.
6. Дізнайтеся, як сім'я бачить вашу співпрацю.
7. Обов'язково перевірте, як члени сім'ї зрозуміли вас і як сприйняли ваш візит.
8. Оцініть якість контакту з сім'єю та поміркуйте, що необхідно здійснити для покращення ефективності спілкування.

До уваги ведучого!

1. Під час проведення рольової гри «Острів» ведучому необхідно уважно спостерігати за динамікою та шляхом досягнення групою мети. Надзвичайно важливо непомітно фіксувати спостереження – вони знадобляться вам під час аналізу процесу та формування висновків.
2. Дуже часто ситуація, що виникає у грі, подібна до тієї, в якій спеціалісти вперше відвідують сім'ю з метою обстеження умов проживання членів родини або виявлення фактів насильства в сім'ї, зокрема над

⁸ Робота з сім'ями, які потребують професійної соціально-педагогічної підтримки. Тренінговий курс для спеціалістів соціальної сфери / Автори-упорядники: В. Г. Головатий, А. В. Калініна, О. А. Виноградова. За заг. ред. Т. Ф. Алексєенко. – К.: Християнський дитячий фонд, 2007. – 128 с.

дітьми. Можна уявити на місці аборигенів членів самої сім'ї, а на місці рятівників – групу фахівців. Особливо варто проаналізувати такі моменти, що можуть виникнути:

- які особливості поведінки аборигенів, що живуть своїм життям на острові під час появи чужаків? Які паралелі з поведінкою родини можна провести?
 - Чи зрозуміли аборигени, чому і навіщо їх хочуть рятувати, чи пояснили рятівники суть та мету візиту / чи завжди сім'я розуміє, що відбувається, якими є наміри фахівців, яка їхня основна мета?
 - Чи діяли рятівники як одна команда? Чи мали відповідно одну або декілька стратегій / чи завжди фахівці, що працюють з випадком, безпосередньо відвідують родину, діють як команда? Мають одну або декілька стратегій?
 - Чи дійсно рятівники намагалися зрозуміти особливості аборигенів, говорити з ними однією, доступною для них мовою / чи дійсно фахівці намагаються зрозуміти особливості родини та всіх її членів, говорити «однією мовою» з членами родини?
 - Чи були якісь погрози з боку рятівників в бік аборигенів, лайливі слова, глузування, агресивні дії? Як реагували аборигени / чи може бути подібна ситуація під час здійснення візиту у сім'ю?
 - Чому рятівники повинні були діяти лише руками аборигенів, а не могли самостійно побудувати міст? Як ви розумієте цю метафору у контексті нашої теми? Чи можемо ми розв'язати проблему замість нашого клієнта, робити вибір за нього?
 - А якщо міст побудувати не вдалося і острів зірвався, загинули і аборигени, і рятівники? Що символізує така ситуація у контексті нашої тематики? Чи можлива подібна ситуація у реальному житті? Чи можна її уникнути? Як?
3. У процесі аналізу і підбиття підсумків гри дуже важливо не намагатися нав'язати учасникам свою думку. Тому, подаючи свій зворотний зв'язок ведучого, керуйтеся лише зафіксованими спостереженнями та фактами, будьте толерантними та конструктивними. Просіть учасників робити висновки самостійно.
 4. Також не варто прагнути до негайного розуміння учасниками всієї важливості здобутого ними досвіду у результаті гри, адже не випадково серед спеціалістів з приводу ефективності того або іншого методу часто можна почути фразу: «Результат через півроку».

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 5.

**Тема: Здійснення візиту у сім'ю, де вчинюється насильство.
Налагодження контакту з сім'єю та дитиною**

Орієнтовні ситуації⁹**1) «Увійшов, не постукавши»**

Уявімо, що ми прийшли провідати сім'ю, підходимо до дверей... А двері не закриті, ледь відчинені. Що необхідно робити далі? *(обговоріть у групі)*

Зазвичай на це запитання буває багато відповідей:

- подзвонити у двері. А якщо у клієнтів просто немає дзвінка або він не працює? *(обговоріть подальші дії);*
- постукати у двері. А якщо ніхто не відгукнеться? *(обговоріть подальші дії);*
- увійти до квартири. А якщо за цими дверима буде якась загроза? *(обговоріть подальші дії);*
- не заходити до квартири. А якщо за цими дверима є той, хто потребує допомоги? *(обговоріть подальші дії);*
- звернутися до сусідів. А чи не порушуватиме це принцип конфіденційності? *(обговоріть подальші дії).*

Уявіть собі, що, направляючись в сім'ю, ви чуєте за ледь відкритими дверима страшні крики дитини. Реагуючи, ви різко відкриваєте двері, а назустріч вам кидається роздратований батько в стані алкогольного сп'яніння з сокирою у руках. Ваша реакція? *(обговоріть у групі).*

Звичайно, можна запитати, чи батько не позичить вам сокиру... (використати жарт, неочікуваний коментар тощо). Ні в якому разі не можна реагувати агресивно, нападати у відповідь. Але у будь-якому разі закінчення історії може бути непередбачуваним.

А як попередити вище описаний інцидент? Як запобігти непередбачуваним ситуаціям під час візиту до сім'ї? *(обговоріть у групі).*

Отже, відвідування сім'ї – це свого роду вторгнення на її територію, тому до цього потрібно підготуватися.

Можливі рекомендації *(доповніть у групі)*

- Подзвонити, домовитись про зустріч заздалегідь.
- Не заходити в квартиру самостійно (не постукавши).
- Не заходити в квартиру одному(-ній), здійснювати візит лише з представниками органів внутрішніх справ.

⁹ За матеріалами: Робота з сім'ями, які потребують професійної соціально-педагогічної підтримки. Тренінговий курс для спеціалістів соціальної сфери / Автори-упорядники: В. Г. Голловатий, А. В. Калініна, О. А. Виноградова. За заг. ред. Т. Ф. Алексєєнко. – К.: Християнський дитячий фонд, 2007. – 128 с.

2) «У вас проблема»

Бувають випадки, коли при первинному відвідуванні сім'ї спеціалісти одразу заявляють, що їхній візит викликаний проблемами в цій сім'ї: «Ми знаємо, що у вас тут є багато проблем...»

Уявіть собі свої відчуття, коли незнайома вам людина зверхньо перераховує ваші проблеми, які вона прийшла розв'язувати. *(обговоріть у групі).*

Після такого візиту деякі клієнти можуть вам просто влаштувати звичайний скандал.

Як можна запобігти негативним наслідкам? *(обговоріть у групі).*

Можливі рекомендації *(доповніть у групі)*

- Слово «проблема» – заборонене слово, яке не слід вживати.
- Описуйте факти, а не власні враження або суб'єктивні переживання.
- Запитайте у самої сім'ї, яка її оцінка ситуації?

3) «Це неправильно...»

Завжди важливе вміння вислухати клієнта, особливо коли він сам готовий з вами розмовляти. Не можна постійно в процесі бесіди вказувати на правильні і неправильні вчинки клієнта, кращим варіантом буде запитати його, що він думає про конкретну ситуацію. Чому? *(обговоріть у групі).*

Як можна запобігти негативним наслідкам? *(обговоріть у групі).*

Можливі рекомендації *(доповніть у групі)*

- Не оцінюйте клієнта, дозвольте йому самостійно зробити висновки.
- Використовуйте засоби активного слухання, ставте уточнювальні запитання.
- Частіше використовуйте запитання: «А як думаєте Ви?»

4) «Форсування подій»

Часто самі спеціалісти, що працюють з сім'ями, звикають жити в «божевільному» темпі: у них багато роботи, багато сімей на обліку, візитів – усюди потрібно встигнути. Сумно, коли такому спеціалісту трапляється сім'я, що живе у своєму дуже повільному, розміреному темпі або ж члени сім'ї не здатні швидко сприймати інформацію, осмислювати її та робити висновки, а спеціаліст не може пристосуватися до темпу сім'ї і продовжує працювати «швидко». Це можна помітити по тому, що члени сім'ї по декілька разів перепитують або просто говорять: «Дякую» і йдуть з нерозумінням на обличчі і з тим, щоб більше не звертатися по допомогу. Чи траплялись вам подібні приклади? *(обговоріть у групі).*

Як можна запобігти такій ситуації? *(обговоріть у групі).*

Можливі рекомендації *(доповніть у групі)*

- Пам'ятайте – кожен сприймає у своєму власному темпі;
- Не нав'язуйте сім'ї свій темп (відчуйте темп та ритм життя сім'ї).
- Під час спілкування з сім'єю пристосовуйтеся до темпу сім'ї.

5) «Дитина як заручник»

Трапляється так, що в процесі роботи з сім'єю найкраще контакт налагоджується з дитиною. Фахівцеві необхідно цінувати ці довірливі стосунки.

Уявіть ситуацію, одна мати повинна була прийти до соціального працівника, який супроводжував їхню сім'ю. Однак, перебуваючи в той день в стані алкогольного сп'яніння, вона нікуди не пішла. Під великим секретом, працівнику вдалося з'ясувати у дитини, що мама в той день була у нетверезому стані. Коли зустріч все ж таки відбулася, мати почала пояснювати відсутність у зазначений строк своєю хворобою, посилаючись на високу температуру та болі в голові. Соціальний працівник перервав її розповідь словами: «Що ж це ви обманюєте? Ваша дитина розповіла, як ви хворіли...». Після цього випадку дитина була жорстоко побита матір'ю. Мабуть вона надовго запам'ятає «доброго» соціального працівника (*обговоріть цю ситуацію у групі. Що було зроблено неправильно?*).

Як можна запобігти такій ситуації? (*обговоріть у групі*).

Можливі рекомендації (*доповніть у групі*)

- Ніколи не порушуйте обіцянки, які ви дали.
- Не давайте тих обіцянок, які ви не можете виконати.
- Працюйте в якнайкращих інтересах дитини, думайте на крок уперед.

6) «Розмиті кордони»

При відвідуванні сім'ї спеціаліст(-и) зазвичай готові до того, що вона може зустріти його насторожено. Але іноді може бути по-іншому.

Уявіть ситуацію, коли піддавшись солодким вмовлянням клієнта, спеціаліст залишається випити чашечку кави, а йдучи додому, прихоплює з собою коробку цукерок, подаровану «від душі» господарями. Чи траплялись вам подібні приклади? Якими можуть бути наслідки для спеціаліста (*обговоріть у групі*).

Іноді «чашечка кави» може обернутися проти спеціаліста, оскільки потім «гостинні господарі» зможуть звинуватити його у тому, що вони дарували йому подарунки, придбані за гроші сімейного бюджету, а він не виконав того, що вони від нього очікували. Чи стикались ви з подібними наслідками необачної поведінки спеціалістів? (*обговоріть у групі*).

Як можна запобігти такій ситуації? (*обговоріть у групі*).

Можливі рекомендації (*доповніть у групі*)

- Дотримуйтеся меж у роботі з клієнтом та сім'єю.
- Запам'ятайте: Кожна чашка чаю має свою ціну!
- Не приймайте жодних подарунків від клієнтів ні в якому вигляді. Стосунки мають бути суто професійними.

7) «Глухий» соціальний працівник

Звикнувши до аналогічних розповідей клієнтів з одноманітним проблемам, деякі спеціалісти відповідних служб не перевантажують себе тим, щоб вислухати їх від початку до кінця, і починають самі описувати їхню ситуацію і її подальший розвиток подій у сім'ї (*обговоріть у групі, чи траплялись вам такі ситуації?*).

Всім відомо, що однакових ситуацій не буває. У результаті діалог перетворюється у монолог спеціаліста, повчання, часто навіть приниження, відповідно, клієнт перестає довіряти фахівцеві, замикається і починає шукати інше місце, де йому нададуть допомогу, або ж не шукатиме більше допомоги взагалі.

Як можна запобігти такій ситуації? (*обговоріть у групі*).

Можливі рекомендації (*доповніть у групі*)

- Під час першого контакту з клієнтом дозвольте йому говорити більше, клієнт повинен «виговоритись».
- Не вибудовуйте «стіну» між собою та клієнтом, ведіть діалог, а не монолог!
- Використовуйте засоби активного слухання, ставте уточнювальні запитання.

8) «Провокування сім'ї», де є проблеми зловживання алкоголем

Уявіть ситуацію, при відвідуванні сім'ї спеціаліст став з'ясовувати у матері, яка була напідпитку, де її чоловік, і чому жодного разу його не вдавалося застати вдома. Якими можуть бути наслідки такої розмови? Чому? (*обговоріть у групі*).

Можливі різні варіанти розгортання подій:

- жінка під час діалогу зі спеціалістами стає дуже агресивною, згадка про її чоловіка, викликає в неї шквал негативу, який вона виливає на фахівців. Як діяти? (*обговоріть у групі*).
- (або) почувши голосну розмову, з сусідньої кімнати виходить чоловік, який також перебуває у стані важкого алкогольного сп'яніння, він поводить себе дуже агресивно. Як діяти? (*обговоріть у групі*).

Отже, найправильнішим рішенням у такій ситуації було б не розпитувати жінку, що перебуває в нетверезому стані, а одразу піти. Розмова з такою людиною не буде конструктивною та продуктивною.

Інший випадок. Двоє спеціалістів прийшли у сім'ю, для того, щоб з'ясувати, чому батьки не відвідують свою дитину, яка перебуває у притулку. За дверима вони почули голоси сп'янілої компанії. Однак замість того, щоб піти, вони почали гримати в двері, вимагаючи, негайно їх відчинити. За дверима спочатку все стихло, а потім хтось з компанії запропонував фахівцям піти геть. На погрози викликати міліцію двері таки відчинили і працівникам довелося терміново рятуватись від розлючених хазяїв. Чи часто ви стикаєтесь з подібними ситуаціями? (*обговоріть у групі*).

Як можна запобігти такій ситуації? (*обговоріть у групі*).

Можливі рекомендації (*доповніть у групі*)

- Не спілкуйтеся з клієнтами, що перебувають у стані алкогольного або наркотичного сп'яніння (по-перше, це небезпечно, по-друге, неефективно).
- Не «провокуйте» людей, що перебувають у стані сп'яніння.

9) «Зіштовхування членів сім'ї між собою»

Коли між членами сім'ї немає згоди, будь-яка, навіть незначна сварка, загрожує перейти у великий конфлікт та погіршити ситуацію у сім'ї. Тому потрібно дуже коректно вести переговори. Якщо ви розумієте, що ваша поява і тема для розмови може бути причиною нового конфлікту, то краще вчасно змінити тему і не звинувачувати одного з подружжя, щоб не «нагнітати атмосферу».

Наприклад, якою може бути реакція на таку фразу дружини: «Цікаво дізнатися, як ви хочете розв'язати проблему чоловіка-алкоголіка, якщо постійно обманюєте його, вигороджуючи себе». *(обговоріть у групі).*

Як можна запобігти такій ситуації? *(обговоріть у групі).*

Можливі рекомендації *(доповніть у групі)*

- Будьте коректними та обачливими у своїх висловлюваннях, коментарях, оцінці ситуації.
- Працюйте в якнайкращих інтересах клієнтів, думайте на крок уперед.
- Вчасно змініть тему, якщо відчуваєте напруження між подружжям.
- Не звинувачуйте клієнта.
- Проявляйте гнучкість під час діалогів з сім'єю.

10) «Провокування ситуації»

Уявіть ситуацію, завітавши до сім'ї з приводу агресивної поведінки хлопця-підлітка в школі та постійних бійок, педагог, оглянувши обстановку, почав дорікати матері при хлопцю за те, що вдома не прибрано, не приготований обід, дитина не сидить за уроками і взагалі мати сама не слідкує за собою. Вислухавши все це, син сказав, що він теж так думає і не бажає жити з такою мамою, піде до батька. Син гримнув дверима та пішов геть. Виявилось, що лише нещодавно мати розлучилася з батьком, син дуже переживав, став агресивно себе поводити, погано вчитися. Чи знаєте ви про подібні ситуації? Якими можуть бути її наслідки? *(обговоріть у групі).*

Як можна запобігти такій ситуації? *(обговоріть у групі).*

Можливі рекомендації *(доповніть у групі)*

- Будьте коректними та обачливими у своїх висловлюваннях, коментарях, оцінці ситуації.
- Працюйте в якнайкращих інтересах клієнтів, думайте на крок уперед.
- Не обговорюйте одного в присутності інших, ні в якому разі не робіть зауважень одним членам родини у присутності інших.

11) «Добра сусідка»

На практиці буває так: якщо працівник, вкотре приходячи з візитом, нікого не застає в квартирі, він може звернутися до сусідів. Якось всезнаюча сусідка детально розповість, що це за сім'я, які добрі у них відносини, як часто їхні діти п'ють у неї чай, а потім ненароком поцікавиться, що ж все таки трапилося в цій сім'ї, адже вона так переживає...

«Ні, – заспокоює її фахівець, – все добре, але от тільки мама у цій родині, здається, нехтує потребами своїх дітей, вони, на думку вчителів, що звернулись до нас по допомогу, ходять брудні, постійно голодні, виглядають занедбанними. Чи нічого ви подібного не помічали, не чули?» І ось «добра» сусідка в колі стареньких бабусь розповідає, прикрашаючи історію різноманітними фактами.

Як з'ясувалося потім, батько поїхав на заробітки, мати потрапила у лікарню, а двоє хлопчиків, нікому нічого не кажучи, щоб не потрапити в притулок, намагалися і навчатися, і маму свою відвідувати в лікарні, готували їй їжу, та дійсно були дуже втомленими, закинули навчання. Потім ситуація нормалізувалася, але сусідські чутки залишилися, а тому виникли нові проблеми... Чи знаєте ви про подібні ситуації? Якими можуть бути її наслідки? *(обговоріть у групі)*.

Як можна запобігти такій ситуації? *(обговоріть у групі)*.

Можливі рекомендації *(доповніть у групі)*

- Дотримуйтеся конфіденційності, працюючи з сім'єю.
- Не втаємничуйте сусідів у проблеми родини, навіть якщо ви таким чином намагаєтесь зібрати «об'єктивну» інформацію.
- Пам'ятайте, один з основних принципів фахівців, що працюють з сім'ями – НЕ НАШКОДЬ!

12) Збір «досьє» на сім'ю

Даючи клієнту можливість вільно висловитися, не можна сидіти з розкритим блокнотом, нотуючи кожну фразу. Як ви вважаєте, чому? *(обговоріть у групі)*.

Звичайно, занотовування надає ділового вигляду спеціалісту та переконує у його діловому підході до справи, але все має бути помірним. Клієнт може розповідати про інтимні моменти свого життя, які не повинні розголошуватися та бути занотовані. Постійне записування його розповідей примусить клієнта замкнутися, адже він буде відчувати себе як на допиті. У разі, якщо спеціаліст нотує все сказане, втрачається зоровий контакт з клієнтом, що не сприяє співпраці та діалогу.

Як можна запобігти такій ситуації? *(обговоріть у групі)*.

Можливі рекомендації *(доповніть у групі)*

- Варто розвивати пам'ять ☺.
- Не влаштовуйте допит своїм клієнтам.
- Використовуйте засоби активного слухання, ставте уточнювальні запитання.
- Не «обкладайтеся» паперами, це створює враження забюрократизованості та впливає на довіру до вас з боку клієнта.

13) «Нормальні» члени суспільства

Уявіть ситуацію, від сім'ї на спеціаліста надійшла скарга, в якій зазначено, що він поводить себе некоректно і своїми висловами про те, що «вони всі психічно ненормальні», образив членів сім'ї.

При з'ясуванні обставин, спеціаліст не міг зрозуміти у чому справа. У своїй пояснювальній записці він зазначив, що сказав лише: «Ми разом зробимо з вас повноцінних членів суспільства», адже хотів допомогти сім'ї зрозуміти її проблеми та жити «як люди».

Що було «не так» у словах спеціаліста і чому клієнти своєрідно сприйняли його коментар? Чи стикалися ви з подібними ситуаціями? *(обговоріть у групі).*

Як можна запобігти такій ситуації? *(обговоріть у групі).*

Можливі рекомендації *(доповніть у групі)*

- Не допускайте в спілкуванні з клієнтами такі слова як «нормальні/ненормальні», «правильно/не правильно», «повноцінні/не повноцінні», «будьте як люди» або ж «будьте людьми» тощо.
- Не оцінюйте, не ображайте.
- Будьте обачливими, коректними, тактовними у своїх висловлюваннях та коментарях.
- Будьте толерантними!

14) Ти мені – я тобі

Уявіть, що вам запропонували гуманітарний набір в обмін на те, що ви кудись підете, щось зробите, мало того, якщо ви будете виконувати вказівки правильно, то завжди будете отримувати «невеличкі подаруночки». Може скластися враження, що вас купують і ви тепер залежите від когось або чогось. Те ж саме відбувається з клієнтом, якщо, наприклад, турбота про дитину – не його усвідомлений вибір, а навантаження до «продуктового набору», на який він не має засобів.

Як можна запобігти такій ситуації? *(обговоріть у групі).*

Можливі рекомендації *(доповніть у групі)*

- Не «торгуйтеся» з клієнтами.
- Не маніпулюйте клієнтами, апелюйте до їхньої свідомості, пояснюйте.
- Допомагайте клієнту самостійно зробити вибір, не нав'язуйте своє рішення.

Автори: Журавель Т. В., Кочемировська О. О.,
Ясеновська М. Е.

**Попередження, виявлення і подолання випадків насильства
та жорстокого поводження з дітьми:
методичний посібник для освітян**

Редактор: Безпалько О. В.

Підписано до друку 11.10.2010.
Формат 70x100/16. Гарнітура Myriad Pro.
Папір офсетний. Друк офсетний. Ум. Друк. Арк. 19,66.
Наклад 1500 прим. Зам. №

ТОВ "Компанія ЛІК"
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів видавничої діяльності Серія ДК № 2363 від 07.12.2005р. тел. (044) 592-84-86

Надруковано на ПП «Р.К. Майстер-принт», типографія «Huss»
вул. Шахтарська, 5, м. Київ, 04074.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3165 від 14.04.08р.
тел. 430-15-49, 430-34-22
www.huss.com.ua
E-mail: info@huss.com.ua